

4 (6)
липень-серпень
1999

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з 1998 року

Редакційна колегія

А.Г.Болебрух - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко - д.філос.н., проф.,
член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко - д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко - д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов - д.і.н., проф.,
С.А.Квітка - к.філос.н., доц.
(гол. редактор),
С.О.Макеєв - д.соціолог.н.,
В.О.Панфілов - д.ф.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв - д.філос.н., проф.,
В.І.Судаков - д.соціолог.н., проф.,
Є.І.Суїменко - д.філос.н., проф.,
Ю.П.Сурмін - д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко - д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко - д.і.н., проф.,
В.К.Якунін - д.і.н., проф.,
О.А.Удод - к.і.н., доц.

Редакція

Головний редактор
С.А.Квітка

Заступники головного редактора:

Г.В.Константинов, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

С.П.Воробей

Технічний редактор

С.В.Распопов

Постановою президії ВАК України
від 09.06.99 №1-05/7 альманах внесено
до переліку наукових видань, в яких
можуть публікуватися основні
результати дисертаційних робіт з
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету
Протокол № 11 від 30.06.99.

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Засновники:

Дніпропетровський
державний університет,
Центр соціально-
політичних досліджень

Адреса: Україна, 320070,

м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75

Телефон: (0562)744-62-78

Факс: (0562)45-11-87

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Редакція не завжди поділяє
думки авторів.

Статті друкуються в авторській
редакції.

При передруку посилання на
альманах «Грані» обов'язкове.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІИ

- Ю.П. Сурмін.** Украина: из хаоса в социум — не путь, а рождение.....5
А.В.Решетніченко. Роль світогляду у прогнозуванні соціальних процесів12
М.Л. Богданович. Сфера политического: между идеологическим оправданием и когнитивным обоснованием (опыт решения дилеммы в социологии знания К.Манхейма16

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

- В.В. Баштанник.** Політичне партнерство і шляхи подолання конфліктів у взаємодії партій та влади: досвід ФРН та перспективи впровадження в Україні20
О.М. Рудік. Демократичні транзити в посткомуністичних країнах: шляхом до асиметрії29
Д.Ю. Нарижный. Роль политических технологий в современном обществе36

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

- В.В. Іваненко, А.І. Голуб.** Феномен сталінізму і Україна (карально-репресивний аспект)43
В. К. Якунин. Советская историческая наука, идеология и политика: этапы пути50
Г.В. Костенко. Висвітлення ролі М.П.Драгоманова у розвитку української демократичної журналістики в радянській історіографії другої половини 1950-х рр55
В.І.Саричев. Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років і злам ринкової системи господарювання (за матеріалами півдня України)61
М.Н. Романенко. Историография политической полиции самодержавия: новые подходы последнего десятилетия67
К.М.Колесников. Українська історіософія на рубежі XIX—XX ст: методологічний та історіографічний аспекти72

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

- С.Н. Шевченко.** Ситуационная реконструкция мировоззренческого идеала как эпицентра трансформации европейской духовности81
Н.В. Северенчук. Критичний аналіз П.Д.Юркевичем та В.С.Соловйовим філософського матеріалізму та позитивізму89
В.П. Капитон. Инакомыслие и культура97

CONTENTS

PROBLEMS OF SOCIOLOGY

- U.P.Surmin.** Ukraine: From Chaos in Socium - Not Path, But Birth5
A.V.Reshetnichenko. A role of a world out look in forecastiny of
Social Progresses12
M.L.Bogdanovich. Sphere Political: Between an Ideological Acquitting
and Acognitive Substantiation (experience of solution of a dilemma in
sociology of knowledge K.Mannheim)16

PROBLEMS OF POLITICS

- V.V.Bashtannik.** Political Partnership and Roads of Overcoming of
Conflicts in Interaction of Parties and Authorities: Experience of
Germany and Perspective of Implantation in Ukraine20
O.M.Rudik. Democratic Trances in Post-Communist Countries: by a
Way to Asymmetry29
D.U.Narizhny. A Role of Political Technologies in Modern Society36

PROBLEMS OF HISTORY

- V.V.Ivanenko, A.I.Golub.** A Phenomen of a Stalinism and Ukraine
(Punitive-repressive aspect)43
V.K.Iakunin. The Soviet Historical Science, Ideology and Policy:
Stages of Path50
G.V.Kostenko. Revealing of a Role of M.P.Dragomanov in Development
of the Ukrainian Democratic Journalism in the Soviet Historiography
of second half of the 1950-th55
V.I.Sarychev. Bread-Procuring Crisis of the end of the 1920-th and
Demolition of the Market System of Economic Management
(on materials of the south of Ukraine)61
M.N.Romanenko. Historiography of Political Police of the Autocracy:
the new Approaches of the Last Decade67
K.M.Kolesnykov. Ukrainian Historiography on a Boundary
XIX-XXci: methodological and Historiographical Aspects72

PROBLEMS OF PHILOSOPHY

- S.N.Shevchenko.** Situational Reconstruction of an Ideal Relating to
World Outlook as Epicentre of Transformation European Mentality81
N.V.Severenjuk. The Critical Analysis of P.D.Urkevich and
V.S.Solovjev of Philosophical materialism and Positivism89
V.P.Kapiton. Dissidence and Culture97

GRANI
4(6) 1999

**Scientific-Theoretical and
Social-Political Almanac**

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 320070
Tel.: (0562)744-62-78
Fax: (0562)45-11-87
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 1999

ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ

Ю.П. СУРМИН УКРАИНА: ИЗ ХАОСА В СОЦИУМ — НЕ ПУТЬ, А РОЖДЕНИЕ

Старинный вопрос о том, кто мы такие «камо гредеш?» или «куда идем» не устаёт преследовать каждого, кому не равнодушно этот мир и Украина. Избитая тема о «свете в конце туннеля» — тоже. Что же произошло с нами? Почему? И что рок грядущий нам готовит? Наблюдения за жизнью и размышления над этими темами неизбежно приводят к большим и маленьким открытиям, по отношению к которым хочется убедиться в их стопроцентной истине, хотя и понятно, что в обществе такой истины просто нет. Сегодня, когда эти вопросы перемещаются в эпицентр борьбы идей, убедительный ответ на них особенно важен. Характерно, что спекуляции о судьбе Украины становятся инструментом продвижения имиджей некоторых политиков. Поэтому возникает необходимость осмысления и обобщения огромного массива фактов и гипотетических предположений. Ныне, как никогда, необходима концепция, которая бы объясняла недавнее прошлое, актуальное настоящее и ближайшее будущее Украины. Начнем с самого первого вопроса. Что же с нами произошло?

Если оценивать происшедшее непредвзято, то в Украине прошли две революции: национально-освободительная, результатом которой явилось миру новое государство Украина, и народно-демократическая, достижением которой является провозглашение частной собственности и цели развития общества на социально ориентированную рыночную экономику. Обе революции были крайне непоследовательными. Они плохо вызревали в недрах общества, имели значительную составляющую из внешних воздействий. Так называемая «третья волна» демократизации накрыла СССР, развалила его и почти последней вымыла из него Украину. Нехватка внутреннего потенциала предопределило кратковременность, незавершенность и разрушительность этих революций, главным следствием которых оказался структурный социально-экономический, политический и духовный кризис общества. На фоне массового обнищания населения революции не смогли поставить точку над *i* и стали растягиваться во времени. То есть борьба между различными социальными группами приобрела спонтанный характер. Страна вступила в эпоху гражданской войны, которая приобрела мирный, информационный, социально-психологический характер. Между собой довольно интенсивно сталкивались представители нового демократического мировоззрения, обличавшие преступления тоталитаризма и указывавшие на достижения либеральной цивилизации, в которую Украине все равно войдет в ближайшие годы, и представители социалистического мировоззрения, напоминавшие о нормальном уровне жизни в СССР. Хотя гражданская война не стала кровавой, её разрушительные последствия несомненны. В обществе, парализованном идеологическими разборками, происходило разрушение старой экономики, социальной инфраструктуры и культуры. Управляемость страной была минимальной. К чему же это привело?

В результате этого произошло образование специфической разновидности общества, которое лучше всего отражает термин «хаос» в том античном его смысле как сущностный беспорядок, как беспорядок-логос, как «великая бездна, полная творческих сил и божественного семени,

*Сурмин Петрович Юрий
— заведующий
кафедрой философии,
социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины,
доктор
социологических наук*

как бы единая беспорядочная масса, тяжелая и темная, смесь земли, воды, огня и воздуха». Эта наполненная бездна, содержащая в себе осколки прошлого мира и зародыши будущего, неопределенная с точки зрения покоя, постоянно кипит, видоизменяя не только свою форму, но и элементы генотипа.

Если отбросить наивность древних относительно божественной природы хаоса, то перед нами останется удивительно диалектическое его понимание. Хаос в транскрипции древних греков гораздо эвристичнее для науки, чем такие термины XX столетия как «неопределенность», «энтропия», «негэнтропия» и др. Формулируя их, человеческая мысль лишь скользнула по поверхности хаоса, забыв наивную гениальность античности о том, что хаос не сводится к распаду и деградации. Он вместе с ними неизбежно содержит элементы созидания, гены нового. Хаос — это не аннигиляция социума, не его превращение в ничто, а балансирование на некоторой грани между бытием и небытием общества. Он обеспечивает расковывание жестких структур, обретение их элементами большого числа степеней свободы, что в конечном итоге является важнейшим условием естественного обновления.

Украинское общество еще 1,5-2 года назад вполне можно было рассматривать как хаос-социум, для которого свойственны следующие признаки:

Во-первых, «размягчение», «разрыхление», разрушение и деградация прежних экономических, политических, социальных и идеологических систем, структур и норм, институтов и ценностей и т.д. Происходит гибель огромной и уникальной цивилизации. И носит она всеохватывающий характер: останавливаются совсем недавно работавшие гигантские заводы, порастают травой их дворы, ветшают здания, и все более напоминают пирамиды далеких инков. Вслед за экономикой тонут социальные гарантии и институты в волнах безденежья. Аномия, маргинализация, бездуховность, малодушие и безверие охватывают миллионы людей. Все это создает ощущение вселенской катастрофы, апокалипсиса, от которого «не спрятаться, не скрыться»;

Во-вторых, неопределенная переходность, т.е. ясно, что это общество к чему-то переходит, но непонятно, к какому типу социально-экономической системы идет этот переход. «Семя богов» еще не оплодотворило всю реальность хаоса, а там, где это произошло, беспорядочно мечутся зародыши будущего мира. Его контуры еще не видны. Будущее — неопределенно. И поэтому в полном соответствии с греческой мифологией из хаоса могут появиться как благородные титаны, так и уродливые и лишённые нравственного начала циклопы. Кстати, роль модели будущего в хаос социуме играет миф «как в цивилизованных странах», — именно так хотят жить жители хаос социума. Однако их представления часто не имеют ничего общего с цивилизованными странами и строятся по принципу наоборот, обратно отражают привычную реальность;

В-третьих, созидательные начала и источники развития в обществе хаоса еще не сформированы, они находятся в нем как бы во впрыснутом дисперсном состоянии. Здесь не счесть числа пророков и мессий, оракулов и вождей, прожектеров и авантюристов. Политических партий насчитывается несколько десятков. Но пророки — мелки, мессии — недееспособны, оракулы — бредливы, вожди не знают управленческой азбуки, а партии малочисленны и в большинстве своем неведомы народу, с равнодушием вззирающему на почти биологическую конкуренцию той непутевой своей части, которая объявила себя элитой. Лишь прожектеры да авантюристы настоящие.

И все эти элементарные заряды не могут соединиться в совокупный объект социального движения, бестолково толкутся и мешают друг другу. Творческая энергия прогорает, используется крайне неэффективно. В лучшем случае на создание нескольких часов социально-психологической напряженности, а в худшем — на разрушение чего-либо, признанного несоответствующим собственным инверсивным представлениям о цивилизованности. Неупорядоченность хаос социума столь велика, что не успевают сложиться флуктуации, очаги концентрации творческой мысли, а тем более дела.

В-четвертых, характерной особенностью этого общества выступает разрыв социальных связей, когда люди выталкиваются из общностей: семей, коллективов, профессиональных и этнических групп. Рост разводов, самоубийств, безработицы, интенсивная вертикальная мобильность вниз, разрушение традиционно крепких трудовых коллективов приводит к двум последствиям, с одной стороны, начинают угасать признаки общества, которое становится социумом одиноких людей, а, с другой стороны, негативный заряд нерешенных проблем впрессовывается в общности.

Отсюда хаос социум напоминает физическую плазму — поток электронов и ионов, только в данном случае это социальная плазма, электронами которой выступают одинокие люди. Для социальной плазмы свойственны подобные же проблемы, что и для физической, но в своей сущностно-природной специфике. Здесь также идут процессы поляризации, плазменные колебания и взрывы.

В-пятых, хаос-социум — это тотально фантомное общество, которое заполнено двумя видами фантомов: фантомами прошлого и фантомами будущего. На фантастической его сцене вместе с

современниками действуют персонажи прошлого: Ленин и Сталин, князья и гетманы, цари и бояре накладывают на общество отпечаток своего времени, своей личности и психики, что создает ситуацию безвременья. Хаос-социум — это общество, потерявшее свое настоящее время. Оно напоминает инвалида, страдающего от фантомных ощущений и болей. Все боли прошлых времен постоянно всплывают в нем и пульсируют страданиями настоящего. С другой стороны, действуют и фантомы будущего в виде картин не произошедшего. «А как бы мы жили сейчас, если бы не горбачевская перестройка!?» — с горечью думают миллионы людей. Таким образом, нити фантомных недугов прошлого и будущего опутывают организм хаос социума, паталогизируя его настоящее бытие.

В-шестых, существенной чертой данного общества выступает развитие в нем социального безумия как специфической социопатии, выражающейся в массовой дезориентации людей в условиях ценностно-нормативного распада. Оно проявляется в виде различного рода нетерпимостей: социально-классовой, национальной, бытовой, идеологической; в форме безрассудных действий и социального бреда, в потере ориентиров, маниакальности, например, в мании величия и др.

Наиболее распространенной концепцией, объясняющей современный хаос социум, является концепция Нового Смутного времени. При этом настоящие события по аналогии объясняются схемой событий Смутного времени начала XVII века. По всей видимости, некоторая доля истины здесь есть, так как существует механизм социального наследования. Но эвристические возможности данной концепции не столь безбрежны, поскольку в ней все начинается с проведения аналогии между двумя смутами и ими же заканчивается. Например, реформы и репрессии Сталина напоминают преобразования и террор Грозного. Однако дальше этого простого эмоционального сравнения обычно не идут. Хотя в нашем времени можно найти довольно много общего с любым смутным временем, так как хаос социум — это и есть Смута. Последняя же, согласно С.И. Ожегову, означает мятеж, народные волнения, раздоры, ссоры, беспорядок. Слово же «смутный» трактуется как неясный, неотчетливый, беспокойный и тревожный. Вместе с тем, далеко не во всем Смутное время начала XVII века повторяется в Смутном времени конца XX века. Иной, например, стала структура насилия. В прошлом оно больше проявляется как физическое насилие, а ныне, как информационное насилие. Но предельное ухудшение материального и духовного положения населения сурово роднит эти две смуты. «Повсюду господствовала крайняя нищета: в казне не было денег и трудно собрать их с разоренных подданных. Одна беда вела за собой другие, но самая величайшая бедой состояла в том, что люди, по меткому выражению матери царя, «измалодушествовались», — так описывал конец Смутного времени Н.И. Костомаров. Эти характеристики вполне справедливы и для нас. Мы вползли в Новое Смутное время, когда и у нас, как и у наших далеких предков, мучительства, коварные правления и расстройств государственных связей вырабатывают «поколение жалкое, мелкое, поколение тупых и узких людей, которые мало способны быть выше повседневных интересов». Поэтому наше Смутное время с неизбежностью повторяло в себе черты прошлой смуты.

Концепция Нового Смутного времени ориентирует на традиционалистские способы выхода из Смуты, предполагающие создание жесткой централизованной власти и укрепление религиозной духовности, закрепощение народа. Реализация этих мер может привести только к одному — впрессовыванию общества в прошлое, утверждению модели до индустриального суррогата. Спасение здесь обеспечивается через возрождение давно утраченных форм жизни, через возвращение давно минувших лет и на вечное их закрепление в социуме, который как бы изначально лишается будущего. Идеологически обосновывается это довольно просто: «Не надо никого догонять: ни Европу, ни Америку, — нужно идти к своим истокам!»

Вместе с элементами здравого смысла эта доктрина содержит коктейль из реакции и утопизма. Идеализируя прошлое, она обрекает общество на фольклорное в нем прозябание. К ее достоинствам следует отнести то, что она отрицает грубую вестернизацию нашей жизни, протестует против неокolonизации пост советского пространства сильными западными и восточными соседями. Носителями этой доктрины выступают представители гуманитарной национальной интеллигенции, особенно занимающиеся филологией и историей.

Другим наиболее крайним способом выхода из хаос социума выступает апокалипсис, идейные основы которого представляет библейская модель конца света, а также довольно большой набор концепций социального катастрофизма, начиная с марксистской концепции революции и заканчивая конфликтологическими теориями и доктринами глобального катастрофизма. Следует подчеркнуть, что эти теории чаще всего применяются не для научного анализа, а для запугивания населения в качестве эффективного средства идеологической борьбы. Но основания для этого вполне достаточны:

Во-первых, библейские картины апокалипсиса, как никогда, вероятны в качестве завершающих аккордов существования хаос социума. «И звезды небесные пали на землю, как смоковница, потрясаемая

ветром, роняет незрелые плоды свои. И небо скрылось, свившись, как свиток; и всякая гора и остров сдвинулись с мест своих», — удивительно точно рисует Вечная книга вселенскую катастрофу. Апокалиптические процессы к концу XX столетия становятся глобальными, многофакторными и высоко вероятными. Безопасное будущее человечества резко сужается. И в этой связи, длительное существование индустриальных хаос социумов повышает вероятность апокалипсиса. Модель же «вползания» в него может быть таковой: учащение техногенных катастроф на территории бывшего СССР — возрастание опасности взрывов на ядерных объектах — стремление Запада обезопасить себя от этого — вторжение на территорию хаос страны с целью контроля ядерных объектов — III мировая война, приводящая к апокалипсису. Таким образом, желание выправить горбатого может привести не только к смерти его, но и к смерти хирурга, а также всех, не имевших ни малейшего отношения к этой операции.

Во-вторых, устойчивая тенденция резкого ухудшения социально-экономического положения 3/4 населения хаос социума, разрушение социальной инфраструктуры и защиты населения, рост безработицы и другие процессы создают благоприятные исторические условия для марксистского сценария развертывания событий — вхождения стран пост советского пространства в эпоху классовых боев и социальных потрясений. Революция по полной программе будет губительной для общества. Усеченная революция разверзнет бездну вооруженной гражданской войны, которая в лучшем случае может направить развитие по знакомой трагической схеме: военный коммунизм — НЭП — тоталитарный социализм — авторитарно-бюрократический социализм и новая горе-перестройка.

Реальная опасность разрушения общества должна осознаваться, прежде всего, политиками, от неосторожных действий которых может развернуться та или иная апокалиптическая схема гибели социума. Сейчас страна нуждается в разработке не только кодексов деятельности политиков и партий, но и специальных технологий, повышающих гарантии личной, социальной и глобальной безопасности, а также изменения самой ментальности жизни, этики взаимоотношений между людьми, народами и государством, модернизация стратегии и механизмов хозяйственной деятельности.

Из хаоса Украине предстоит выход в нормальный цивилизованный социум. Это не путь, а рождение, всестороннее и системное, качественное её обновление. Теоретически это выглядит довольно просто. Поскольку существует внутренняя связь между социализмом и всепроникающей бюрократизацией экономики, а также хозяйственной неэффективностью, то отсюда следует неизбежная модификация индустриального социализма, которая потребует завершения капиталистической революции и углубления рыночных и демократических реформ. На практике все гораздо сложнее. Это рождение новой страны происходит медленно и болезненно.

Современное украинское общество характеризуется, по-нашему мнению, одиннадцатью тенденциями развития, которые и концентрируют в себе его трансформацию. Они начинают складываться уже в последние 1,5 — 2 года и в последующие месяцы могут закрепиться и создать своеобразные зоны опоры в болоте хаос социума. Собственно возникновение и укрепление этих тенденций позволяет оптимистически смотреть в будущее Украины, которая минует как летаргическое засыпание, так апокалипсис.

1. Нет никаких сомнений в том, что главное содержание нашего времени является остановка процессов разрушения, которые обрели принципиально новые черты:

Во-первых, процессы разрушения в ряде случаев перешагнули критические барьеры, за которыми перестают действовать восстановительно-адаптационные механизмы общества. Так производство в целом ряде отраслей России и Украины в 1996 году находилось на уровне 20-35-летней давности, т.е. представляет собой принципиально иное явление, которое не может быстро подняться до уровня 90-х годов. Если образование или здравоохранение начинают получать финансирование на уровне 40% очень скромных потребностей, то это означает только одно, что значительная часть образовательной и медицинской инфраструктуры перестанут существовать. Подобное наблюдается во всех сферах жизнедеятельности общества. Факты говорят о том, что возрастает вероятность медленного, тихого засыпания общества, что может привести к летаргическому сну, плавно переходящему в смерть.

Во-вторых, некоторые процессы разрушения приобретают нелинейный характер. Они становятся циклическими и синергетическими, т.е. разрушение одного социального института порождает разрушение других, происходит умножение негативного эффекта, образуются и пробегают по организму общества своеобразные вихри — судороги. Наблюдается даже отмирание ряда органов, существование которых бессмысленно, нефункционально, а носит только остаточный ритуально-атавистический смысл.

В-третьих, важно подчеркнуть то, процессы разрушения постепенно угасают. В одних случаях они исчезают вместе с исчезновением разрушаемого ими того или иного тоталитарного института, в других случаях они прекращаются потому, что нечего становится разрушать, ибо разрушение пустыни уже

начинает означать созидание, в третьих случаях они прекращаются в силу их бессмысленности и не перспективности.

Однако, самое главное в том, что страна переходит в принципиально новую эпоху, которую пока ещё нельзя назвать эпохой созидания, но это уже не эпоха разрушения. Нынешнее положение Украины образно можно определить так: «в разрухе, между разрухой и созиданием».

2. Не менее важной тенденцией выступает реставрация некоторых аспектов прежней системы. Она носит вполне закономерный характер. По принципу маятника общество отклоняется назад в зону недавнего прошлого и начинает заимствовать оттуда прежние формы бытия, такие ценности, которые совсем недавно вызывали всеобщую критику и насмешки. При этом, чем больше неудовлетворенность послереволюционным кризисом, тем дальше откачивается маятник в прошлое, тем больше и существеннее он выхватывает и выносит из прошлого груз тех форм общественной жизни, которые обречены на актуальное бытие в новых условиях. Общество начинает подбирать кое-что из отброшенного ранее, сдувает с него пыль и начинает приспособлять к новой ситуации. При этом, конечно же, далеко не все из прошлого войдет в новую жизнь. Часть неизбежно опять выпадет в осадок, другая часть будет реабилитирована и внедрена, а третья — перед внедрением подвергнется критической переработке. В последнее время реставрация начинает проявляться в различных сферах украинского общества (в кадровой политике, идеологии, управлении и т.п.). Заимствование прошлого означает наступление послереволюционной стабилизации, которая может стать началом выхода из кризиса. Однако масштабы и глубина этого заимствования могут поставить под сомнение сам смысл демократического обновления общества.

3. Обновление, т. е. внедрение новых форм общественной жизни, соответствующих основным тенденциям развития современного общества. Следует подчеркнуть, что, хотя по темпам обновления Украина значительно отстает от других пост коммунистических стран, основные параметры украинской жизни довольно сильно изменились. Масштабы и глубина обновления общества в конечном итоге определяет его инновационный потенциал, который получит свою реализацию в экономической, политической, социальной и духовной сферах общества.

Такого потока конструктивных и деструктивных нововведений страна не знала в течение многих десятилетий. Она оказалась в своеобразном межвременьи, когда старые формы жизни и привычки ещё не ушли, а новый образ жизни ещё не закрепился. Вместе с тем масштабы и глубина обновления общества далеко не реализовали его инновационный потенциал. Тенденция обновления в одних случаях глубоко преобразовала структуры общества, в других — лишь затронула их, но большей массе случаев она не оказала воздействия, и значительная часть общества ещё остается традиционной.

Следует подчеркнуть, что тенденции созидания остаются пока слабыми и несущественными. Они не смогут быстро обеспечить экономический подъем и благополучие населения. Но стабилизация общества неизбежна. Довольно четко начинает проявляться обновление ценностного мира граждан Украины. Либеральные ценности начинают постепенно, но верно входить во все контексты общественной жизни.

4. Участие в СНГ. Оно представляет собой довольно сложный и противоречивый процесс самоопределения Украины в евразийском пространстве, формирование соответствующих связей с другими странами, вышедшими из развалившегося СССР, и соответствующих зависимостей от них. Основная проблема здесь заключается в том, как обеспечить государственную независимость Украины в системе возможных многообразных зависимостей от других стран. Эта проблема неоднозначно понимается различными социальными группами и регионами. Происходит качественное обновление этой тенденции во времени. Еще несколько лет назад ностальгия по Советскому Союзу охватывала 2/3 населения Украины, но ныне на первый план начинает выступать формирование экономических связей и отношений Украины с другими суверенными государствами СНГ.

5. Вхождение в Европу, которое предполагает не только интеграцию Украины в европейские структуры, но и освоение многообразных европейских ценностей. Поэтому вхождение в Европу представляет собой сложный диалектический процесс «созревания», «дорастания» страны до Европы, когда интеграционные процессы с Европой оказываются внутренне необходимыми и неизбежными. Эти процессы «созревания», «дорастания» до Европы носят противоречивый характер. Они неизбежно содержат в себе немотивированные действия, утопические мечтания, сопровождаются разочарованиями и истерикой самодостаточности, через которые с большим трудом пробиваются и утверждаются в украинском бытии европейские ценности и стандарты жизни. Не менее важным аспектом этой тенденции следует считать инновационную деятельность, осуществляемую нередко в форме заимствований различного рода экономических, социальных, политических и иных нововведений. Особое значение имеет качество заимствованных нововведений, когда одни из них представляют собой своеобразные европейские ретро, другие обладают значительным

потенциалом новизны, а третьи — можно считать своеобразными мутантами европейских форм жизни и идеализированных представлений о ней граждан Украины.

6. Духовное возрождение с его ориентацией не на механическое заимствование научных, этических, культурных, эстетических и религиозных ценностей Востока и Запада, а формирование своих собственных духовных ценностей, которые могли бы обеспечить единство и устойчивость развития общества. Основная проблема здесь заключается в том, чтобы преодолеть чувство духовной неполноценности народа и не обрести не критическую самодостаточность, препятствующую восприятию страной передовых достижений цивилизации. Немаловажно и неоднозначное понимание самой духовности, которую в обыденном сознании нередко сводят к одной и далеко не самой главной ее составляющей — религиозной духовности.

7. Федеративное устройство страны представляет собой процесс перехода Украины от унитарного государства к федеративному государству, в котором широко представлены интересы и возможности регионов. Здесь важно добиться расширения прав регионов и не утратить управление страной по причине регионального сепаратизма. Следует подчеркнуть, что объективными основами этой тенденции выступает неодинаковость, специфика и неоднородность экономического, социального, этнического и политического развития регионов.

8. Участие в военно-политических союзах. Перед Украиной эта проблема стоит уже достаточно давно и сопряжена с рассмотренными ранее процессами вхождения в Европу и участия в СНГ. Вариантов этого процесса может быть несколько: 1) Вступление в НАТО; 2) Интеграция в оборону СНГ; 3) Сохранение страной вне блокового статуса; 4) Развитие страны посредством частичного использования первого и второго вариантов. Т.е. данная тенденция представляется неоднозначной. По сути дела в ней три составляющие, соответствующие вариантам оборонной ориентации страны, за каждым из которых стоят соответствующие и в сущности равновеликие социально-политические силы.

9. Восстановление ядерного потенциала. Тип этого процесса обусловлен вариантами оборонного выбора. Несмотря на то, что Украина не имеет ядерного оружия, эта проблема еще долго будет волновать страну, влияя на ее развитие.

10. Вероятность техногенных катастроф. Дальнейшее продолжение кризиса в украинском обществе сопряжено с износом основных производственных фондов крупных промышленных предприятий, технических сооружений, транспортных коммуникаций. Особую опасность могут представлять плотины ГЭС, блоки атомных электростанций, мосты, отстойники отходов и т.д. Год от года будут нарастать затраты на ремонт и консервацию опасных объектов, на которые уже сейчас государство не может выделять ресурсы и осваивать их.

11. Очень важной тенденцией развития Украины выступает постепенное снижение её конфликтного потенциала, уменьшение социальной напряженности.

В качестве показателей напряженности в нашем обществе выступают основные противоречия между субъектами социальной жизнедеятельности, развитие которых может вывести их в фазу конфликта, когда резкое и масштабное несовпадение интересов субъектов приводит сначала к росту противоречия, переходу его от скрытой латентной формы к открытому противоборству сторон. Среди этих показателей, прежде всего, выделяются противоречия типа: народ в целом и центральная власть; предприниматели и наемные работники; работники и администрация предприятий; народ и государственная администрация; народ и народные депутаты; молодежь и старшее поколение; работающие и безработные; украинцы и русские; украинцы и представители других национальностей; русские и представители других национальностей; работающие в учреждениях, организациях и на предприятиях и торгующие; сторонники и противники рыночных реформ, капитализма; сторонники и противники суверенности Украины; сторонники и противники воссоздания СССР; сторонники сотрудничества с Европой и сторонники сотрудничества с Россией; местные жители и приезжие, эмигранты; противоречия между представителями различных религий; противоречие между народом и криминальными структурами; противоречие между говорящими на украинском языке и русскоязычной частью населения.

Проводимые массовые социологические опросы и опросы экспертов позволяют оценить степень остроты различных противоречий социальной напряженности. По величине оценки эти противоречия можно объединить в несколько групп:

1. Противоречия, играющие существенную роль в структуре социальной напряженности: «народ и криминальные структуры» (средняя оценка напряженности-30%; оценка напряженности выше среднего-20%; оценка высокой напряженности — 25%); «работники и администрация предприятий» (40%; 30%; 0%); «народ и государственная администрация» (50%; 20%; 10%). Заметим, что высокие оценки по этим показателям дает лишь 30-45% экспертов, что опровергает тезис о катастрофическом уровне напряженности в Украине.

2. Противоречия, которые не играют определяющей роли в конфликтах, но проявляются в реальной жизни и оцениваются с точки зрения средней оценки: «народ и центральная власть» (30%;10%;15%); «предприниматели и наемные работники» (55%;5%;0%); «народ и народные депутаты» (45%;20%;0%) «сторонники сотрудничества с Европой и сторонники сотрудничества с Россией» (40%; 20%; 0%); «молодежь и старшее поколение» (45%;5%;4 0%); «сторонники и противники рыночных реформ, капитализма» (25%;20%;5%); «работающие в учреждениях, организациях и на предприятиях и торгующие» (35%; 10%; 0%); «сторонники и противники суверенности Украины» (30%;20%;0%); «сторонники и противники воссоздания СССР (25%; 20%; 0%); « между представителями различных религий» (30%;15%; 0%). Особенность этих противоречий заключается в том, что они не имеют значительной остроты. Люди к ним привыкли и не реагируют конфликтно на контр позицию. Массовые опросы показывают, что по многим из этих противоречий треть населения поддерживают одну позицию, треть противоположную, треть — либо не имеет своей позиции, либо совершенно равнодушна к проблеме.

3. Противоречия, которые отличаются низким уровнем напряженности, когда значительными оказываются низкие оценки или ниже среднего по пяти-бальной шкале оценки: «работающие и безработные» (15%; 15%; 30%); «украинцы и русские» (40%; 10%; 25%); «украинцы и представители других национальностей» (10%; 45%; 5%); «русские и представители других национальностей» (10%; 45%; 5%); «местные жители и приезжие, эмигранты» (25%; 20%; 20%); «между говорящими на украинском языке и русскоязычной части населения» (35%; 20%; 20%).

Изучение степени остроты этих противоречий убедительно доказывает, что период пика социальной напряженности Украиной уже пройден. Если удастся сохранить социально-экономическую ситуацию в стране даже на прежнем уровне без резких ухудшений в течение нескольких лет, то марксистская модель революции в Украине будет похоронена окончательно.

К чему же могут привести эти тенденции? Каковы возможные варианты оптимистического будущего для Украины? Сразу же следует подчеркнуть, что будущее, даже оптимистическое весьма неоднозначно. В каждый момент настоящего имеются предпосылки нескольких вариантов будущего. Пережив бурное десятилетие, Украина содержит в себе зародыши, по крайней мере, трех вариантов позитивного развития.

Вариант реставрации прежней системы представляет собой возврат к прежней социально-экономической и политической системы в большем или меньшем объеме с закреплением некоторых нововведений. Этот вариант не решает проблему устойчивого восходящего развития страны. Возврат к прошлому по принципу «слиться в объятиях с прошлым» может привести только к негативным последствиям. Выживание страны и её граждан будет постоянным. Страна будет выживать, но не будет при этом жить нормальной жизнью. Страна постоянно будет «дышать на ладан». По всей видимости, этот вариант носит временный характер.

Вариант медленного накопления сил предполагает очень четко определение приоритетов страны и сосредоточение на них всех ресурсов. По мере достижения успеха зона активных приоритетов расширяется. Этот вариант предполагает широкое применение социальных технологий и реалистическое отношение к возможностям страны, которые используются максимально эффективно. Особую роль здесь играет принцип позитивной синергии.

Вариант кардинальной модернизации украинского общества в соответствии с тенденциями мирового развития, формирования постиндустриальной цивилизации, планетарного и внутри общественного согласования интересов, развития науки и нравственности. Этот вариант предполагает реконструкцию и модернизацию сельского хозяйства, промышленности, социальной сферы и управления; кардинальные структурные перемены в обществе; достижение мирового лидерства в ряде отраслей производства, науки, образования и культуры; широкое использование зарубежного и отечественного опыта; объединение внутренних источников финансирования с зарубежными инвестициями; четкое программирование модернизаций.

Вероятнее всего то, что Украина будет пытаться перебирать эти варианты. Они могут оказаться этапами развития украинского общества. При этом модель такого развития, по всей видимости, будет сводиться к схеме: «введение нововведения» — «приведение его в соответствие с прошлым» — «накопление критической массы нововведений» — «кардинально преобразование общества».

А.В. РЕШЕТНИЧЕНКО РОЛЬ СВІТОГЛЯДУ У ПРОГНОЗУВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ

Стрімке зростання темпів змін і масштабності соціальних перетворень робить першочерговим завдання створення надійної бази прогнозування майбутніх наслідків в усіх найважливіших сферах життєдіяльності. Споконвічне прагнення зазирнути у майбутнє пов'язувалось головним чином з властивими лише окремій людині унікальними здібностями до передчуттів, пророкувань або віщувань. Навіть введення у середині ХХ сторіччя поняття футурології як науки про майбутнє не розкрило соціальної природи уявлень та їх ролі у передбаченні і прогнозуванні соціальних процесів. Обмеженість, частковість і неупорядкованість законів, принципів, механізмів та інших загальноновизначених чинників детермінації соціальних змін позбавляє прогнозування можливості суттєво впливати на трансформаційні процеси. Отже прогноз як невід'ємна функція державного управління і місцевого самоврядування фактично залишає майже всі рівні організації суспільства поза межами осмисленої і змістовної мотивації діяльності, яка спрямовувалась би розумінням і вірою в сенс найближчого чи віддаленого майбутнього.

У зв'язку з цим постає ряд актуальних питань про залежність якості і надійності прогнозів від характеру світогляду, про природу самого світогляду, його онто- та гносеологічні складові і різновиди, особливості впливу на ті або інші уявлення про майбутнє і, головне, шляхи формування надійної теоретико-методичної бази прогнозування соціальних змін. Майже повна відкритість і нерозробленість цих питань потребує, звісна річ, ґрунтовних широкомасштабних спеціальних досліджень. З свого боку ми вважаємо за доцільне хоча б схематично окреслити деякі найбільш важливі складові цієї дуже багатоаспектної проблеми.

Вже за часів Аристотеля філософський світогляд розглядався як визначальна умова формування уявлень про ціле, шляхи його пізнання та передбачення подальших змін. Однак, як предмет спеціального аналізу світогляд з'являється лише на початку ХІХ сторіччя завдяки працям Канта, у яких розкривається невід'ємність світосприйняття від процесів мислення і характеру розумової діяльності суб'єкта. Пов'язуючи животворну роль світогляду з філософським баченням світу, Монтень вважає безпосереднім його вплив на фізичний і духовний стан людини, зокрема здатність не хворіти, зберігати спокій, задоволеність та повагу навіть у скруті, нести оточуючим доброту, віру та надію на краще, цінувати красу і навіть зовнішню виглядати привабливіше.

Прагнення зазирнути у майбутнє історично визначалось розвитком спочатку архаїчних, потім натурфілософських, а згодом релігійних, політичних, наукових та соціокультурних світоглядних парадигм. Протосоціальний світогляд постає у працях більшості дослідників як спрощене уявлення про систему стосунків, розподілу та праці, де відсутня будь-яка духовність, а розумова діяльність безпосередньо пов'язана із задоволенням вітальних потреб. Між тим вже протосоціум ставить найвизначальнішу умову існування людства, яка проявляється в здатності формувати «моделі потрібного майбутнього», розвиває властивості все більш довгострокових передбачень як засобу органічного поєднання у просторі і часі дій з метою отримання очікуваних результатів. Спочатку інтуїтивний, а потім все більш усвідомлюваний досвід використання пристосовувань із каменю, дерев, кісток, застосування вогню як засобу самозахисту, виготовлення їжі та полювання дозволяв древнім розвивати мовні

*Решетніченко Андрій
Володимирович —
доцент кафедри
філософії, соціології
державного
управління
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
Президенті України,
кандидат
філософських наук*

форми спілкування, навички кількісних обрахувань, ірригаційні, землеробські, металургійні технології, музикальні та естетичні здібності які розцінювались як головні умови виживання та майбутнього існування [1]. Властиві протосоціуму архаїчні форми прогнозування майбутнього втілювались у переказах, легендах і міфах, які з часом перетворювались у казки, які й досі є найвпливовішим засобом розвитку у дітей абстрактних уявлень і формування прогностичних стилів мислення. Дитяче світосприйняття багато в чому повторює основні етапи становлення архаїчних форм почуттєвої та розумової діяльності, які мають свої закономірності і передбачають поступове оволодіння все більш диференційованими уявленнями про стосунки між цілим та частиною, між зовнішнім та внутрішнім, близьким або далеким, між важливим та другорядним. Отже архаїчні форми оволодіння уявленнями про майбутнє є невід'ємною складовою прийдешніх, нинішніх і майбутніх часів, які лише удосконалюють їх форму та зміст, залишаючи дієвим інструментом розвитку буття.

Уявлення про майбутнє і світогляд мають загальну історичну спадщину і долю. Розколовшись на безліч методологічних напрямків і шкіл спочатку заволодіння, а потім утримання влади над поведінкою людей, світогляд приймав різні форми прогнозування в залежності від характеру епохи. За часів рабовласництва світогляд відрізняє прийняття в якості незаперечної істини загальних зв'язків між усіма явищами природи. Заснований на досвіді та спостереженнях висновок призводив до універсалізації не тільки пізнавальної, але й практичної ролі світогляду. Зрозуміло, що цілісність натурфілософського світогляду підкріплялась лише протонауковою діалектикою, однак прогнозування тих часів було здатним спиратись на досить змістовну систему законів і принципів. Наприклад, відомі ще за часів Платона закони роздвоєння єдиного, єдності та збереження буття сприяли розвитку досить гармонізованих для тих часів систем освіти, виховання і управління суспільством. Вже древні пов'язували силу впливу і наслідки управління із здібностями керівників правильно «мислити, говорити і робити». Отже визначально нероз'ємні вимоги до точності і надійності прогнозу пов'язані із розумовою діяльністю людей, зокрема розвитком свідомості і характером мислення.

У період рабовласництва світогляд із простого «лінійного» стає об'єднуючим все більш широке коло аспектів, проблем і сфер життєдіяльності. Нагадуючи перехід від простої сукупності окремих крапок до їх об'єднання у ті або інші лінії прогнозування за часів протосоціуму, світогляд рабовласницький перетворюється у «плоскісний», об'єднуючи між собою вже цілі системи окремих лінійних зв'язків та залежностей. Переважно міфічна за формою образна лінійна інтерполяція древніх поступово збагачується більш продуктивною формою прогнозування змін на основі все більш усвідомлюваних механізмів схематизації зв'язків між якісно різними складовими фізичної та духовної природи, між найближчим та віддаленим майбутнім. Якщо протосоціальне прогнозування було здатним передбачати та управляти змінами на рівні відображення родоплемінних стосунків та спрощених комунікативних зв'язків, то рабовласництво створює передумови прогнозування державного і міждержавного розвитку на основі використання магічно-окультних засобів їх регулювання.

Складаючи основу нових форм прогнозування, властиві протосоціуму образні уявлення значно ускладнюються і набувають властивостей плоскісного світогляду, який здатен формувати більш змістовно стислі, тобто схематизовані за своєю суттю умозаключення та прогностичні розрахунки. Рабовласництво як особлива епоха розвитку людства якісно змінює не тільки усвідомлювані, але й позасвідомі механізми рефлексії. Якщо, скажімо, основу примітивних уявлень древніх складали образи побудовані на досвіді і спостереженнях санкціонованих емоційною оцінкою явищ як «потрібних», «приємних» або, навпаки, «не потрібних» та «злих», то рабовласництво збагачує самі по собі емоції безліччю форм почуттів. Так, примітивне емоційне збудження або пригніченість супроводжуються значно більш зрілими роздумами і оцінками з позицій власного або історичного досвіду, особистих та спільних інтересів, норм та традицій. Саме це духовне збагачення переводить лінійну інтерполяцію древніх у прогнозування на основі почуттєво розвинутого синкретичного стилю мислення, основу якого складає плоскісне світобачення і світосприйняття.

Феодалізм в свою чергу принципово змінює не тільки форму міст і сіл, характер виробництва, обміну та розподілу, структурну будову суспільства, систем управління, освіти, виховання і культури взагалі, але й засновані на новому світогляді стилі мислення, форми діяльності і засоби прогнозування. Релігійний за своєю суттю світогляд епохи феодалізму надав нових рис поняттям цілісності і свободи, людини і суспільства, початку і кінця, етики і моралі.

Незалежно від спрямування, релігійні концепції буддизму, ісламу та християнства робили світогляд все більш об'ємним, всеосяжним, ідеологічно спрямованим, хоча і маргінально поєднуючим протиріччя між богом і людиною, матеріальним і духовним, вічним і миттєвим. Невідомі раніше соціальні союзи, курії, гільдії, ордени та інші спільності, нові форми освіти, культури, управління та виробництва якісно змінювали

форми уявлень про минуле, прийдешнє і майбутнє. Протиборство між релігійними гілками формувало не тільки місцеві та державні, але й регіональні ідейно-політичні інтереси і відповідні стратегії прогнозування змін. Так, релігійні прогностичні моделі розглядали історію людства як цілісний процес циклічних змін від початку, тобто «створення світу», через розквіт, або ж «золотий вік» до «кінця світу». Уявлення про бажане майбутнє нормативно цементувало шляхи та напрямки соціальних трансформацій тих часів, надаючи прогнозуванню силу реального інструмента управління частиною і цілим. Отже феодалізм історично сформував основи якісно нових уявлень у формі об'ємно — маргіналізованого моделювання, збагативши прогностичні механізми переживаннями різних процесів життєдіяльності.

Нові часи та сучасність сприяли подальшому розвитку всіх складових існування людства, формуючи тим самим інтегрований світогляд і відповідні стилі мислення. Соціокультурними детермінантами сучасних уявлень про майбутнє виступають новітні досягнення у різних галузях науки і техніки, що призводить до сублімації релігійного світогляду науковим. Отже сучасне прогнозування це якісно новий етап оволодіння механізмами інтегративного стратегічного планування сумісної діяльності на основі співпереживання і розуміння інтересів всіх учасників процесів соціальних змін. Однак, це зовсім ще не означає, що саме по собі планування гарантує надійний прогноз і здатне запобігати негативним соціальним наслідкам. Справа в тім, що властивий сучасності інтегрований світогляд перебуває лише в якості тенденції, яка поки ще не здолала неподільно домінуючий у світі мультипарадигматизм (термін запропоновано Дж.Рітцером). В системі ринкових стосунків це перш за все корпоративні, вузькогрупові, переважно корумповані мафіозні, кланово-партійні, елітарно або кастово обмежені егоїстичні інтереси і відповідно спрощені і редуковані світоглядні парадигми, які знаходять адекватні запитах моделі прогностичного розвитку або інші форми деформованих уявлень про майбутні зміни. Кажучи інакше, збочене у своїй основі суспільство очікує і потребує відповідно деформованих уявлень про майбутнє. Якщо невід'ємною умовою подолання релігійного світогляду і маргіналізованих стилів мислення у останні три століття був саме розквіт різноманітних шкіл і напрямків пізнання, то зараз це нагромадження претендуючих на цілісність підходів нагадує різні квіти, кожна з яких вважає, що здатна замінити будь-який букет, тим самим протидіючи можливості милуватись цілим і черпати від нього фізичні та духовні сили. Таким чином, мультипарадигматизм, «знявши» собою відносно слабкі можливості релігійного світогляду, з часом став відігравати роль теоретико-методичного хаосу, наукового бездоріжжя і взагалі перепони, яка стримує інтеграцію наукових та соціокультурних знань і протидіє розвитку нових стилів мислення. Саме ці часткові світоглядні парадигми і деформовані стилі мислення надають прогнозуванню характер помилкових або збочених проєктів, реалізація яких призводить до негативних соціальних наслідків у політиці, виробництві, енергетиці та інших сферах життєдіяльності. Інший бік справи полягає у тому, що переважна більшість спеціально наукових, тобто предметно обмежених та позбавлених міждисциплінарності підходів до розробки математичних, економічних, біогенетичних, інформаційних, кібернетичних моделей прогнозування майбутніх змін виявляються ще більш помилковими та фактично нереалізуємими з двох причин. Перша причина полягає у частковості самого напрямку пізнання, а тому його природній та соціальній обмеженості. Друга свідчить про те, що будь-який науковий підхід, основу якого складає частковий і обмежений теософський, постмодерністський, біхевіористський, позитивістський, структуралістський чи інший світогляди не може бути надійним підґрунтям для прогнозів соціальних змін.

Який же світогляд прийде на зміну мультипарадигмальному і які горизонти соціальних змін він здатен розкрити? Відповідь на подібні запитання потребує фундаментальних досліджень, бо передбачає зміну характеру думок і дій не тільки окремих категорій та гуртів, алей й світобудови в цілому, разом з формами та критеріями ефективності дій владних структур, політичних сил, сфер виробництва, науки та культури. Разом з тим ми все ж спробуємо хоча б схематично окреслити характер майбутніх змін, спираючись при цьому на найбільш суттєві особливості процесів соціальних трансформацій. Перше, що чекає світ у найближчому майбутньому, це дійсна необхідність подолання мультипарадигматизму як теоретичного хаосу, напівбезпредметного і переважно безглузлого світогляду. І в подальшому зберігаючи своє місце в ряду відносно простих світоглядних парадигм як неодмінної умови наступної диференціації системи знань, новий світогляд на порядок змінить рівень просторово-часових уявлень про ціле. За характером він стане дійсно цивілізованим, тобто просякнутим інтересами всіх і кожного зокрема, за метою гуманним, виключаючи використання одних людей як засобів досягнення своїх цілей іншими, а за формою — розкриваючим зміст і сенс буття у вигляді досить простого і разом з тим чудового полотна або картини світу, цінність якої визначатиметься можливістю кожного не тільки і не стільки милуватись принадами, скільки самому робити її ще більш конкретною, багатограною і, головне, практично все більш дієвою та ефективною. Новий світогляд неодмінно повинен об'єднати у загальному полотні пізнавальні можливості науки, літератури, мистецтва і культури в цілому. Цей крок забезпечить новий рівень духовності, яка виведе уявлення про гуманізм, владу,

цінності, виробництво та інші основи соціального буття на орбіту інтересів всього людства у процесі освоєння як самої планети, так і спочатку найближчого, а потім все більш віддаленого космічного простору. Такий світогляд потребує по суті нових систем виробництва, обміну, освіти, культури, взагалі організації суспільного буття на основі нових, універсальних за своєю суттю законів і принципів, засобів і механізмів сумісної діяльності.

Виходячи з цієї неминучої як найближчої, так і віддаленої перспективи, роль та місце України слід визначати здатністю її владних та інтелектуальних еліт повернути державу до нових цілей і завдань, розв'язання яких безумовно дозволить не тільки зняти наболілі проблеми перехідного етапу, але й надасть статус піонера соціального прогресу. Щоб не пасти задніх, краще йти попереду. Що ж для цього необхідно робити практично? Перш за все спрямувати розвиток системи знань на всебічну проробку і обґрунтоване вирішення питання про створення дійсно такої єдиної, загальноприйнятної світоглядної парадигми у формі полотна або картини світу. Це дуже складне питання майже з усіх боків, особливо з кадрового та інтелектуального забезпечення, хоча й політичні, організаційні, матеріально-технічні проблеми та протиріччя залишатимуться не менш складними і досить гострими. Неподільно владарююча сьогодні ідеологія вульгарноринкового вихватування ломтя пирога у сусіда повинна уступити місце міжсуспільній підтримці і співпраці між раніш здавалось би несумісними силами, системами та світоглядами. Невід'ємною умовою цього є міждисциплінарна та міжгалузєва інтеграція зусиль на шляху до якісно нових форм і результатів сумісної діяльності. Сьогодні навіть важко уявити, що для цього робітник і керівник, поет і юрист, філософ і технолог, політик та митець, генетик і історик, фізик та мікробіолог, математик і кінематографіст повинні не тільки терпіти друг друга, але й тісно співпрацювати, йти пліч опліч по шляху створення раніше невідомих сфер і областей пізнання, підіймаючи техніку і мистецтво, науку і культуру, політику і владу на дійсно людяну висоту управління процесами соціальних змін. Світогляд у формі цілісної картини світу не тільки навчить і дозволить прискорюватись або гальмувати на крутих історичних поворотах, але й дасть головне посяг та свічу на шляху до майбутнього, розкриє сенс життя, зробить його можливим, більш тривалим і щасливим. Тільки загальновизнана картина світу дозволить перевести історично більш прості форми уявлень, схематизованих або модельних припущень до розряду дієвих засобів конструювання соціальної дійсності. Поза новим світоглядом шлях до благополуччя, любові та свободи залишиться невідомим і замкненим для тих, хто проміняє інтереси родини і батьківщини на безглузде набивання власного шлунку та гаманця. В духовній розбудові нації шлях інтелектуального будівництва буде визначатись розвитком здібностей всіх і кожного дивитись на світ і себе більш широко, вмінням бачити більш глибоко і передбачати далі. В цьому відношенні Україна має видатних синів, але не має добрих традицій зберігати, розвивати і, головне, розумно та ефективно використовувати їх ідеї. Хотілось би вірити, що нова Україна повернеться лицем до праць вітчизняного автора першої друкованої книги «Прогностична оцінка 1483 року» Юрія Дрогобича (Котермак), продовжить традиції прогнозування та глобального моделювання закладені вітчизняними дослідниками у 60-90 роки [2], зробить нові вагомі кроки до використання безмежного потенціалу власного народу.

Список використаних джерел:

1. Решетниченко А.В. Парадигма жизнедеятельности и мировоззрение. Методологический аспект. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1997. — с.15-24.
2. Диагностика и прогнозирование социально-экономических процессов. Материалы международной конференции / Ред. кол. Котельников Г.А., Патрушев В.И. и др.-К., 1993. — 162 с. Научная картина мира: Логико-гносеологический аспект. — К., 1983; Дышлевый П.И., Яценко Л.В. Что такое общая картина мира. — М.: Знание, 1984. — 64 с. Решетниченко А.В., Распопов И.В. Картина мира в системе познания. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — 136 с. Гілюн О.В Соціальне прогнозування явищ і подій // Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Ред. В.Г. Городяненко. -К.: Академія, 1999. — с.121 — 138.

**М.Л. БОГДАНОВИЧ
СФЕРА ПОЛИТИЧЕСКОГО: МЕЖДУ
ИДЕОЛОГИЧЕСКИМ ОПРАВДАНИЕМ И
КОГНИТИВНЫМ ОБОСНОВАНИЕМ
(ОПЫТ РЕШЕНИЯ ДИЛЕММЫ В СОЦИОЛОГИИ
ЗНАНИЯ К. МАНХЕЙМА).**

В статье рассматриваются методологические и эпистемологические аспекты определения природы политического на примере концепции К. Манхейма.

В последнее время в украинском политикуме с регулярностью возникновения в нём конфликтных ситуаций и очередных рецидивов кризисных явлений поднимаются вопросы относительно степени компетентности принятия решений политической элитой, адекватности восприятия обществом политической информации, его реакции на действие властей, формирования требований и настроений по поводу «профессионализации» деятельности публичных политических функционеров, а также связанных с этим прикладных методик и технологий. Реалии сегодняшней политической сцены таковы, что векторы общественного мнения и совокупных усилий государства по регулированию социально (политических процессов, если и не полностью расходятся, то, во всяком случае, не являются совпадающими. Уже вошло в негодный обычай обращаться в правительственном администрировании к рычагам ручного управления. Безусловно, подобные шаги дают лишь сиюминутный выигрыш, не способствуя реализации стратегических замыслов реформирования политико-правовых институтов и социально(экономической инфраструктуры. Пробуксовывание широкомасштабных проектов переустройства политической системы и хозяйственного уклада вызывает падение доверия ко всем без исключения официальным властным учреждениям, а за ним потерю устойчивых идеологических ориентаций и эрозию основополагающих ценностно-мировоззренческих устоев, что, в конечном счете, приводит к усилению механизмов социальной аномии и психологической апатии.

Укрепившееся негативное отношение населения Украины ко всему, что связано с властным воспроизводством и распределением различного рода ресурсов, благ, статусных ролей в силу обозначенных факторов, возвращаются подобно бумерангу в ответ на неэффективность усилий большинства звеньев управленческого аппарата, подрывая тем самым его возможности в деле обеспечения общественной поддержки реформаторских мероприятий.

Попытки диагностировать причины провалов и неудач практикуемой модели политико-административных и экономических изменений с одной стороны часто связывают с дефицитом их квалифицированного кадрового обеспечения и компетентных менеджерских решений. Очевидно, что в этом случае политика рассматривается, прежде всего, как область применения профессиональных умений и навыков особой части общества. С другой стороны, всем событиям, явлениям, артефактам и символам мира политического придаётся определённое значение и интерпретация, с которыми они продолжают функционировать в общественно-политических, экономических и духовных процессах. Как раз потому, кризисные метастазы украинского социума зачастую объясняются существованием идеологического вакуума, выраженного в девальвации ценностей и деартикуляции целей политического режима переходного типа.

Действительно, природа политического образована как факторами рационального, прагматического, формального и институционального порядка, так и факторами, которые по своему характеру оказываются конъюнктур-

*Богданович Максим
Леонидович —
ассистент кафедры
политологии
Днепропетровского
государственного
университета*

ными, переходящими, импульсивными и вариативными. Обычно, первая группа факторов сопряжена с развертыванием ряда каузальных зависимостей политических фактов и эволюцией общественно политических процессов в реально-практическом измерении. Воспринимая и анализируя канву событий в определённом политикуме, а также действующих в нём акторов, мы имеем в виду конкретный механизм организации принятия решений, их последствий, структурное построение ответственных учреждений, принципы и порядок легитимации, процедуры и схемы распределения обязанностей, полномочий, материальных и моральных бонусов. Каждая политическая система обладает своими уникальными особенностями. Скажем помимо стадий принятия законопроекта, зафиксированных той или иной парламентской моделью, существуют и негласные, но не менее значимые способы и формы, влияющие на полновесность и продуктивность реализуемого решения. Таким образом, первая группа факторов-конституентов сферы политического включает в себя субстанциальные, системообразующие и формально институциональные ингредиенты, которые являются его каркасом, а также процессуальный, функциональный, имплицитный компоненты, придающие самой структуре импульсы активности, свойства динамичности.

Что касается второй группы факторов, которые формируют природу политического, то они преимущественно связаны с интеллектуальными движениями, идейно-мировоззренческими конструкциями, ментально-психологическими реакциями и образцами ориентаций. Действия агентов политического процесса всегда затрагивают не только ключевые интересы социальных групп и гражданских объединений, но и активно воздействуют на сам контекст образования, выражения и восприятия этих интересов. Функционирование властных политических институтов охватывает помимо реальных мер по осуществлению регулятивного контроля за обществом, также и формулирование и презентацию квалифицирующих оценок относительно значимости и адекватности распоряжения авторитетными прерогативами. С определённого момента эта «субъективная инфраструктура» мира политического (по выражению К. Гаджиева) начинает играть вполне автономную роль, приобретая в ходе взаимообмена с процессуальными факторами свойства объективированных смыслов, образов и категорий. Последние, выраженные как идеология, социокультурная традиция, национальный менталитет или самосознание иногда, благодаря трансвременному и трансллокальному потенциалу, с одной стороны, и способности сохранять генетическую аутентичность и имманентность, с другой, становятся одними из наиболее мощных стимулов и механизмов социально-политической модернизации, либо стабилизации. Обозначенные характеристики и атрибуты данной группы факторов в политической науке экспонируются как предметные области исследования рубрик «политическая культура», «политическое сознание», «социально-политическая психология». Без этих направлений, фокус, которых (коммуникативные, экспрессивные, символические, диспозиционные и ментальные феномены, политическая жизнь освещалась бы лишь фрагментарно и чисто технологически. Однако, и обратная крайность, т.е. сосредоточение на факторах идеологического, социопсихологического и культурно-поведенческого плана, как детерминантах политического процесса и порядка, в свою очередь льёт воду на мельницу во многом порочного принципа партийности.

Итак, мнение о возможности построения, безусловно, объективных концептуальных и эмпирических моделей, оценок в рамках политической науки наталкивается неизбежно на препятствие в виде идеологических, философских и мировоззренческих пристрастий учёного. Фактически, исследователь, обладая значительным массивом информации и знаний о сущности и глубинных предпосылках общественно-политических событий, факторов и элементов, так или иначе, совершает свой политический выбор, который становится своеобразным азимутом его научного поиска, точкой зрения для последующего объяснения, трактовки перипетий политико-властных отношений. Данная проблема занимала умы не одного поколения учёных, проявляясь в аспекте релевантности заключений, ангажированности позиций, критериев квалификации и т.д. Один из наиболее детально разработанных вариантов её решения предложил видный социолог, политический мыслитель К. Манхейм.

Прежде всего, он стремится дедуктивно идентифицировать гносеологическо-нормативные границы сферы политического. Такое смысловое ограничение задумано с тем, чтобы определить, насколько политические отношения поддаются рациональному контролю, насколько силён в них элемент прагматизма. В целом, рассуждения Манхейма явились откликом на попытку позитивистской исследовательской парадигмы «онаучить» гуманитарные дисциплины в соответствии с идеалами объяснения, доказательства и теоретизирования, принятыми в математике, физике и химии. Манхейм старается отойти от этих канонов.

Особенность политики и общественной системы, в общем, состоит в том, что она функционирует как взаимодействие «рационализированной структуры» и «иррациональной среды», окружающей её. Причём рациональные компоненты общественно-политической жизни воплощаются в деятельности органов государственного управления и их непосредственной административной практики, в то время как иррациональные тенденции проявляются в неинституциональных, процессуальных, идеологических аспектах политических отношений. Манхейм считает, что политика, как определённый род активности индивида, в сущности, сводится к нефор-

мальной, ненормированной, а если точнее, то к неоформленной, незафиксированной в рамках официальных регламентаций динамики властной иерархии. Этой категориально структурной дифференциации соответствует различный смысл, который придаётся в английском языке терминам «policy» и «politics». Как отмечал Р. Арон: «Слово «политика» в его первом значении (программа, метод действий или сами действия, осуществляемые человеком или группой людей по отношению к какой-то одной проблеме или к совокупности проблем, стоящих перед сообществом). Второе значение этого слова заключается в том, что оно «относится к той области общественной жизни, где конкурируют или противоборствуют различные политические (в значении policy) направления. Политика как область (это совокупность, внутри которой борются личности или группы, имеющие собственную policy, т.е. свои цели, свои интересы, а то и своё мировоззрение)» [1]. На самом деле, реальная политика чаще всего ассоциируется с партийной борьбой, столкновениями идеологий, конфликтами лидеров. В них преобладают в первую очередь эмоции, стереотипы, симпатии, а не расчет, объективные оценки и интересы. В связи с тем, что «деятельность ...начинается только там, где ещё нет рационализации», особую актуальность, по мнению Манхейма, приобретает вопрос о возможности адекватного познания мира политического, как такового [2, 100]. Теоретическая значимость решения данной проблемы продиктована необходимостью определения эпистемологических прерогатив политического знания, перспектив научного обоснования политических решений, степени автономии и детерминированности политической сферы. Уникальность последней, как объекта исследовательского интереса, состоит в динамичности, подвижности, открытости и незавершённости (open-endedness). При этом изучающему политические отношения и процессы невероятно трудно сохранить статус независимого, незаинтересованного эксперта, соблюдать дистанцию между собственной идейно политической позицией и оценочными заключениями, находиться над «схваткой». Ученый не только заключен в поток политических событий, но и неизбежно инкорпорирован в одну из доминирующих политических тенденций. Иногда он должен выступать в роли policy-maker(a), консультируя правительственные учреждения, партии лидеров и т. д. В таком случае, статус политического эксперта-аналитика может иметь своей обратной стороной выполнение задач политического функционера, либо идеолога. Придерживаясь подобного критерия демаркации, который отделяет рационально-когнитивные механизмы мира политического от иррационально-идеологических, вряд ли можно быть продуктивным в определении целей и основных направлений развития политического знания. Так, в результате анализа ведущих идейно-доктринальных учений Манхейм (в частности, бюрократический консерватизм) он характеризует, как гипостазирование рациональности административно правовых форм политических отношений; исторический консерватизм отличается убеждением в непостижимости перипетий общественно-политической жизни человеческим разумом и неподвластности политических событий обоснованному институциональному контролю, а также приверженностью к использованию традиций, интуиции, инстинктов, стереотипов, обычаев и т.д., как регулятивных инструментов политических отношений, либерально-демократические приоритеты лежат в плоскости «выведения» научной, интеллектуальной *par excellence* политики, очищенной от наслоений эмоционального, ментального, конъюнктурного плана; «социалистическая теория» являет собой образец социально-экспериментального синтеза «интуитивизма и стремления к крайней рационализации», «Рациональное мышление иррационального действия»; фашизм делает ставку на иррациональный порыв негативных настроений по отношению к господствующим порядкам со стороны маргинальных групп, на деструктивную социальную экспрессию путчистских элементов, на манипулируемые инстинкты массовой психики и поведения, констатирует взаимозависимость «видения» и «решения» в сфере политического. Действительно, конкретное практическое начинание в области политики предполагает вынесение определённого оценочного вердикта, что в свою очередь предусматривает наличие сформированной идейно-мировоззренческой установки. Получается, что «каждая политическая точка зрения ...означает одновременно законченное мировоззрение» [2, 126]. Полностью избавиться от иррациональной ипостаси политических отношений и процессов представляется невозможным не только в силу её объективного присутствия, но и потому что искусственное возведение барьеров между политикой и моралью, политикой и культурой, политикой и психологией всегда ведёт к утопизации, либо дегуманизации наиболее универсальной по характеру области человеческой жизнедеятельности. Всякий акт мышления, всякая когнитивная интенция, тем более касающаяся политики, в своих предпосылках является «социально обусловленной» (тезис был впервые сформулирован в марксизме). В итоге изучение и квалифицирующее отношение к феноменам мира политического возможно не на пути их абсолютной рационализации-объективации, либо иррационализации-субъективизации, а в стремлении руководствоваться точкой зрения относительно, динамичного, интегрального и открытого методологического синтеза.

Такой эластичный норматив, считает Манхейм, позволит «сохранить все, что возможно, из достижений культуры и социальных энергий прежних эпох ... охватить все области социальной жизни и органически войти в общественную структуру, чтобы тем самым утвердить свою преобразовательную силу» [2, 132]. Этот концептуальный замысел должен предупредить «угрозы», которые подстерегают политиков и политологов, если они недвус-

мысленно занимают одну из крайних позиций, характеризующих амбивалентную сущность сферы политического. В частности, рационалистический стиль мышления, взращенный на интеллектуальных дрожжах позитивизма, призывает оперировать «демократическим требованием общезначимости» в качестве критерия построения формализованной, систематизированной, верифицируемой теории того или иного социального или политического объекта. Очевидным недостатком этого подхода оказывается намерение редуцировать всю полифоническую гамму манифестаций политических сущностей к некому априорно заданному эталону, идеальному типу. Использование такого методологического приёма не только часто становится иррелевантным складывающемуся положению дел в некоторый период, не позволяет «охватить действительность во всей полноте», а помимо того, заканчивается консервацией, догматизацией политической платформы, утверждаемой авторитарными способами.

Второй сценарий нормативно-эпистемологической ориентации обществоведческих дисциплин, связанный с формированием политического знания по партийно-партикулярному признаку, т.е. жестоко и однозначно привязанного к идейно-эмоциональной тенденции также таит в себе отрицательные нюансы. Результаты той ситуации, когда политическая деятельность и политические оценки подстраиваются под классово детерминированную, спонтанно выраженную волю коллективных субъектов социально-политических отношений являются не менее пагубными по последствиям, чем эксцессы «ложного созерцания». Доминирование определённой идеологии, потакание иррациональным массовым инстинктам, чрезмерное увлечение методами властного дирижирования без адекватного механизма обоснования социальных интересов и политических претензий благоприятствует тем, кто «в силу своей крайней позиции в социальной и политической сфере заинтересован в сохранении раскола, абсолютизации и вытеснения проблемы целого» [2, 126].

Выход из обсуждаемой проблемы видится К. Манхейму в объединении «схематически упорядочивающей тенденции», представленной интеллектуалами-критиками, и способности к активной «конкретной ориентации политиков-практиков. Проведуя такой интегративный подход, известный социолог старается лишней раз подчеркнуть то, что мир политического совмещает в себе противоположные начала: социально обусловленные интересы и неосознанные коллективные эмоции, стремления к объективным оценкам и прецеденты произвольно-волюнтаристских решений, идеологические предпочтения и рационально обоснованные мотивы. Оптимальное понимание и адекватное объяснение политики достигается через создание открытого форума альтернативных идей, позиций, решений, структур, которые доказывают собственную состоятельность в свободной, конкурентной борьбе. Познание политических отношений, процессов, институтов, являющихся результирующими таких столкновений, базируется как на инвариантных унифицирующих принципах (например, зависимость типа партийной системы от принятого способа голосования; более консервативные настроения электоральных групп пенсионного возраста и т. д.) так и на релятивных ситуационных факторах (влияние депрессивных этапов в развитии экономики на интенсивность политической жизни). Именно беспрепятственное и ненасильственное взаимодействие когнитивных ингредиентов формирования научного образа политического знания и компетентной публично-управленческой деятельности, которые коррелируются с первым видом принципов познания (с идеологическими ингредиентами) второй вид, соответственно, закладывает фундамент комплексной, синтетической и объективной политической науки, «которая не диктует решения, а пролагает путь к принятию решений» [2, 139].

У современных информированных скептиков появляется впечатление, будто бы К. Манхейм отстаивает некий компромиссный методологический паллиатив. Это не так. Свообразие его концепции как раз и состоит в том, что она задаёт генеральную линию, согласно которой мир политического отражается в теориях, оценках, программах, принимаемых с учётом конкретной национально-исторической обстановки, условий развития того или иного социума. Таким образом, всякое познавательное-практическое отношение к миру политического конституируется в рамках определённого контекста, т.е. интеллигентные заключения должны быть релевантными существующим предпосылкам и детерминантам, а последние должны быть восприимчивыми к рационально обоснованным теоретическим инновациям.

К. Манхейму, пожалуй, одному из первых удалось создать концептуальный прецедент, в котором акцентируются потенциальные пути, и способы применения рациональных познавательных средств к иррациональному полю политической сферы жизненной активности человека. Поэтому, откровенно идеальные проекты, начиная с проекта Платона о философе на троне, так и останутся неосуществимыми утопиями, ибо то, на чём зиждется, на что опирается власть, никогда не станет идеальным. Ведь, *zoon politikon*, скорее всего и возник, благодаря рациональным устремлениям иррациональной людской природы.

Список использованной литературы:

1. Арон Р. Тоталитаризм и демократия. — М., 1993.
2. Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994.

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

В.В. БАШТАННИК ПОЛІТИЧНЕ ПАРТНЕРСТВО І ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТІВ У ВЗАЄМОДІЇ ПАРТІЙ ТА ВЛАДИ: ДОСВІД ФРН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Співробітництво, політичне партнерство та порозуміння всіх соціальних верств суспільства є головними чинниками, що забезпечують повноцінне функціонування та сталий розвиток держави. Владні структури та політичні партії одночасно проголошують про свої намагання зміцнити соціальну та економічну стабільність у державі, затвердити верховенство права у відносинах різних суспільних сил, встановити дієву, демократичну та дійсно легітимну владу. Влада — це основа визначення політики. Спільна діяльність окремих особистостей завжди передбачає певну паритетність між владою та визнанням цієї влади, її легітимацією. Останнім часом в Україні спостерігається значне посилення впливу на процес формування владних структур з боку політичних партій та громадських рухів. Одночасно формування структур управління державою та регіонами досить часто супроводжується підвищеною бюрократизацією управління та необґрунтовано високою концентрацією влади на певних рівнях управління.

Завжди, коли ми аналізуємо адміністративний рівень управління, намагаємося порівняти адміністративні системи різних країн, ми перш за все повинні розглянути політичну систему та політичні інститути системи. Як наголошує Ж.Зіллер в своїй праці «Політико-адміністративні системи ЄС» [4, с. 10-11], «не можливо один раз і назавжди визначити відповідні терени систем політичної та адміністративної... Неможливо зрозуміти адміністративну систему без достатнього знання системи політичної влади, складовою якої вона є». В той же час він відзначає, що адміністративне і політичне є лише двома аспектами громадської діяльності і потрібно аналізувати суспільні явища в контексті політизації державної служби та технократизації політичних рішень.

Характерною особливістю сучасного суспільства є системність діяльності його інститутів. Умовно виокремлюють шість базових елементів: представницька демократія, фінансові інституції, раціональна бюрократія, академічна наука, незалежні судові органи, вільні засоби масової інформації [9, с. 54]. Всі ці елементи можуть функціонувати лише в системі, взаємодіючи один з одним. Слід також зауважити, що при дослідженнях взаємодії держави, її владних інститутів та об'єднань громадян політологи використовують плюралістичну та неокорпоративістську моделі. Взаємодію українських політичних партій та держави важко нині визначити як належну до певної західної моделі. Більш всього, ми маємо справу зі змішаною моделлю. Адже відмінності між ними зводяться до ступеню незалежності та обсягів співробітництва громадських об'єднань з владою. Плюралістичний підхід передбачає, що будь-які об'єднання не контролюються владою та певним чином взаємодіють лише між собою. Неокорпоративісти вважають питому вагу держави в суспільстві дуже високою, і акцентують увагу на створенні та контролюванні владою певних громадських об'єднань. Держава надає пріоритетність та зверхність в певній сфері діяльності, натомість отримуючи право впливати на

*Баштанник Віталій
Володимирович —
аспірант
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
Президентіві України,
магістр державного
управління*

керіваність та апаратні переміщення. Перш за все влада виступає ініціатором політичного компромісу різних політичних сил та створює умови для діалогу суб'єктів політичного процесу.

Саме з таких позицій — необхідності аналізу суспільно політичного діалогу — надзвичайно актуальним є вивчення досвіду інших країн в сфері політичного партнерства та проведення порівняльного аналізу умов для діалогу у суспільстві в Україні та інших країнах. На думку західних політологів, існує три напрями в суспільстві, які слід провадити для побудови нової політичної системи: інтегрування суспільства, приборкання конфліктів, забезпечення суспільної підтримки політичних рішень [10]. Зрозуміло, що існують певні розбіжності політико-адміністративних проблем розвитку кожної держави. Автор вважає важливим наголосити на спільних тенденціях: централізація та децентралізація; політичний діалог та конфліктність; сталий розвиток та криза. Тому останнім часом політологи багато уваги надають порівняльним дослідженням суспільно-політичних процесів внутрішнього характеру в кожній країні, що можуть інтегруватися в системне дослідження світового розвитку і, як наслідок, повинні надати загальні рекомендації по збереженню стабільності.

Мета даної статті полягає в проведенні порівняльного дослідження функціонування елементів політичних систем України та Федеративної Республіки Німеччини в умовах об'єднання системного та структурно-функціонального аналізу політичного партнерства в суспільстві. Такий підхід обумовлений багатогранністю сучасної політики, її вторгненням у всі сфери життя — економіку, законодавство, соціальну психологію. Аналіз діяльності політичних інститутів ФРН дає можливість застосувати досвід взаємодії на вертикальному (країна — земля — округ — громада) та горизонтальному рівні. При прийнятті певного політичного рішення потрібно уникати помилок, спричинених не тільки політичними, а й економічними, правовими та іншими факторами. Ось чому вивчення сильних та слабких сторін політичних систем країн розвинутої демократії є надзвичайно актуальним в контексті створення політично розвинутого та демократичного українського суспільства. Федеративна Республіка Німеччина обрана для такого аналізу не випадково. Об'єднана в єдину національну державу у другій половині XIX століття, ця країна більше від інших зазнавала політичних криз (у 1918, 1945 та 1990 роках). Часові межі виникнення, діяльності, заборони, політичних переслідувань демократичних політичних партій, існування тоталітарних режимів, що прикривалися лозунгом захисту інтересів народу, існування державних партій — КППС та НСДАП — приблизно однакові, хоч і відрізняються тривалістю існування. Політичні інститути, зокрема партійна демократія та влада, в Україні і ФРН зазнали, хоча і в неоднаковій мірі, тиску з боку структур інших держав. Для України це був апарат ЦК КППС та КДБ у Москві, для ФРН — окупаційні адміністрації США, Сполученого Королівства та Франції. Федеративність територіального устрою Німеччини в сенсі розбіжностей політичних настроїв громадян цілком подібна до регіональних політичних уподобань українців. Тому порівняння демократичного врядування двох держав доречне і актуальне, особливо в контексті суспільного розвитку.

Порівняльний аналіз, на мою думку, необхідно проводити за наступними напрямками:

- партійна система;
- виборча система та парламентаризм;
- президентство;
- конфліктологія та політичне партнерство суб'єктів політичного процесу.

Політичне партнерство та конфліктологія виступають головним напрямом аналізу. Спробуємо інтегративно дослідити цей напрям з іншими задля побудови комплексної системи політичного аналізу умов стабільності в державі, умов взаємодії суб'єктів політики — держави, політичних партій і громадських організацій.

Спочатку розглянемо таку підсистему аналізу, як *«партійна система та політичне партнерство»*. Партійна система — це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їх стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, державою та іншими інститутами влади [5]. Партійна система характеризується умовами діяльності, поглядами на базові цінності політичної культури, формами та методами практичної діяльності. В політології виділяють сім типів партійних систем. Для даного дослідження інтерес представляють європейська багатопартійна система поміркованого плюралізму (ФРН, Бельгія, Франція), яка характеризується наявністю в парламенті 3-5 партій, жодна з яких не може сформувати уряд і прагне йти на компроміси. На противагу їй, при багатопартійній системі поляризованого плюралізму (Італія, Фінляндія), боротьбу за владу ведуть більше шести партій, що утворюють широкі коаліції короткої тривалості, нестабільних урядів. Це, проте, гарантує більшу демократичність суспільства. До останньої системи досить наближено віднесемо й Україну, враховуючи відсутність парламентської більшості. Політичні партії виникли в Західній Європі в другій половині XIX століття, проте представництво інтересів у владних структурах існувало у вигляді певних суспільних об'єднань набагато раніше (торі та вігі в Сполученому Королівстві). Динамічний розвиток політичних інститутів, великий досвід партійної демократії, «стриманий партійний плюралізм» —

ось характерні риси політичної структуризації країн Європи. Наприклад, Конституція ФРН «...визначає конституційний устрій як демократію з партіями. Багатопартійність визначає не тільки існування багатьох партій, а й співіснування їх» [11, с. 158-160]. Характерною особливістю розвитку західнонімецької партійної системи на протязі 60-90-х років було те, що зміна правлячих партій, Соціал-Демократичної Партії Німеччини (СДПН) чи блоку Християнсько-Демократичного Союзу / Християнсько-Соціального Союзу (ХДС/ХСС) відбувалася не в наслідок чистої перемоги певної партії, а в результаті позиції Вільної Демократичної Партії (ВДП), вибору цією партією політичного партнера для формування більшості в парламенті та створення уряду більшості. Тобто, партії другого плану відіграють у ФРН значну роль, що ще раз підтвердили останні вибори до бундестагу, коли СДПН сама не змогла отримати більшість (потрібну для прийняття рішень у парламенті) і створила політичний блок. Політика партій, стратегічний напрям розвитку партійного будівництва залежить у великій мірі від джерел фінансування. У ФРН існує державна фінансова підтримка партій, особливо їх виборчої діяльності. Членські внески є невеликою часткою у бюджеті партії. Законом про партії передбачено офіційне повідомлення про позапартійні надходження у розмірі понад 40 тис. ДМ. Федеральний суд ФРН зобов'язав повідомляти про пожертвування понад 20 тис. ДМ. Проте періодично спалахують фінансові скандали, пов'язані як з корупцією партійних функціонерів, так і з розмірами державних відшкодувань. Державне фінансування політичних партій викликає в ФРН багато дискусій, тому що частка виплат залежить від витрат конкретної партії та досягнутих на виборах результатів. Частина німецьких політологів вважає, що існуюча система фінансування ставить у вигідне положення лише крупні партії. Так, з 1989 по 1990 рр. частка державних субсидій в прибутках СДПН складала понад 50 відсотків, ХДС — 43 відсотки, для партії зелених — 15 відсотків. До цього слід додати, що держава прямо чи опосередковано підтримує партійні та навколопартійні фонди. В разі поразки на виборах, коли державні субсидії певній партії виявилися «надмірними» відносно результатів виборів, вона повинна повернути частину коштів, отриманих від держави. Така фінансова підтримка зменшує залежність політичних партій від приватних спонсорів та сприяє проведенню передвиборних кампаній [11, с. 162-164].

Формування політичних партій та фінансування їх діяльності — це одна з головних проблем політичного розвитку України. Саме *становлення політичних партій*, а не *становлення багатопартійності* є характерною рисою вітчизняної політики. З'явившись наприкінці XIX століття, партійний рух в Україні був замінений диктатурою КПРС, яка утримувалась за рахунок державних коштів і певним чином була «державою в державі» зі своїми бюджетними коштами, валютними рахунками, господарськими об'єктами. Партійні функціонери відповідно до особистих уподобань та прихильностей визначали обсяги фінансування та підтримку певних політиків як у власній державі, так і за кордоном. Однопартійність, а фактично державність партії, відсутність альтернативи у політиці, примушувала опозиційні режимові рухи діяти поза законом, отже бути дисидентами та вигнанцями у власній державі. Здобуття Україною незалежності у 1991 р. прискорило процес створення українських політичних партій, сприяло відновленню багатопартійності. Особливо цей процес прискорився після 1994 року: у 1995 р. — офіційно зареєстровано 36 партій; 1996 р. — 39; 1997 р. — 46; 1998 р. — 52; 1999 р. — більше 70. Аналіз виборів-98 та усього виборного марафону 1998-1999 років показує, що надмірна роздробленість електорату між великою кількістю партій робить політичну систему нестійкою. Це великою мірою впливає на якість політичних рішень, вводить елемент випадкового коливання в політиці. До аналогічного висновку прийшли німецькі законодавці ще 1949 року, затвердивши 5-відсотковий бар'єр на виборах до загальнонаціонального та земельних парламентів.

Ситуацію в Україні потрібно також стабілізувати за допомоги норм чинного законодавства. Прийнятий в 1992 році закон «Про об'єднання громадян» нині не відповідає реаліям політичного життя. Законопроект щодо діяльності політичних партій пройшов у Верховній Раді України минулого скликання два читання, але так і не був прийнятий. Очевидно, що *невизначеність партійного будівництва* розмиває партійний рух в державі, ставить його в залежність від крупних фінансових структур всередині країни та інших держав, що вкладають кошти в партії з метою формування, регулювання і врешті-решт керування державною політикою. Цьому сприяє змішана система виборів до українського парламенту. Недостатньо законодавчо визначена, досить слабо електорально підтримувана, фінансово залежна українська політична партія стає легкою здобиччю політиків подвійного стандарту, політичних шахраїв. І така партія юридично отримує право на представництво народних інтересів, розробку бюджету країни, внутрішньої та зовнішньої політики. За таких умов взаємодія суб'єктів політики відзначена посиленою конфліктністю в суспільстві та небажанням політичного партнерства. Одним з виходів з даної ситуації, на мою думку, є заміна виборчої системи по виборах до Верховної Ради України на пропорційну з 5-відсотковим бар'єром чи повернення до мажоритарної системи голосування.

Потребує законодавчого визначення й питання фінансування політичних партій України, їх виборної компанії, що найбільш доцільно зробити саме в законі про партії. Потрібно більш детально аналізувати ситуацію

зрощення партій з громадськими організаціями-сателітами, як засобу фінансування ззовні. Це дозволить контролювати міжнародний вплив на партійну систему. Недостатньо аналізується кадровий потенціал українських партій. Можливо, це пов'язане з прискоренням процесу створення нових та «броунівського руху» вже діючих партій. В дослідженнях кадрового питання особливо слід аналізувати ступінь ієрархічної структурованості. Більшість партій замкнута на місто Київ чи один певний регіон. Депутати від ПЗУ, наприклад, всі представляють столицю. ЛПУ — схід держави, УНА — захід тощо. Сучасна українська партія нагадує такого собі «головастика»: правління — регіональне (з певним наголосом, обласне) управління — актив. Все. Де широкий загал? А широкий загал — це та електоральна більшість, що протягом 4-5 років «не визначилась», «не знає» і приймає рішення по дорозі від столу видачі бюлетенів на виборчій дільниці до урни для голосування.

Українські партії недостатньо організаційно структуровані. Тому потрібно вивчати й впроваджувати позитивний досвід ФРН. Одна з впливових партій Німеччини — ХДС, поділяється на земельні, окружні, підокружні (крайові) та місцеві організації і одночасно має одинадцять функціональних «робочих співтовариств» — для зв'язків з певними категоріями населення. Ці співтовариства закріплені в уставі й мають відповідні права. Ось чому ця партія консервативного спрямування досить популярна і підвищила кількість своїх членів з 304 тис. чоловік у 1969 р. до 754 тис. чоловік у 1991р. СДПН також бореться за електорат, але іншими шляхами. Це активна взаємодія з профспілками, розширення представництва жінок (нині жінки складають 31 відсоток від усіх членів партії), значне залучення молоді (вступ у партію дозволено з 16 років), значне посилення ролі регіонального керівництва. Земельні соціал-демократичні уряди досить часто самостійно блокувались з дрібними партіями для створення умов стабільного врядування, або ж проводили політику підтримки рішень федерального уряду, всупереч політиці правління СДПН. Головним мотивом завжди була стабільність у регіоні, співробітництво для сталого розвитку.

Щодо українських партій слід відзначити, що більш-менш структурованою є Народно-демократична партія, хоча це й обумовлено належністю до членів партії можновладців усіх рівнів чітко структурованого управління. Ефективність діяльності цієї партії зростає в разі коригування курсу партії на залучення до своїх рядів молодих політиків, розширення представництва жінок, активної та конструктивної співпраці з профспілковими об'єднаннями, певного посилення саме демократичних ідей та послаблення ліберального спрямування визначення стратегії. Необхідно залучати до своєї бази підтримки та вкорінювати в систему управління не консервативну управлінську еліту, а *власні молоді кадри*. За певними обмеженнями, саме НДП є можливість вважати загальнодержавною партією. Процес фракційної боротьби, та вихід з партії частини керівників — лише наслідок партійної структуризації, яку пережили всі вагомі партії — Народний Рух України, Соціалістична Партія України (СПУ) тощо. Реформи в НДП дозволять стати їй загальноукраїнською партією інтегративного типу, лідируючою політичною силою України XXI століття. Цікавим є досвід приходу до влади в Англії 1997 року «нових лейбористів», які модернізували Лейбористську партію Сполученого Королівства. Автор вважає, що НДП потрібні власні «нові демократи».

Дуже перспективна в ідеологічному плані соціал-демократична партія України (об'єднана). Ця партія сповідує* найпривабливішу ідеологічну ідею — соціал-демократичну, що привела до влади лейбористів Е. Блейера у Сполученому Королівстві, соціал-демократів Г. Шрьодера у ФРН, дозволила соцпартії Франції сформувати уряд більшості. Стимулюючим фактором для СДПУ(о) є існування широкого соціал-демократичного спектру партій в Україні — УСДП, СДС, СДПУ. Можливо, співпраця НДП та СДПУ(о) структурно посилить стабільність процесу прийняття політичних рішень за загрози комуністичного антиринкового реваншу.

І останнє, на що хотілося б звернути увагу при аналізі підсистеми «партійні системи та політичне партнерство» — первинність та вторинність партій та влади. Дуже хотілося б, що ці інститути були рівноправними партнерами, адже це умова діалогу у суспільстві. Дослідники вважають, що саме партійна система справляє певний вплив на формування регіональних елітних груп [12, с.16-18]. На мій погляд, ми маємо зовсім протилежну ситуацію: саме регіональні еліти — бізнесові, владні, навіть тіньові — здійснюють всеохоплюючий вплив на партійні групи, що ускладнює процес інституалізації багатопартійності в Україні. А це знижує дієвість українського парламенту.

Конституція України (ст. 15) визначає, що «суспільне життя в нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»[1]. Перш за все це можна віднести до процесу формування політичних партій. «Без політичних партій немає парламентаризму» — ця теза віддзеркалює значення партій на виборах та ваги фракцій політичних партій в сучасних парламентах. Тому підсистема аналізу «виборча система і парламентаризм та політичне партнерство» є вагомою та складною. Це пояснюється по-

* проте, можливо лише використовує (це тема більшого ґрунтового політологічного дослідження).

єднанням проблеми легітимациі певного законодавчого органу з рівнем ефективності його діяльності. Західні дослідники (С.Патерсон, Г.Коупленд) виділяють наступні характеристики високоорганізованого вищого законодавчого органу:

- автономія, незалежність від інших структур. Членство у законодавчому закладі передбачає відповідну кар'єру професійного представника чи політика-законодавця, що складається внаслідок достатньо тривалого виконання подібних посадових обов'язків. Автономія передбачає межі, які відокремлюють цю організацію від інших, і є достатньо чіткими для того, щоб плінність її членів не стала неконтрольована;
- формальність, тобто неухильне дотримання встановлених норм. Обов'язки депутатів мають бути однозначно зрозумілими, процедура і регламент розвинуті і кодифіковані, положення основного закону (конституції) мають бути організаційно деталізовані. Повинні існувати загально схвалені норми поведінки, з урахуванням особистих стосунків і партійної лояльності. Формальність законодавчого закладу проявляється у ступені деталізації ролі керівництва парламенту; діяльність парламенту має бути позбавлена персоніфікації та повинна бути стандартизована і передбачувана;
- однорідність (притаманність спільних рис, що відрізняють їх від інших політичних структур); законодавчі органи виконують функції відбору керівників законодавчої та виконавчої влади; парламенти в той же час є закладами народного представництва і відповідальності обраних депутатів перед своїми виборцями;
- комплексна структура, розвиток якої здійснюється через посилення представницьких повноважень, створення і підтримки спеціальних робочих груп, подальшого вдосконалення політичного і апаратного керівництва, формування системи партійного суперництва.

Досвід 50-річного функціонування у ФРН пропорційної системи свідчить, що така система дозволяє найбільш ефективно інтегрувати інтереси виборців, політичних партій, держави. В парламенті ФРН представлені 6 партій:

- блок ХДС/ХСС, основними принципами якого є відносно ліберальна економічна орієнтація та католицьке соціальне вчення;
- ВДП — сповідує принцип взаємовідношення свободи індивіда та відповідальності за неї;
- партія «зелених»/90 — сповідує захист навколишнього середовища, боротьбу з крупними монополіями, бюрократією та проявами корпоративізму;
- ПДС — вважає, що соціальною працею повинна займатися держава;
- СДПН — виступає за створення соціальних гарантій для усіх членів суспільства та активну державну соціальну політику.

Політики визначають своє відношення до соціально-політичних проблем у відповідності зі своїми ідеологіями. Вони обирають з певної кількості варіантів рішень лише ті, що відповідають інтересам окремих суспільних верств. Відповідно до прийнятих рішень політик та його політична партія користується чи ні підтримкою населення. Практично всі країни Європейського Співтовариства використовують на виборах всіх рівнів пропорційну систему (виключення складають Сполучене Королівство та Ірландія). Впровадження досвіду ФРН є цікавим для України, тому що є багато спільного в політичному розвитку. На протязі 90-х років Німеччина зазнала соціальних змін, пов'язаних з об'єднанням країни та інтегруванням в її політичну систему нових партій та структур управління. В той же час очевидно, що сам характер виборчого законодавства створює умови для партнерства політичних сил та політичного діалогу. Діяльність партій в парламенті, як правлячих, так і опозиційних, максимально спрямована на вирішення проблем *власної держави та її громадян*. Останні вибори до бундестагу свідчать про перемогу партій, які прагнуть поєднати ефективність та соціальний характер пристосування країни до нових умов, надійність у забезпеченні громадської стабільності та врахувати позиції інших політичних сил.

Вищий орган законодавчої влади виконує перш за все політичні функції. Тому формування парламентських фракцій за партійною ознакою є цілком виправданим. Фракції визначаються як сили, що конкурують між собою за завоювання впливу на головні інституції внутріпартійного керівництва, на формування партійної політики і на добір партійних лідерів та партійних кандидатур на державні посади. Фракції можна класифікувати за організаційними, ідеологічними, структурними засадами. Організаційні — окреслюють форму організації, згідно якої фракція створюється й функціонує. Це партійна дисципліна, відданість меті. Ідеологічна — відображає ідеологічне підґрунтя існування фракції. Структурна — характеризує формальну організацію фракції, як окремої одиниці. Чітко структуровані фракції відіграють у політичному житті найважливішу роль. Саме під час процесу формування фракцій перетинаються аспекти існуючої виборчої системи, багатопартійності, політичного діалогу, загострюються чи, навпаки, вгамовуються політичні конфлікти. А

формування фракцій на засадах професійної належності депутатів чи їх регіонального представництва сприяє формуванню кланово-корпоративних структур. Федеральний Конституційний суд ФРН визначає фракції як постійні частини нижньої палати парламенту Німеччини (бундестагу). Вони є необхідними елементами конституційної діяльності для керування роботою парламенту. Саме фракції сприяють політичному партнерству і одночасно — виконанню волі виборців. Регламент бундестагу надає фракціям (парламентським групам) **виключні права**:

- вносити на обговорення законопроекти і пропозиції;
- пропонувати поправки до законопроектів у третьому читанні;
- вимагати створення експертних комісій;
- вимагати зареєстрованого голосування;
- піддавати сумніву наявність кворуму та інш.

Політична система ФРН, як і більшості європейських країн, належить до парламентського типу правління. При цьому центральний рівень прийняття політичних рішень знаходиться в парламенті. Саме законодавчий орган формує структуру виконавчої влади. В таких умовах парламентські комітети і комісії та фракції політичних партій працюють на прийняття конструктивного рішення. Співпрацюючи з відповідними профільними комітетами та коригуючи урядові проекти, парламентарі легітимізують рішення уряду. Такий підхід потребує підтримки позиції парламентаря виборцями. Законодавча влада виходить на перший план, вона необхідна як засіб пропаганди своїх ідей, як можливість переговорів, контактів, взаємодії різних сил на загальнонаціональному рівні. Така система прийняття політичних рішень спрямована на мінімізацію конфліктності та є поштовхом до політичного діалогу усіх політичних суб'єктів. Політичне рішення є повністю легітимним через легітимність законодавчого органу та тих політичних партій і громадських об'єднань, що його створюють.

Парламент ФРН потрібно розглядати ще й з позицій контролюваності ним дій виконавчої влади. Головним інструментом в цьому аспекті є голосування за довіру або недовіру урядові. У ФРН стаття 67 Конституції запроваджує механізм «конструктивного голосування недовіри», за яким бундестаг висловлює недовіру урядові й усуває його від влади, коли абсолютна більшість його членів проголосує за те, щоб новий канцлер заступив місце тільки що усунутого. Досить часто такі зміни викликані або міжпартійними конфліктами, або втратою довіри серед членів своєї партії та уряду (випадок з канцлером В. Брандтом у 1974 році — «справа Гійома»). Оскільки діяльність німецького парламенту спрямована, перш за все, на задоволення потреб громадян своєї країни, депутати досить рідко вдаються до проголошення недовіри навіть своїм політичним противникам. Для контролю за виконавчою владою, а, отже, правлячою партією (чи коаліцією) використовуються:

- парламентський запит (або вимога надання інформації);
- створення комітетів з розслідувань та контролю;
- слухання.

Також досить часто використовується практика запитів (більше 5000 на рік) та «поточних питань» (щоденне годинне обговорення актуальних питань). Раніше в практиці німецького парламенту досить поширеною була практика «малих інтерпеляцій», коли парламентська група кількістю не менш ніж 26 депутатів мала можливість вимагати детальних пояснень з певних питань протягом двох тижнів. У Верховній Раді України, особливо з боку лівих партій, подібні процедури мають деструктивний характер і майже завжди — конфліктний підтекст. Навпаки, у бундестазі запити носять робочий характер. Західні політологи взагалі називають його «робочим парламентом», головна мета якого — розробка і вдосконалення законів, а не нагляд за урядом.

Ситуація в Україні дещо відмінна. Центром прийняття управлінських рішень є урядові структури з певним тиском з боку Адміністрації Президента України. Таке зміщення центру прийняття рішень (не плутати з центром управління) деформує взаємовідносини влади та політичних партій на центральному рівні. Феномен «партії влади» доводить, що в сучасній Україні політичне партнерство існує на рівні політичного блоку певних суспільних сил та політичного лобювання. В ситуації, коли політичні партії в Верховній Раді прагнуть влади *взагалі*, не шукають «золотого перерізу» в політиці, яке сприяє сталому розвитку України, все більшої ваги серед дослідників набуває теза «надмірної політизації управління». Аналіз складу Верховної Ради України показує що 135 народних депутатів (30 відсотків) — позапартійні*. Використання залу засідань українсько-го парламенту як трибуни для озвучення своїх передвиборних програм кандидатами в Президенти, небажання

* Аналіз складу депутатів місцевих рад свідчить, що навіть у такому політично активному регіоні, як Дніпропетровська область, позапартійні депутати складають 60-70 відсотків від загальної кількості депутатів Ради.

конструктивно співпрацювати з урядом та Президентом, міжфракційна боротьба — ось далеко не повний перелік результатів підвищеної конфліктності у найвищому законодавчому органі.

Останнім часом серед народних депутатів України посилилися тенденції до побудови парламенту за двопалатною системою, як це практикує багато інших країн, зокрема і ФРН. Такі проекти мотивуються їх авторами значним світовим досвідом існування, більшою відкритістю законодавчої влади. Проте головним мотивом виступає саме принцип формування верхньої палати, характер представництва у верхній палаті парламенту. Регіони будуть представлені *обраними*, а не *призначеними* керівниками місцевих органів влади. На даному етапі це призведе не до ефективного розподілу влади, а до розпорошення влади, різкого загострення відносин між виконавчою та законодавчою владою, підвищенням конфліктності між партіями та владою. Відбудеться посилення процесу регіонального розподілу влади, що негативно впливатиме на унітарний характер територіального устрою України.

Порівняння політичних систем України та ФРН показує, що в українському парламенті має місце фракційна структуризація, а не структуризація політичних сил. Відсутність парламентської більшості виступає деструктивним чинником. Тому зараз, коли законодавча влада не здатна об'єднати народ України, єдиний, хто може це зробити — глава держави, Президент України. Прямі та загальні вибори Президента України за Конституцією (ст. 102, 103) дають йому реальну владу [1]. І в умовах становлення державності конституційно закріплена функція Президента як інтегратора суспільства, координатора зусиль виконавчої та законодавчої влади не підлягає сумніву. Тому автор вважає, що на даному етапі повноваження глави нашої держави мають бути збережені, навіть розширені. Але ні в якому разі не зменшені, як цього вимагають ліві партії. ПСПУ взагалі вимагає ліквідувати цю посаду, хоча й висунула свого претендента — Н. Вітренку. В такій позиції вбачається не просто політична демагогія. Це загроза національній державності та безпеці.

Історично склалося, що парламент кожної країни завжди бажає обмежити владу голови держави, навіть самому обирати його, тим самим встановити пріоритетність та зверхність своєї влади. У ФРН вибори президента свідчать про комбінування загальнонаціонального та регіонального (федерального) принципів політичної системи. Колегія виборців складається з членів бундестагу та такої ж кількості делегатів, обраних на основі пропорційного представництва від різних ландтагів. Кожна земля обирає делегатів відповідно до кількості свого населення. Проте, на відміну від виборів до бундесрату (верхньої палати парламенту), де представлені уряди земель, на президентських виборах делегати представляють більш широкі політичні сили. Тому вирішальним фактором є сила політичних партій. Відповідно до такого засобу обрання президент ФРН виконує функції, які умовно поділяють:

- *символічна*: президент є символом національної єдності країни, тому має бути політично нейтральним та уособлювати громадянські чесноти свого народу;
- *функція забезпечення конституційних гарантій*: президент має довший термін повноважень, ніж парламент — обираються голова держави і парламент у різні роки;
- *функція конституційного арбітра* (така роль посилюється особливо під час політичної кризи).

Для з'ясування політичної ваги президента як глави держави у розподілі повноважень потрібно додатково дослідити діяльність уряду та засіб призначення прем'єр-міністра. Процес добору і призначення міністрів ускладнюється у ФРН тим, що глава держави змушений призначати керівника уряду, обраного іншими. Кожну партію очолює лідер, який у разі перемоги своєї політичної групи очолює уряд. У Конституції ФРН наголошується, що канцлер повинен бути обраний бундестагом, полишаючи за президентом формальну роль.

Одна з головних переваг парламентської системи Німеччини — це рівновага урядового управління. Базована на парламентській більшості, така рівновага може будуватися на поєднанні інтересів фракцій в одній партії, чи різних партій в коаліції. Іноді значно легше досягти міжпартійного компромісу, ніж примирити фракції всередині самої партії. Для проурядової партійної більшості в парламенті кожної країни німецькі політологи виділяють наступні принципи розподілу міністерських постів:

- пропорційність;
- збільшена питома вага найбільших партій;
- збільшена питома вага найменших партій;
- збільшене представництво партії прем'єр-міністра;
- паритет всіх партій, членів коаліції.

ФРН являє собою приклад відкритості, чіткої пропорційності та справедливої рівноваги. Досить цікавим є той факт, що тиск з боку малих партій вигідний лідеру провідної партії, оскільки це дозволяє йому стримувати міжфракційну боротьбу. Аналізуючи діяльність як правлячих, так і малих партій, слід пам'ятати, що головна мета діяльності всіх політичних партій — не призначення певних осіб, а розробка

політичних рішень. Тому навіть ті партії, що не входять до парламентської більшості, суттєво можуть впливати на рішення уряду. Саме такий стан справ на сучасному українському політичному олімпі.

Проголошені Конституцією України та відповідними законодавчими актами розподіл державної влади, діяльність органів місцевого самоврядування і місцевих державних адміністрацій мають на меті децентралізацію державного управління, посилення ролі самоврядних структур. Здійснення адміністративної реформи в Україні відбувається одночасно з становленням партійної системи, структурізацією політичних об'єднань. Тому *політичне партнерство влади та партій в Україні*, на думку автора, слід розглядати в таких напрямках:

- владні організації та політичні об'єднання як регулятори суспільних відносин;
- діяльність владних організацій та політичних партій в межах державного механізму;
- тенденції розвитку політичного партнерства.

При розгляді можливостей партнерства потрібно системно досліджувати багаторівневий механізм функціонування влади. Перший рівень — Верховна Рада України та центральні органи виконавчої влади. На другому рівні — структури управління областей та міст-обласних центрів. Третій рівень — рівень місцевого самоврядування (села, селища, невеликого міста).

Політологія видокремлює дві головні функції політичних партій: організація виборчої діяльності та організація управління. На рівні місцевого самоврядування вибори 1998 року висвітили кілька проблем. По-перше, складний характер виборчого законодавства: мажоритарна система голосування (на відміну від парламентської — змішаної), розміри виборчих округів, відносна чи абсолютна система більшості при голосуванні. Надмірне поєднання По-друге, недостатня поінформованість щодо змін у місцевій владі та функціональному призначенні посадових осіб, і тому більшість населення сприймає вибори до місцевих рад як до рад часів СРСР. По-третє, незадовільна організація виборчої кампанії та добір кандидатів, передвиборні програми були представлені недостатньо, чи висвітлювались в засобах масової інформації упереджено. На рівні сіл та селищ кількість кандидатів досить часто дорівнювалась кількості депутатів. До цього слід додати обмеженість фінансових ресурсів та низку професійну підготовленість до виборів. По-четверте, сам процес виборів має ряд недоліків стосовно організації, підрахунку голосів, звітування. Представники політичних партій акцентували свою увагу на змаганні кандидатів у народні депутати України. Політичні партії та громадські об'єднання проігнорували рівень прямого самоврядування, проте чітко розіграли партитуру «сільського фактору» у виборах до обласних рад та до Верховної Ради України. Початок кампанії по виборам Президента України 1999 року свідчить, що ліві партії намагаються завоювати сільський електорат, як завжди не пропонуючи якісно нових політичних та економічних рішень, а базуючись лише на критиці реформаторського курсу Президента України Л.Д. Кучми.

Одним з шляхів підвищення ваги органів місцевої влади, виходом з стану «влади другого плану» є розмежування виборів до органів місцевого самоврядування та Верховної Ради України. Досвід інших країн свідчить, що лише в такому випадку обирається дієва місцева влада. Годі посилалися на фінансові проблеми, оскільки досить дорого коштують Україні та її народові «дешеві» місцеві Ради.

Аналіз проблем формування органів влади на місцевому рівні показує, що партнерство політичних партій майже відсутнє чи має спорадичний характер, чітко зорієнтоване на вибори до вищих рівнів влади. Цікавим моментом у формуванні місцевої влади є проблема депутатської недоторканості на місцевому рівні. Її зняття напередодні виборів 1998 року за ініціативи Президента зменшило привабливість депутатства у місцевих радах. Проте у Верховній Раді часто спекулюють питанням депутатського імунітету для 240 тис. депутатів місцевих рад. Прагнення певних політичних сил (особливо лівого спектру) знову його ввести чітко спостерігається на рівні обласних та районних рад, Автономної Республіки Крим, міських рад обласних центрів. На цьому рівні на політичну арену виходять регіональні осередки політичних партій, власне самі політичні партії, що в більшості випадків мають регіональний характер. Саме з такого рівня й слід починати аналіз можливостей політичного діалогу влади і партій.

Виникає питання: власне, чи бажано визнавати за рівних партнерів кожен з двох суб'єктів політичного життя. Історичний досвід показує, що партії завжди прагнуть бути представленими у владних структурах. В той же час влада намагається зберегти себе закритою для стороннього впливу. Внутрішній конфлікт влади в сучасній Україні полягає в тому, що влада працює... задля самої влади. В таких умовах чітко визначилася основна проблемна сфера владного механізму — недоліки процесу реформування місцевої влади. Існує стале нерозуміння парламентом і урядом самої структури реформи місцевого самоврядування, що в свою чергу призвело до недостатньої політичної підтримки змін у стосунках влади центрального та місцевого рівня.

Наступною перешкодою у реформуванні місцевої влади є досить стійка спрямованість до централізації. Проголошена централізація вилилася у деконцентрацію; посилюється контроль з боку центральних установ та

їх новоутворених територіальних відділень за органами самоврядування, особливо у фінансовій сфері. Діяльність рад сіл та селищ повністю контролювана з боку районних державних адміністрацій. Це уповільнює розвиток місцевого самоврядування в Україні і в той же час ускладнює роботу органів виконавчої влади.

Особливо важливою темою в контексті політичного партнерства є проблема політизації місцевого рівня, що має дві сторони: з одного боку це повне відкидання політичного у самоврядуванні, акцентування уваги на вирішенні економічних проблем та завдань соціального розвитку; з іншого боку, надмірна політизація діяльності місцевих рад.

Принципи демократії та визначення того, що демократія означає для місцевого рівня, використовується для ведення політичної боротьби, а не для створення умов політичного партнерства. Підвищена конфліктність щодо розвитку регіонів спричинює небажання партійних лідерів співпрацювати з фахівцями, оскільки місцеві політики більше зацікавлені у виконанні своїх власних політичних програм, а не в задоволенні потреб територіальної громади. Як наслідок, виникає конфлікт голови ради та посадових осіб виконкому при належності до різних політичних угруповань. Враховуючи *декларовану* багатьма місцевими урядовцями політичну «нейтральність», слід досить ретельно аналізувати феномен «партії влади», ступінь представництва місцевої еліти, сам процес формування місцевої еліти як складову частину еліти національної. Місцева влада, влада регіонів не потребує політичного партнерства з партіями, вона прагне владного абсолютизму хоча б в межах своєї території. Політичні партії не мають достатнього представництва в органах влади через слабку структурованість та спрямованість діяльності лише на державний рівень. Партії декларували в своїх програмах положення щодо розвитку місцевого самоврядування, проте не змогли перемогти фінансово-господарську еліту на виборах.

В умовах поєднання ринкових реформ та впровадження демократичних засад, політичне партнерство як головний чинник партнерства суспільного потрібно розпочати на національному рівні, як це зробили політичні сили повоєнної Німеччини. Вони змогли відродити державу, подолати національну роздробленість і побудувати передову державу світового рівня. Україна нині стоїть на порозі вибору політичного курсу, тому державний вплив на процес подальшого розвитку громадянського суспільства та соціального партнерства повинен бути сильним в Україні саме зараз. На вирішення цих завдань націлена Програма «Україна-2010», в якій визначається, що «державна сприятиме створенню нових політичних технологій відкритого суспільства: звітності влади перед населенням, прозорості механізму прийняття політичних рішень, партійного плюралізму, діяльності незалежної преси... Державна сприятиме розвитку багатопартійної системи і на цій основі — реформуванню виборчої системи, що забезпечить оптимальний розподіл відповідальності між гілками влади за стан справ у країні, високу ефективність їх співпраці». Тож восени громадяни України мають зробити вибір: продовження демократичного реформаторського курсу нині діючого Президента, вступ у XXI століття України як європейської держави чи повернення до тоталітаризму.

Список використаної літератури:

1. Конституція України: Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року — К.: Юрінком, 1996.
2. Закон України «Про об'єднання громадян». — Відомості Верховної Ради України, 1992, № 3, ст. 504.
3. Закон України «Про вибори народних депутатів України». — Відомості Верховної Ради України, №46, № 801/97-ВР.
4. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. — К.: Основи, 1996.
5. Політологічний енциклопедичний словник: — К.: Генеза, 1997, 400с.
6. Германия. Факты / Под ред. А. Капплер. — Франкфурт-на-Майне: Изд. «Социетэс-ферлаг». — 1996.
7. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. — К.: Заповіт, 1997.
8. В. Гофмайстер, Й. Тезінг «Політичні партії в демократичному суспільстві». — М.: Політика, 1997.
9. Лаптев В., Н. Бирюков В чем секрет современного общества // Политические исследования, № 2, 1998, с.52-63.
10. Цит. за Г. Ілоніцкі Від кардинальних змін до консолідації суспільства. Матеріали ПСП України, №18.
11. Леванский С.А. ФРГ: Умеренный партийный плюрализм / Полис, № 2, 1998, с. 158-171.
12. Зуза В. Зробіть перший крок /Людина і влада, № 2-3, 1999.
13. Передвиборчі платформи політичних партій України. —К.: «Віче», № 2, 1998.
14. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм.— К.: Основи , 1993.

О.М. РУДІК
ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАНЗИТИ В
ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ:
ШЛЯХОМ ДО АСИМЕТРІЇ

Перехідні процеси до демократії, що відбуваються зараз у більшості посткомуністичних країн, представляють собою особливий предмет дослідження й викликають велетенський інтерес серед науковців з декількох причин: 1) революційні зміни 1989-1991 рр. в СРСР та країнах Центральної та Східної Європи справили величезний вплив на світовий політичний процес, що призвело до зміни балансу сил у світі, а також у внутрішній політиці колишніх соціалістичних країн; 2) тривалий час політичні та економічні системи цих країн розвивалися по особливим, незрозумілим для усього світу законам у вкрай закритому для зовнішнього впливу просторі; 3) результати демократизації посткомуністичних країн мають вирішальне значення не тільки для загальноєвропейської стабільності, але й для долі демократії по всьому світі, оскільки крах демократизаційних процесів на величезній частині європейського континенту може справити ефект «зворотної снігової кулі» на молоді демократичні режими Азії, Африки та Латинської Америки. Усе це виділяє посткомуністичні переходи із ряду аналогічних процесів, що розгорталися в країнах з некомуністичними авторитарними режимами.

Чи коректно взагалі порівнювати посткомуністичні перехідні процеси із процесами, що відбувалися у некомуністичних країнах? Навколо цього питання серед західних транзитологів розгорнулася бурхлива дискусія [1]. Головна проблема дебатів — питання про придатність теорії демократизації, яка була розроблена на основі перехідних процесів від авторитаризму до демократії в Південній Європі та Латинській Америці, для аналізу посткомуністичних переходів. Ряд вчених, не заперечуючи очевидну специфіку цих переходів, категорично не згодні з пропозиціями колишніх советологів щодо виділення посткомуністичних переходів у якусь ізольовану групу. Смісл заперечень полягає у тому, що такий підхід лише продовжить «ізоляціоністську» традицію советології і не буде продуктивним у справі дослідження та аналізу нових реалій. Інакше кажучи, замість зруйнованої «залізної завіси» буде успішно збудована «паперова завіса», яка об'єктивно збереже існуючий розрив між регіональними та міжрегіональними дослідженнями [2]. Демократизаційні процеси на посткомуністичному просторі повністю підпадають під загальну транзитологічну теорію, оскільки у будь-якому випадку вони залишаються переходами від недемократичного правління до чогось такого, що є демократією, або принаймні претендує на цю назву. Це універсальна характеристика будь-якого процесу демократизації, яка створює те концептуальне поле, в рамках якого не тільки можливо, але й необхідно аналізувати та порівнювати усі спроби переходів до демократії.

На відміну від комунізму, посткомунізм не має не тільки якоїсь особливої ідеології, а й навіть більш-менш розробленої та загальноприйнятної теоретичної концепції, що є головною причиною труднощів з концептуалізацією цього феномену. Перші кроки у дослідженні посткомунізму були зроблені відомим західним аналітиком З. Бжежинським, який ще до початку антикомуністичних революцій 1989-

*Рудік Олександр
Миколайович -
начальник наукового
відділу
Дніпропетровського
філіалу Української
Академії державного
управління при
президентіві України*

1991 рр. писав: «Посткомунізм просто стане системою, за якої люди, котрі проголошують себе «комуністами», вже не будуть всерйоз трактувати комуністичну доктрину як посібник для соціальної політики»[3]. Якщо погодитись з тим, що посткомунізм це щось таке, що слідує за комуністичною системою, то можна припустити, що цей феномен виростає з реальної практики комуністичного режиму і є результатом антикомуністичних революцій. Останні, на думку Леслі Холмс, є революціями «подвійного заперечення», які, по-перше, заперечують зовнішнє домінування (для країн Східної Європи з боку СРСР, для країн колишнього СРСР — Росії, для Югославії — з боку Сербії), по-друге систему комуністичної влади. Щоправда, у даній концепції є декілька виключень: Албанія, яка внаслідок багаторічної самоізоляції потребувала лише усунення комуністичної системи; НДР, що пережила процес потрійного заперечення через відмову від статусу незалежної держави та наступне злиття з ФРН; Росія, яка не мала проблем із зовнішнім домінуванням, але вимушена була відмовитися від власної імперської ролі (принаймні у перші роки незалежності)[4]. Незважаючи на деякі обмеження ця концепція видається досить продуктивною, оскільки наголошує саме на запереченні певного стану, а не на прийнятті чогось чітко визначеного. Комунізм повністю дискредитував себе, але демократія, ринкова економіка та навіть державний суверенітет не набули ще того глибокого розуміння та визнання, які притаманні країнам зрілої демократії. Посткомунізм безумовно є перехідним, тимчасовим феноменом, тому країни, які нині класифікуються як «посткомуністичні» активно намагаються подолати свій перехідний статус і досягти певної стабільності та визначеності. Через певний проміжок часу одні стануть справжніми консолідованими демократіями, інші — напівдемократіями або авторитарними режимами, але жодна з них вже не буде посткомуністичною.

Основна специфіка посткомуністичних переходів до демократії полягає у тому, що це переходи від тоталітарних режимів, які базувалися на комуністичній ідеології. Наскільки це робить їх відмінними від вже відомих поставторитарних переходів? По-перше, переходи до демократії, які відбулися за останні чверть століття в країнах південної Європи та Латинської Америки, не справили скільки-небудь помітного впливу на початок і подальший розвиток процесу демократизації в комуністичних режимах. Ініціатори політичних змін та економічних реформ в СРСР середини 80-х рр. діяли переважно під тиском внутрішніх проблем, що були спричинені наростанням загальної кризи політичної та економічної моделі «розвинутого соціалізму». Головною метою, проголошеного Михайлом Горбачовим нового курсу на «перебудову», було надання нової динаміки розвитку соціалізму, а первісною метою демократизації радянського режиму — очищення істинної «соціалістичної демократії» від таких рис сталінської моделі, що спотворювали та перекручували її суть. «Демонстраційний ефект» вплинув лише на східноєвропейські комуністичні режими, для яких питома вага міжнародних або зовнішніх чинників (події в Радянському Союзі та в сусідніх країнах) була досить високою як при їх встановленні, так і при їх поваленні. Таким чином, певний відрізок процесу демократизації (інколи досить тривалий, наприклад як в СРСР — 6 років) в соціалістичних країнах проходив в межах чітко окресленого простору, у відриві від світових процесів і на власній ідеологічній базі, що зумовило у деяких випадках (СРСР) тривалість та надзвичайну суперечливість його етапів.

По-друге — за роки існування радянського блоку в його кордонах сформувалося особливе соціально-економічне, політичне та ідеологічне середовище, яке справило й досі справляє дуже серйозний вплив на процеси переходу до демократії, її становлення та консолідації у вже посткомуністичних країнах. Як би не оцінювались масштаби десталінізації, що відбулися у цих країнах за часи змін, тягар тоталітарного минулого неможливо нехтувати. Саме він обумовлює специфічні умови переходів від комуністичних режимів до демократичних. Комуністичні режими повсюдно призвели до розпаду громадянських суспільств, зруйнувавши усі структури й горизонтальні зв'язки, на які спирався політичний, економічний, культурний та ідеологічний плюралізм. Після ліквідації приватної власності й інтенсивної індустріалізації тотального зламу зазнали економічні системи та відносини [5]. Значна трансформація відбулася й у масовій свідомості, яка була повністю «промиита» та деформована потужною пропагандистською машиною. На характер та динаміку суспільних зв'язків і відносин серйозно вплинула діяльність всеохоплюючих репресивних органів та спецслужб, котрі сформували у населення стійкий стереотип ухилення від будь-якої несанкціонованої «зверху» активності або ініціативи. В цілому, процес десталінізації ніколи й не означав повного зникнення тоталітарної спадщини. Комуністичні режими позбавилися лише від найбільш руйнівних рис сталінізму.

Незважаючи на індивідуальну своєрідність кожної з партійно-етатистських систем в колишніх соціалістичних країнах, в цілому вони складають особливий тип у загальному ряді недемократичних

режимів. Звідсіть витікає ще одна важлива особливість посткомуністичних політичних режимів масштабність, складність, глибина та болючість необхідних для їх демократизації політичних, економічних і соціальних реформ. На відміну від переходів від правих автократій, де головною задачею було створення нового політичного режиму (хоча потрібні були й деякі економічні реформи, що назріли), перехідні процеси від комуністичних режимів потребують створення, часом шляхом радикальних перетворень у всіх сферах суспільного життя, і нової економічної і нової політичної систем. На порядок денний об'єктивно висувається задача одночасного або максимально синхронізованого здійснення соціально-економічних та політичних перетворень. Це надзвичайно складна задача, особливість якої полягає в існуванні слабкої, дезінтегрованої та політично неструктурованої посттоталітарної держави, яка може мати владу над (народом, суспільством), але може не мати влади для (здійснення реформ, реальної демократизації). В контексті посткомандної, економіки така держава просто нездатна ефективно запроваджувати в життя такі важливі економічні реформи, як диверсифікація економіки та приватизація. Відставання політичних реформ, направлених на посилення держави шляхом підвищення ефективності функціонування всього механізму державного управління, призводить до надзвичайної заплутаності, нерегульованості й неконтрольованості основних економічних процесів. Створюється сприятливе підґрунтя для масових зловживань, корупції та шахрайства. Колишня комуністична номенклатура отримує ідеальну можливість для трансформації своєї колишньої політичної влади у економічну владу й навпаки. Виникає небезпека появи так званої «перевернутої легітимізаційної піраміди», яка відображає спробу легітимізувати демократію шляхом випереджаючого формування та розвитку ринкової економіки, внаслідок чого у новоутвореного демократичного режиму значно звужується його легітимізаційна база, що робить цей режим надто вразливим перед можливими спробами повалення [6]. «Капіталізація» суспільства за всяку ціну приводить до зростання настроїв, що відкидають самі демократизаційні процеси, з якими люди пов'язують лише безпрецедентне зростання корупції, шахрайства та «мафієзації» суспільства. Історичний досвід здійснення процесу демократизації свідчить — політична система демократії повинна легітимізувати ринкову економіку, а не навпаки.

Ще однією особливістю є те, що посткомуністичні переходи більше за інших залежать від зусиль у сфері ідей. Справа у тому, що комуністичні режими, які свого часу створили найбільш загальні модернізаційні передумови демократії, зруйнували або уповільнили розвиток найбільш важливіших соціальних та ментальних передумов цього ладу. Із знищенням приватної власності були розірвані природні зв'язки, що з'єднують людську особистість з свободою, відповідальністю та порядком. Значення існування інституту приватної власності не є перебільшеним. Хоча на емпіричному рівні значення приватної власності та її вплив на формування вільної особистості зовсім не очевидні (часто навпаки), на сутнісному рівні все стає на свої місця. Тільки наявність приватної власності створює сферу приватного самостійного існування й породжує людську здатність до автономії та відповідальної дії, що в свою чергу наповнює реальним значенням та змістом природну тягу людини до свободи — свобода набуває позитивного значення й стає свободою для роблення реальних речей. Грузинський дослідник Г. Нодія зазначає, що до масової інфантильності населення комуністичний режим додає й повну атрофованість здатності людини до позитивної громадянської діяльності, котра, згідно з автором, є своєрідною «політичною мускулатурою суспільства» [7]. Віра в те, що індивідуальна і відповідальна дія здатна що-небудь змінити у суспільному житті, досягла свого найнижчого рівня. Навпаки, звикнувши до того, що за комуністичного правління усі більш-менш важливі події відбувалися за лаштунками публічної політичної сцени, люди вірять в існування якихось всевідаючих, всемогутніх та всюдисущих сил, які маніпулюють усім у цьому житті за допомогою прихованих важелів і по таємним каналам. Зворотною стороною цього феномену є надзвичайно високий рівень цинізму та моральної деградації в посткомуністичних суспільствах. Породжені лицемірством комуністичних порядків й помножені на звичай етапу первісної капіталізації, ці «кошмари посткомунізму» [8] набагато ускладнюють й деформують перебіг демократизаційних процесів. На шляху до демократії посткомуністичні суспільства зіткнулися з серйозною протидією з боку «антикапіталістичної» політичної субкультури, що представляє собою суміш різноманітних популістських лозунгів та стереотипів, починаючи від «власність є крадіжкою» й закінчуючи «істинна демократія — соціалістична демократія».

Якщо глобальне поширення демократії має тенденцію до підміни міцних, вкорінених в економічні та культурні передумови, демократичних режимів на їх вдало виконані вмілими політиками імітації, що призначені для «масового вжитку», то посткомуністичні переходи є найбільш виразними

проявами цього загального напрямку. Для посткомуністичних суспільств характерна майже повсюдна відсутність у еліт необхідних знань, навичок й досвіду в справі розбудови демократичної політичної системи й відповідного їй управління державою. Колишня партійна та господарча номенклатура, виявивши в нових умовах достатньо гнучкості, щоб зробити вибір на користь прагматичного, а не ідеологічного підходу до реалій, що кардинально змінилися, швидко адаптувалася до нової ситуації, покладаючись не тільки на свої здібності, але й спираючись на колективну пам'ять попереднього досвіду. Остання, як виявилось пізніше, зумовила ті істотні відмінності в управлінні державою і перебігу реформ, які ми спостерігаємо, порівнюючи, наприклад, Чехію з пострадянськими країнами. Нова посткомуністична еліта більше не має потреби в глибокій переконаності в ідеали та цінності демократії. Еліті достатньо прагматичного розрахунку на те, що демократія необхідна й корисна для країни, класу або її особистого інтересу. Посткомуністичним політичним лідерам у першу чергу треба бути поміркованими, в міру цивілізованими й достатньо вправними політиками. Брак демократичних переконань, як на рівні еліт, так і у громадянському суспільстві, приводить до того, що у тих, хто перебуває при владі, виникає спокуса якщо не знищити демократію зовсім, то максимально примітивізувати її шляхом зведення до набору формальних процедур.

Нарешті, для посткомуністичних переходів характерна вкрай висока ступінь «етнізації», яка означає різке зростання значимості націоналістичної та етнічної політики, а також спалах численних етнічних конфліктів на усьому посткомуністичному просторі [9]. Основними факторами, що спричинили це явище стали: незавершена національна самоідентифікація цілого ряду країн (особливо на території колишнього СРСР) та дії політичних суб'єктів, які обрали етнополітику в якості раціональної стратегії. Додатковими причинами здійснення політичної етнізації можуть бути: падіння примусової системи стримок національних рухів, яка була побудована на основі доктрини «пролетарського інтернаціоналізму»; економічна потреба в кордонах; відсутність рівноваги в міжетнічних відносинах; використання етнічності як ефективного засобу тиску на центральну владу у поліетнічних країнах; слабкість держави й громадянського суспільства з його розвинутими горизонтальними зв'язками, що надає етнічному статусу особливу роль і значення [10]. Саме етнополітика може стати серйозною небезпекою для демократизаційних процесів на посткомуністичному просторі, оскільки дуже часто її наслідками стають громадянські війни, міжетнічні конфлікти, економічна криза та порушення функціонування демократичної системи в цілому.

Незважаючи на колишню приналежність до однієї суспільно-політичної системи, сьогоденна ситуація у країнах Центральної та Східної Європи і СНД свідчить про кристалізацію в них доволі різних контекстів зміни режиму та про появу різноманітних форм або моделей переходів до демократії. За майже дев'ять років перебігу посткомуністичного процесу демократизації можна чітко виділити його «авангард» та «ар'єргард» [11]. На базовому рівні поступ процесу демократизації можна виміряти за критеріями демонополізації політичної влади; прийняття поправок до конституції, які б відображали демократизацію режиму; проведення вільних та конкурентних виборів; формування демократичного парламенту. Загалом ці ключові кроки на шляху до демократії раніше або пізніше зробили майже всі посткомуністичні країни (хоча реальне їх втілення у політичну практику подекуди залишається дискусійним). Проте, після відносно короткого відрізка часу стало можливим класифікувати посткомуністичні країни залежно від рівня демократичних перетворень, якого вони досягли вже в межах цих критеріїв.

В основі існуючих відмінностей між країнами Центрально-Східної Європи на етапі переходу до демократії, лежать динамічні процеси: розмах мобілізації суспільних сил, рівень застосування насильства; роль еліти старого режиму й її позиція, яку вона зайняла по відношенню до змін; роль та ступінь організованості опозиції. Неважко помітити, що найбільш різкою відмінністю у процесах переходу та становлення демократії у цих країнах є роль та позиція старої політичної еліти. Саме динаміка поведінки посткомуністичних еліт в значній мірі обумовила різну тривалість й напруженість перехідних процесів у східноєвропейських країнах. Навпаки, якщо розглядати ступінь мобілізації мас, то тут немає особливої різниці між країнами. Головною рушійною силою суспільної мобілізації була назріла потреба у радикальних змінах у всіх сферах суспільного життя, особливо у політичній. Відмінності зберігаються лише в характері того «першопопштовху», котрий й викликав мобілізацію суспільних сил.

Що стосується початку, здійснення й подальшого успішного завершення процесу «за якого жодна впливова політична сила, група інтересів, або інститути не вважають, що демократичному процесу приходу до влади є альтернатива» [12], тобто процесу консолідації демократії, то найбільш

вірогідні шанси зберігаються тут у шести країн: Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії та Словенії. По-перше, демократія в цих країнах сьогодні більше не є питанням переконаності, а питання згоди. Незважаючи на розбіжності, що існують з приводу обраної демократичної моделі, спостерігачі й аналітики не відмічають наявності скільки-небудь серйозних політичних сил, які були б здатні відкрито виступити проти демократичного шляху розвитку. За час перехідного етапу, у цих країнах створена необхідна база для ухвалення та періодичного відтворення різного роду соціальних пактів й угод з питань подальшої демократизації їх політичних систем на протязі усього тривалого процесу консолідації демократії. По-друге, вищезгадані країни мають не тільки сильну внутрішню мотивацію, але й сприятливий зовнішній контекст, який ставить на порядок денний питання «європеїзації» нових європейських демократій, що означає: відбудову європейських інститутів і традицій після десятиліть деєвропеїзації; фундаментальну трансформацію громадянського суспільства, політичної культури й моделей поведінки; реальну інтеграцію до ЄС через структурну та інституціональну сумісність з його структурами [13]. Гасло: «Ми завжди були європейцями» дуже точно відображає домінуючі у нових східноєвропейських демократіях настрої, як на рівні еліт, так і на рівні мас. Поза сумнівом, теоретично існують й інші сценарії розвитку політичних і економічних реформ у Центральній та Східній Європі. Наприклад, «германізація», яка означає односторонній розвиток соціально-економічних зв'язків, або «туркізація» — вхід виключно в системи безпеки, можлива й «латиноамериканізація» — деєвропеїзація та відхід на позиції «третього світу» [14]. Але, на нашу думку, це не більше ніж абстрактні варіанти розвитку. Реально, східноєвропейські демократії впевнено йдуть шляхом повноцінної інтеграції у Європу, не залишаючи жодних сумнівів у суті обраних пріоритетів.

Ситуація на пострадянському просторі є набагато більш складною, важкопрогнозованою і драматичною. Незважаючи на те, що усі пострадянські держави утворилися на руїнах колись єдиної політичної системи і економічної моделі, серед них також визначилися і явні лідери і справжні аутсайди процесу демократизації. У країнах Балтії, що впевнено прямують шляхом реформ, майже не залишилося радянської «спадщини». У Центрально-Азіатських країнах колишнього СРСР, навпаки, — радянська система поступово трансформувалась у автократії, що засновані на традиціоналізмі й клановості. В Білорусії ми спостерігаємо розвиток певних зворотних процесів, що ведуть країну до якоїсь «напівдемократичної» моделі. Проте, залишається фактом, що більшість лідерів й урядів пострадянських країн визнали непереборний характер демократичної моделі й підкорились принаймні деяким основним її правилам.

Специфічними рисами пострадянських перехідних процесів є: здійснення лібералізації (з 1985 р.) та демократизації (з 1989 р.) радянського режиму з ініціативи правлячої комуністичної верхівки; початок функціонування нових демократичних режимів в умовах найменш розвинутого громадянського суспільства, найбільш розгалуженого державного й партійного апарату, відсутності досвіду створення, моделювання й легітимації нових демократичних інститутів і структур [15]; повільний процес заміни старих еліт новими. — у той час як лідери нових політичних рухів в Центральній і Східній Європі сформувалися поза партійно-державними структурами і мали стійку репутацію дисидентів, переважна більшість лідерів пострадянських країн посідали у свій час високі пости у комуністичній партії; надзвичайно поляризований характер переходів до демократії та потужний внутрішній потенціал антидемократизму, який провокується й постійно підкріплюється неефективною та непослідовною реформаторською політикою; недостатня легітимність нової демократичної влади, до якої продовжують ставитись як до чогось чужого, що стоїть осторонь від реальних потреб суспільства і переслідує виключно власні інтереси. Нарешті, із усього вищезазначеного логічно випливають два феномени, що набирають сили на пострадянському просторі: «шаленіючої політики» та «польоту наосліп». Перший означає стан, за якого політичний процес перехідного періоду не просуває вперед нагальні економічні, політичні та соціальні зміни, а працює сам на себе, стаючи самоціллю. Другий феномен відображає поведінку суб'єктів переходу до демократії як не зовсім раціональну. Вони не впевнені у своїх власних інтересах, вони не організовані певним чином, вони не діють на політичній сцені продумано і на основі доброї інформованості. Навпаки, вони здійснюють «політ наосліп», а їх дії характеризуються «соціальною невизначеністю» [16].

Відмінності у здійсненні перехідних процесів у країнах Центральної та Східної Європи й СНД виглядають особливо разючими за результатами постійного моніторингу, що проводиться міжнародними дослідницькими центрами та правозахисними організаціями. Наприклад, згідно з доповіддю «Фрідом Хаус» за 1997 р. [17], десять посткомуністичних країн класифікуються як «вільні»,

одинадцять як «частково вільні», решта сім — як «невільні». Жодна із країн СНД не потрапила до категорії «вільних», тобто їм не вдалося подолати «мінімальний поріг демократичної практики», встановлений цією організацією за спеціальною методикою, згідно з якою стан двох головних вимірів свободи — політичних прав й громадянських свобод оцінюється за семибальною шкалою. Чим більше фіксується порушень, тим вище набрані бали. Порогові значення для оцінки стану політичних прав у категорії «вільні» визначені у 2 бали, а для громадянських свобод — 3 бали. До категорії «частково вільні» за результатами 1997 р. було віднесено шість країн СНД. Стан прав і свобод в Росії, Молдові та Україні оцінено як найбільш близький до порогового значення (кожна з цих країн отримала по 3 бали за стан політичних прав і по 4 бали за громадянські свободи). Грузія, Киргизія та Вірменія мають дещо гірші показники (4 і 4, 4 і 4, 4 і 5 балів відповідно), причому, порівняно з минулими роками, Вірменія погіршила свої показники і наблизилася до категорії країн з найгіршим станом свободи. Решта шість країн СНД перебувають у категорії «невільні», причому дві Центрально-Азіатські держави — Туркменистан і Таджикистан мають найнижчий із можливого рейтинг (по 7 балів за стан політичних прав і громадянських свобод). Узбекистану вдалося дещо покращити свій рейтинг (6 і 7 балів). «Лідером» у погіршенні рейтингу свободи є Білорусія, яка за рік перемістилася з категорії «частково вільні» до групи несвободних країн. Усі три країни Балтії приєдналися до спільноти «вільних» (у 1993 р. тільки Литві вдалося подолати мінімальний поріг (1 і 3 бали), а Латвія і Естонія залишалися у «прикордонній зоні», набравши 3 і 3 та 3 і 2 бали відповідно), хоча у наступному році Латвії можливо доведеться залишити цю категорію. Для контрасту зазначимо що, шість східноєвропейських країн — Чехія, Угорщина, Польща, Словенія, Болгарія, Румунія — опинилися вище мінімального порогу і класифіковані як вільні. Ці країни мають навіть вищий рейтинг, аніж, наприклад, Франція та Іспанія. Словаччина наблизилася до «прикордонної зони» (3 і 3 бали). Особливий випадок представляє собою колишня Югославія, де тільки Словенія є вільною країною, а Македонія, яка наблизилася до категорії «вільних», а також Хорватія та Боснія визнаються як частково вільні. Сербія здається надовго залишилася у категорії країн, які вважаються недемократичними. За негативним рейтингом (6 і 6 балів) вона поступається лише Узбекистану, Таджикистану та Туркменистану. Отже, як «стеля», так і «нижчий поріг» демократичної практики є значно вищим у Центрально-Східній Європі, аніж у країнах СНД.

Таким чином, процес демократизації у посткомуністичних країнах відбувається у принципово відмінних внутрішніх та зовнішніх умовах, аніж у країнах Південної Європи та Латинської Америки. Три унікальних фактори є загальними для усіх посткомуністичних країн: єдина соціально-економічна, політична, ідеологічна спадщина та схожі стартові умови руху до іншого стану; комплексність та багатоплановість проблем, які необхідно вирішити в процесі переходу; зовнішній (глобальний та регіональний) контекст трансформаційних процесів, що відбуваються на посткомуністичному просторі. Деякі з цих факторів є притаманними і для окремих непосткомуністичних країн, які перебувають у перехідних процесах, але саме вищезгадане поєднання факторів є унікальним лише для країн, що звільнилися від комуністичного правління. Це дозволяє розглядати посткомунізм як феномен з властивими тільки йому рисами та особливостями, навіть якщо посткомуністичні країни мають власну досить різноманітну культурну спадщину і відносно відмінну історичну долю. Перехідні процеси у колишніх комуністичних країнах зіткнулися з цілим рядом надзвичайно складних і суперечливих проблем, серед яких найскладнішою є необхідність одночасного проведення політичних (демократизація) та економічних (розбудова ринкової економіки) реформ у досить стислі строки і у край несприятливому внутрішньому середовищі, оскільки спадщина комуністичного правління у посткомуністичних країнах набагато більше перешкоджає розвитку демократизаційних процесів, аніж спадщина авторитаризму у країнах Південної Європи та Латинської Америки.

Проте серед сучасних посткомуністичних країн існують досить значні розбіжності. Сьогодні вже очевидно, що в процесі руху від комуністичного правління до демократії визначилися не тільки явні лідери та аутсайтери, а й країни, що впевнено рухаються у зворотному напрямку. Демократія не є неминучою «долею» усіх посткомуністичних країн. Основна гранична лінія між демократичними, частково демократичними та недемократичними посткомуністичними режимами проходить поміж колишніми комуністичними країнами Центральної та Східної Європи (за виключенням країн колишньої Югославії) і країнами СНД. Поки перші прогресують у своєму розвитку, останні все ще знаходяться у лещатах глибокої економічної кризи та політичної нестабільності. Саме тяжка економічна ситуація, що склалася у більшості пострадянських країн, спонукає політиків та населення цих країн до розчарування у демократичних цінностях та до відкидання демократії як бажаного шляху розвит-

ку у найближчій перспективі. Додатковими чинниками, що поглиблюють розкол серед посткомуністичних режимів є активна інтеграція східноєвропейських країн у європейські (ЕС) та трансатлантичні структури (НАТО). Асиметричність стає загальною характеристикою того, що відбувається нині на посткомуністичному просторі.

Список використаної літератури:

1. Див.: Schmitter P., Karl T. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go // *Slavic Review* 53, №1, Spring 1994. — P.173-185; Bunce V. Should transitologists be Grounded? // *Slavic Review* 54, №1, Spring 1995. — P.111-127; Karl T., Schmitter P. From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Post-Communism? // *Slavic Studies*, Vol.54., №4, Winter 1995. — P.965-978; Bunce V. Paper Curtains and Paper Tigers // *Slavic Studies*, Vol.54., №4, 1995. — P.979-987.
2. Karl T., Schmitter P. From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Post-Communism? // *Slavic Studies*, Vol.54., №4, Winter 1995. — P.966.
3. Brzezinski Z. *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century.* — New York: Scribners, 1989. — P.252.
4. Holmes L. *Post-Communism: An Introduction.* — New York: Polity Press, 1997. — P.14.
5. Кортон П. От коммунизма к демократии. Новые размышления о смене режимов в Венгрии и Чехословакии // *Международный журнал социальных наук.* — 1991.-.№1. — С.93.
6. Linz J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* — Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. — P.438.
7. Nodia G., *Op.cit.*, P.26.
8. Isaac J. The Meanings of 1989 // *Social Research*, Vol.63, №2, Summer 1996. — P.331.
9. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе // *Полис.* — 1996. — №2-3. — С.27.
10. Там же., С.39-44.
11. Gati C. The Mirage of Democracy // *Transition*, Vol.2, №6, March 1996. — P.6.
12. Sorensen G. *Democracy and Democratization: Processes and Prospects in a Changing World.* — San Francisco: Westview Press, 1993. — P.45.
13. Agh A. The Europeanization of ECE Polities and Emergence of the New Democratic Parliaments // *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps.* — Budapest: HCDS, 1994. — P.9.
14. Agh A. The Social and Political Actors of Democratic Transitions // *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps.* — Budapest: HCDS, 1994. — P.304.
15. Макфол М. Указ. Соч., С.18.
16. Agh A., *Op.cit.*, P.296.
17. *Freedom Review* 28, January-February 1997. — P.26-27.

Д.Ю. НАРИЖНЫЙ РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Понятие социальных технологий.

К концу XX века в экономической, политической, информационной, социальной сферах современного общества произошли глобальные изменения, значительно затронувшие процесс управленческой деятельности, привнося в него мобильность, обусловленную значительным ускорением процесса исторического развития. Как писал Алвин Тоффлер:

«...если последние 50 тыс. лет человеческого существования разделить на срок человеческой жизни, то всего было около 800 таких сроков. Из них 650 человек провел в пещерах. Только во время последних 70 сроков, благодаря письменности, стало возможным эффективное общение поколений. За последние шесть — человечество увидело печатное слово. За четыре — человек научился более-менее точно измерять время. За два последних — появился тот, кто использовал электрический мотор. И потрясающее количество материальных благ, которыми мы пользуемся сегодня, были созданы за последний, восьмисотый, срок жизни» [1].

Высокие темпы изменений и трансформаций характерны в первую очередь для социальной сферы. Сегодня стало возможным кардинальное изменение научных знаний, технических умений и навыков, представлений о мире и о человеке в течение жизни одного поколения. Чрезвычайно усложнившиеся связи возникших социальных систем стимулировали динамизм социальных процессов и, тем самым, актуализировали потребность как в новых знаниях, так и разработку новых технологий для эффективного управления социальной динамикой.

Существующие технологии социального управления, направленные, в первую очередь, на оптимизации деятельности механизмов социального воздействия к сожалению, не в полной мере выполняют свои функции. Это характерно как для современных западных, так и для посткоммунистических государств. Поскольку и те и другие находятся в условиях радикальной трансформации (первые — от «индустриального» общества к «постиндустриальному» или «информационному», а вторые — от «социализма» к «капитализму»), возникает острая необходимость во внедрении новых, современных и, главное, адекватных механизмов и технологий социального управления.

Смысл и назначение любой технологии состоит в том, чтобы оптимизировать процесс управления, исключить из него все виды деятельности и операции, которые не являются необходимыми. Особенностью социальных технологий является направленность механизмов воздействия на определение или преобразование социального объекта и достижение заданного результата. Речь идет о специфических, собственно социологических средствах [2]. Специфика социальных технологий заключается в том, что они упорядочивают управленческую деятельность, стандартизируя многообразие подходов и методов решения сходных задач посредством воспроизводства и трансляции определенного социального опыта. Сферой применения теоретических и прикладных знаний социальных технологий в практической деятельности является социальная инженерия, представляющая собой использование социальных технологий в действии.

*Нарижный Даниил
Юрьевич — главный
специалист
информационно-
аналитического
отдела
Днепропетровского
филиала Украинской
Академии
государственного
управления при
Президенте Украины*

В качестве основы, позволяющей типологизировать социальные технологии, могут быть выдвинуты различные базовые характеристики:

А) Специфика социального объекта (процесса) (социальный объект — человек, общность, организация и т.д.);

Б) Специфика социальных отношений;

В) Предметная специфика и другие.

Необходимо учитывать, что социальные технологии следует понимать не как жесткую регламентацию в управлении социальными процессами, а скорее как инновационное средство стимулирования сложной социальной системы к развитию и самосовершенствованию.

Политические технологии. Их специфика.

Существенное изменение функций государства и политической власти требует радикального изменения отношения к политическим технологиям. По мере становления гражданского общества в странах Запада и его зарождения в странах Восточной Европы, накопления демократических традиций и развития демократических институтов изменяется смысл государственной власти. Постепенно механизм подавления, в том числе и методами правового регулирования, приобретает контуры демократического и интеллектуального урегулирования социальных конфликтов. Следует отметить, что для стран с развитыми демократическими режимами это характерно в большей степени.

В открытом информационном обществе проблемы политического выбора, определения общественно значимых целей, путей и средств их достижения не могут решаться исключительно механизмами политической власти, но относятся к компетенции гражданского общества.

Сегодня становится все более актуальным создание механизмов разрешения социальных конфликтов, способного сохранить общества от разрушений, которым подвергается социум в результате давления на граждан со стороны различных политических сил, а так же в случае реализации неоптимальных решений политических лидеров.

Процесс становления государства обуславливаются многими факторами: правовыми, социальными, экономическими, политическими, историческими традициями, экономическим и военным потенциалом, географическим положением, «пассионарностью» и многими другими. Одним из наиболее значимых факторов сегодня являются политические технологии, используемые представителями государственной власти, для реализации как общегосударственной, так и собственной политики. Значительную роль в процессе становления государства играет научное осмысление тех принципов, которые лежат в его основе. Именно это позволило вычлнить основополагающие черты демократии и структурировать знание о них. Однако современное государство нуждается не только в теоретическом осмыслении и обосновании демократии, но и в соответствующих политических технологиях. Роль политических технологий сводится к практическому осуществлению новейших достижений в области социальных наук.

Субъектами политических технологий могут выступать, государственные и социальные институты, взаимодействие между которыми реализуется также посредством применения политических технологий. Использование политических технологий дает возможность государству интегрировать всю совокупность факторов для формирования единой экономической, социальной международной и любой другой политики, в целях достижения единства социума.

Предметом воздействия политических технологий является политическое поведение, а целью, для достижения которой применяются политические технологии, является воздействие на это поведение для его изменения. Политические технологии могут выступать в качестве каналов реализации политики, механизмов осуществления политических решений, орудия навязывания политической воли и системы, определяющей и организующей политическое воздействие, однако сущность политических технологий заключается в том, что они выступают механизмами реализации политики, направленными на оптимизацию структуры управления политическими процессами.

Применение политических технологий может быть обусловлено разнообразными причинами. Субъект, использующий политические технологии, может преследовать следующие цели:

1. Управление политическими процессами.
2. Согласование политических интересов на межличностном и групповом уровнях.
3. Реализация модели многопартийности в государствах с демократическими режимами.
4. Циркуляция политических элит в государстве и обновление правящей государственной элиты.
5. Осуществление ротации правящей элиты посредством проведения выборов в случае легитимного взаимодействия между политическими элитами и партиями.

6. Политическая идентификация и самоидентификация личности, социальной группы, страты, класса.
7. Реализация концепции политического лидерства.
8. Взаимодействие ветвей государственной власти, а так же взаимодействие государственной власти с гражданским обществом (в демократических государствах).
9. Формирование информационного поля, обслуживания государственной власти, а так же политических элит, партий и лидеров средствами массовой информации.
10. Формирование общественного мнения СМИ.
11. Урегулирование социально-политических конфликтов разнообразных социальных групп и их представителей.

Виды политических технологий.

Объектами воздействия политических технологий могут быть:

- Индивид;
- Социальная группа;
- Общество;
- Политические партии (объединения) или общественные организации;
- Социально-политические институты;
- Электорат (как совокупность индивидов, политических партий, социальных институтов и общественных организаций);
- Политические лидеры;
- СМИ.

Проводить типологизацию политических технологий крайне сложно вследствие их многообразия. Рассматривая политические технологии как механизм стимулирования политических интересов, следует выделить личностные и групповые политические технологии, политические технологии, направленные на формирование политической организации (тоталитарные, авторитарные и демократические) и т.д.

Функциональные различия между видами политических технологий могут быть рассмотрены проиллюстрировано. Использование политических технологий может быть направлено:

1. На стимулирование политических интересов (формирование внутреннего, осознанного источника политического поведения, побуждающего человека к постановке определенных политических целей и осуществлению конкретных политических действий по их достижению).
2. На формирование политической организации (включение механизмов трансформации и/или организации институтов публичной власти как центров управления и регулирования общественными процессами).
3. На формирование политического сознания (осознание людьми своих интересов в области политико-властных отношений).
4. На организацию политической деятельности (стимулирование/подавление социальной активности субъектов политики, действия которых выражают реализацию ими своих политических статусов).
5. На формирование политических отношений (воздействие на характер взаимосвязей общественных групп между собой и институтами власти).

Поскольку политические технологии призваны воздействовать на политическое поведение, они реализуются в различных формах политического участия и политической деятельности.

Мерой развития гражданского общества следует считать расширение сферы политического участия индивидов, социальных групп и объединений, не занимающихся непосредственно политической деятельностью. И наоборот: чем выше степень активности граждан в сфере политической, чем большее число граждан привлекается к политической деятельности на профессиональной основе и является агентами осуществления государственной власти, чем более бюрократизирован управленческий аппарат, тем дальше политическое устройство государства от демократических идеалов.

Функции политических технологий.

Исходя из того, что политические технологии призваны воздействовать на формы политического поведения, систему функций политических технологий схематично можно представить в виде следующей таблицы:

Таблиця №1

Анализ политического поведения показывает, что оно представлено двумя компонентами: политическим участием (единовременным или долгосрочным воздействием индивидов на политическую власть) и политической деятельностью (профессиональной работой в различных политических институтах по изменению и/или совершенствованию существующих в обществе политических отношений в интересах определенных социальных групп).

Таблиця №2

Широко распространено мнение о том, что политические технологии призваны влиять на результаты выборов и используются исключительно в период проведения избирательных кампаний. С таким подходом, безусловно, нельзя согласиться. Представленное на таблице распределение функций политических технологий демонстрирует узость такого понимания. Выборы, безусловно, являются одним из существенных компонентов жизни политической системы, однако в ней существует значительное число других компонентов, сфера воздействия на которые, и/или управления которыми является сферой применения политических технологий.

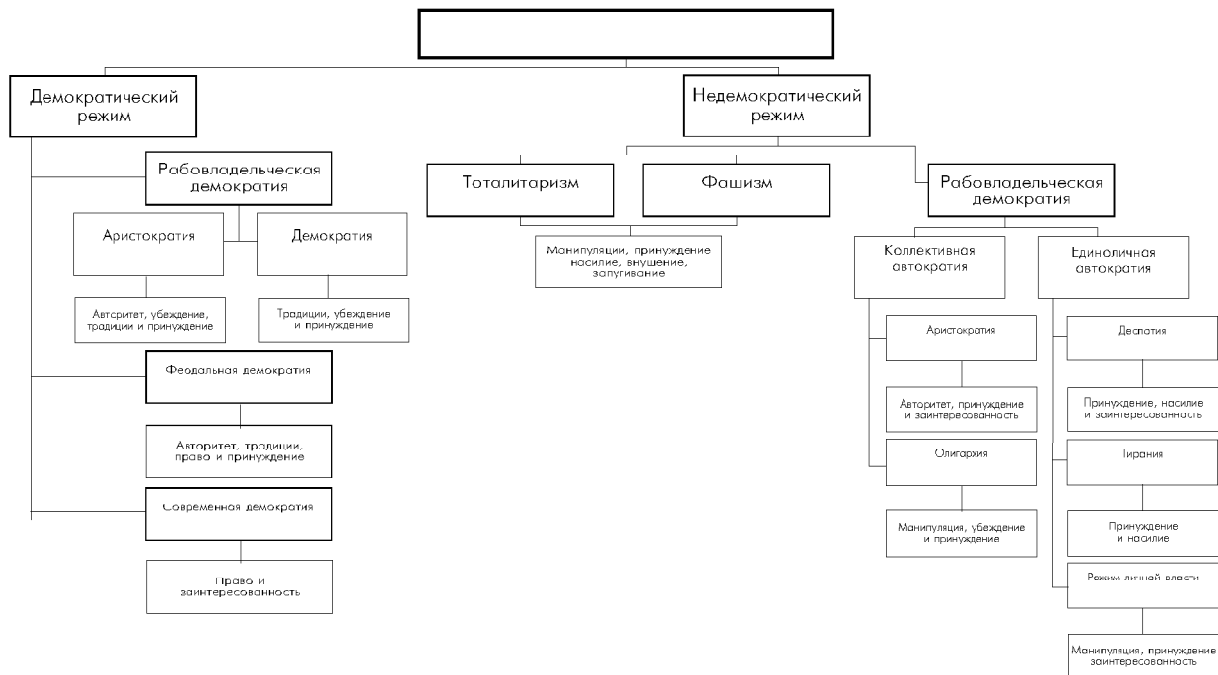
Взаимозависимость типов общества и политические технологии

Доминирующими средствами достижения политических результатов при использовании политических технологий могут выступать:

- Право;
- Авторитет;
- Убеждение;
- Традиции;
- Манипуляции;
- Принуждение;
- Насилие;
- Харизма;
- Внушение;
- Запугивание;
- Заинтересованность;
- Демагогия — универсальное средство политического воздействия, которое в той или иной степени используется при всех политических режимах.

Зависимость использованных средств достижения политических результатов от типов политических режимов демонстрирует следующая таблица:

Таблица №3

Опираясь на предложенную М.Вебером классификацию типов политического господства [3], можно проанализировать характер использования доминирующих средств достижения политических результатов.

По мнению М.Вебера, наиболее ранней формой политической власти является власть патриархальная (власть главы рода, племени, ранних государственных образований). Она опирается, главным образом, на традиции и авторитет. Это означает, что легитимность существующей власти обусловлена прежде всего архаичными традициями, наивными верованиями, страхом перед неизвестным, мифологическими представлениями, опасениями подвергнуться социальной и психологической изоляции. В силу этого авторитет правителя считается незыблемым и священным, что дает ему возможность использовать различные средства воздействия, в том числе насилие и принуждение.

Строя свою типологию власти, М.Вебер выделяет харизматический тип господствования. Власть, основанная на харизме, связана с наделением правителя сверхъестественными, божественными качествами и, благодаря этому, и государственная власть, и ее носитель приобретают сакральный характер.

По мнению М.Вебера, легитимизация государственной власти, происходит благодаря наделению правителя сверхчеловеческими качествами, которые дают возможность воспринимать даже право на применение насилия как священное, божественное право. Подобная власть священна и потому безгранична, ее религиозно-мистический характер покоится на вере и сомнение в правомочности, а тем более покушение на власть приравнивается к смертному греху. Важнейшей гарантией эффективности воздействия политической власти при харизматическом типе господствования является иррациональная вера. В этом кроется сила и слабость этого типа властвования: власть прочна пока сильна вера и слабеет по мере десакрализации жизни социума. Поэтому наиболее важным моментом в функционировании харизматической власти является поиск преемника властителя и наделение его харизмой.

Современной и самой перспективной, с точки зрения М.Вебера, является рационально-легитимная власть. Особенностью этого типа власти является наличие специализированного государственного управленческого аппарата, получившего название «профессиональная бюрократия». Бюрократия (буквально «власть конторских служащих») ассоциировалась у М.Вебера с типом господства, основанного не на традиционном почитании, а на строгих и рациональных правилах легалистского характера. Это господство характеризуется следующими моментами:

- 1) Существование автономного специализированного аппарата, исполняющего функции управления в соответствие со строго определенными законом правилами;
- 2) Защита статуса и компетенции служащих (несменяемость судей, гарантированное продвижение по службе и пенсия за выслугу лет у чиновников и т. д.);
- 3) Жесткая иерархическая структура распорядительных, управленческих и исполнительских функций;
- 4) Подбор кадров на конкурсной основе;
- 5) Обособление выполняемой служебной функции от личностных свойств и характеристик, поскольку служащий не может быть собственником своей должности или средств управления.

Хотя перечисленные черты системы управления более всего характеризуют современный этап ее развития, сам феномен бюрократии известен человечеству с древности (достаточно вспомнить китайский опыт конкурсно-экзаменационного отбора чиновников на должности в государстве).

В современном демократическом государстве наиболее важными механизмами реализации политических технологий выступают «право» и «заинтересованность».

«Право» — как власть закона и «заинтересованность» — как стремление сохранить сложившуюся демократическую систему бюрократического управления, получившую наивысшее развитие в ведущих державах мира.

В начале XX века, говоря о роли бюрократии в будущем М.Вебер прогнозировал, что неотвратимой перспективой всех современных демократий станет тотальная бюрократизация. Тенденция укрепления бюрократии как социальной страты и усиление ее политического влияния к концу века отмечается современными теоретиками менеджериальной революции, постиндустриального и информационного общества.

Следует особо отметить, что в эпоху двухполюсного мира особенностью функционирования современных государств с развитыми демократическими режимами было возрастание роли политических технологий, направленных на укрепление многопартийности. Пронизывая все политические институты, партии выполняют функции обеспечения связей между различными уровнями и различными ветвями государственной власти, вырабатывают компромиссные политические решения, выполняют посреднические функции между различными социальными группами, составляющими их избирательную базу. Партии проводят мобилизацию общественного мнения в поддержку выдвигаемых ими проблем, идейно и организационно обеспечивают избирательные кампании и выдвигают кандидатов на выборные должности на всех уровнях власти. Таким образом, политические партии выступают одновременно и проводником политических технологий, и объектом воздействия политических технологий, и механизмом их реализации и использования.

Сформировавшись, партии развивают собственные внутренние структуры и формируют идейные установки своих сторонников. При этом, выступая и как агенты конфликта между интересами различных социальных групп, и как инструмент достижения согласия или консенсуса между ними, партии выполняют функции своеобразной «нервной системы», осуществляющей связь между сферой политики и гражданского общества, объединяя их в единое целое [4]. А для этого, в свою очередь, они сами нуждаются в разработке, освоении и использовании политических технологий.

Политические технологии и их роль в современном обществе

Характерной чертой современных политических технологий становится обретение ими ситуационного характера. Они все более приобретают черты недетерминированности и децентрализованно-

сти, а прерогатива использования политических технологий в демократических государствах переходит от государственной власти к гражданскому обществу. Происходит гуманизация и гуманитаризация политических технологий, в первую очередь тех, которые направлены на укрепление и развитие демократии. Политические технологии современного общества становятся «информационно-политическими технологиями», что с одной стороны обусловлено становлением mass media как политической власти, а с другой прогрессом в области информационных технологий.

Политические технологии становятся намного доступнее для большего числа субъектов, чем когда-либо ранее. Многофакторность политического процесса, множественность источников политического воздействия, многоуровневость этого воздействия приводят к тому, что основной чертой современных политических технологий становится «ситуативность», то есть зависимость от социально-политической ситуации, сложившейся в конкретных условиях. Особенно ярко этот процесс заметен на примере изменений роли и функций политических партий.

В функционировании политических режимов посткоммунистической эпохи все явственней обнаруживается смена приоритетов: роль политических партий в формировании политического процесса ослабевает, изменяются структура и функции самих партий, а наиболее значимым становится не реализация предлагаемых ими идей и программ, а решение насущных проблемы. Это связано не только с изменением социально-политической ситуации, но и в значительной мере с трансформацией представлений о таких понятиях как «справедливость», «право», «либерализм», «труд», «социальные гарантии», «зарботная плата» и других, лежащих в основе любой партийной программы.

Подобный прагматизм в политике вызван в первую очередь дестратификацией современного общества, размытостью политических пристрастий и не структурированностью политических целей. Первоочередной задачей современной политики, и соответственно политических технологий, становится урегулирование интересов много-численных социальных групп. По поводу трансформации демократии в XXI веке в книге «Третья волна» А.Тоффлер писал: «Вместо высоко стратифицированного общества, в котором несколько крупных блоков объединяются, чтобы сформировать большинство, мы имеем конфигуративное общество — общество, где тысячи меньшинств, многие из которых временны, кружатся в водовороте и образуют абсолютно новые преходящие модели, редко объединяющиеся в 51% консенсус по крупным проблемам. Продвижение цивилизации Третьей волны, таким образом, ослабляет саму легитимность многих существующих правительств... усиливающаяся активность меньшинств — не результат внезапно вспыхнувшего эгоизма, а помимо прочего, отражение нужд новой системы производства, которая для своего существования требует намного более разнообразного, разноцветного открытого общества, отличного от того, какое мы когда-либо знали» [5].

Человеческое сообщество все более напоминает открытую систему с множеством взаимозависимых компонентов, значимость которых изменяется с течением времени. Систему, в которой образ мыслей участников влияет на ход развития событий, а развитие событий влияет на взгляды участников [6].

Современная политика все более характеризуется признаком «неопределенности», а это не может не сказаться на необходимости поиска и внедрения новых политических технологий.

Новое поколение политических лидеров (Герхард Шредер, Тони Блэр, Билл Клинтон), видимо, следует отнести к генерации политиков, на практике воплощающих принципы современной политики. Планирование, прогнозирование, борьба за реализацию долгосрочных программ в их политической деятельности уступает место решению насущных проблем.

Современная политическая ситуация предъявляет новые требования к политическим технологиям. Они должны стать мобильнее, воздействие их должно быть кратковременным и эффективным, им в гораздо большей мере должны быть присущи «информативность» и «коммуникативность». Залогом эффективного управления социально-политическими процессами в обществе является разработка, внедрение и активное использование соответствующих современных политических технологий.

Список использованной литературы:

1. Тоффлер А. Футуршок. СПб. 1997. С. 14.
2. Энциклопедический социологический словарь. М. 1996. С. 823.
3. История политических и правовых учений. М. 1996. С. 713.
4. Гаджиев К.С. Политическая философия. М. 1999. С. 223.
5. Тоффлер А. Третья волна. М. 1999. С. 661-663.
6. Сорос Дж. Утвердження демократії. К. 1994. С. 136.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

В.В. ІВАНЕНКО, А.І. ГОЛУБ ФЕНОМЕН СТАЛІНІЗМУ І УКРАЇНА (КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИЙ АСПЕКТ)

Доба нової економічної політики, характерними особливостями якої були, з одного боку, спроба партійно-державного керівництва СРСР поєднати централізоване управління економікою з ринковими відносинами і закласти основи суспільства, котрого прагнули західноєвропейські, російські й українські соціал-демократи, а з іншого — курс державної партії на зміцнення за допомогою політики коренізації владних структур у національних республіках і автономіях, виявилась не тривалою. Наприкінці 20-х років Й.Сталін та його прибічники, взявши гору у боротьбі зі своїми політичними суперниками, повернулися до апробованої у ході громадянської війни практики «комуністичного штурму» як в управлінні економічними процесами, так і у суспільно-політичному житті. У повній відповідності з дещо призабутою комуністичною доктриною кремлівські можновладці рішучими кроками в усіх сферах життя країни вирішили реалізувати історичну спокусу і у найкоротші строки здійснити на одній шостій території земної кулі одвічну мрію людства про справедливість, рівність та братерство.

Теоретико-ідеологічним освяченням необхідності досягнення цієї мети став сталінізм, як всеосяжна, виключно жорстка, авторитарна доктрина, що почала формуватися у середині 20-х років, а свого апогею досягла у 40-х — на початку 50-х років[1].

Безперечно, у дослідженні такого багатопланового явища, як сталінізм, ще рано підбивати остаточні підсумки, але, використовуючи вагомий доробок української і зарубіжної історіографії, можна визначити ті його риси, котрі щонайкраще виявилися впродовж тривалого періоду існування радянського суспільства. Ось деякі із них.

В економічній сфері сталінізм, відкинувши можливість використання будь-яких економічних законів, абсолютизував ідею невідповідності товарно-грошових відносин соціалізму як якісно новому ступеню розвитку людства. Внаслідок цього з'явилася низка якихось «специфічних законів соціалізму». Більше того, особливості створення в СРСР позаринкової економіки командного типу (індустріалізація, колективізація, одержавлення усіх засобів виробництва тощо) були зведені у ранг загальносоціалістичних закономірностей, обов'язкових для всіх країн, що оберуть в майбутньому цей шлях. Загалом сталінські постулати про суспільство, у якому, за відомим висловом Леніна, «сотні мільйонів людей керуються одним планом», що склалися в умовах монополії «вождя народів» на істину, насильницькими методами насаджувались у практиці економічного і державного будівництва, знецінюючи і спотворюючи соціалістичну ідею.

В галузі політики завдяки здійсненню сталінської доктрини відбулося зрощування партійного і державного апарату, який, відірвавшись від мас, у тому числі партійних, став вирішальною силою в суспільстві. Політичні пріоритети увійшли в життя радянської спільноти як абсолютні, а ВКП(б) поступово перетворилася на

*Іваненко Валентин
Васильович —
завідувач кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету, доктор
історичних наук,
професор, заслужений
діяч науки і техніки
України*

*Голуб Анатолій
Іванович — доцент
кафедри російської
історії
Дніпропетровського
державного
університету,
кандидат історичних
наук*

заідеологізований «орден меченосців», що викликало появу своєрідного «політичного абсолютизму», за якого «вольове рішення аж ніяк не повинно було рахуватися з господарською доцільністю, матеріальними можливостями, інтересами народу»[2]. Відрив від мас, ігнорування їх потреб і запитів, волонтаризм, безконтрольність і безвідповідальність, презирство до наукових знань, а особливо до інтелігенції стали найхарактернішими рисами правлячої партійної бюрократії, очолюваної Сталіним.

У духовній сфері сталінізму були притаманні крайній догматизм, вихолощення теоретичних засад соціалізму, поява значного прошарку елементарно мислячих людей. За словами відомого дослідника сталінського феномену Д.Волгонова, «стало можливим перетворити істини на мумії, діалектику — на формальну відмичку, за допомогою яких формувалася специфічний тип людини, відчуженої від влади, свободи і засобів виробництва»[3]. Причому необхідно наголосити, що, активно пропагуючи тезу про загострення класової боротьби в СРСР у міру його просування по шляху до соціалізму, Сталін та його однодумцям вдавалося підтримувати у суспільстві постійну ідеологічну напругу, спрямовану проти щонайменших відтінків інакодумства, плюралізму поглядів, самостійності суджень. Всі подібні явища кваліфікувалися як ворожі ідеологічні диверсії чи підступи Заходу і у будь-якому випадку підлягали рішучому викоріненню, а їх носії оголошувались ворогами марксизму-ленінізму і, врешті-решт — «ворогами народу». Для знешкодження останніх сталінізм у небачених до цього масштабах використовував каральні функції держави, репресивні органи, насадження загальної підозрілості під виглядом пильності, поширення доносителства тощо. Будь-які проблеми і труднощі, які виникали у житті, аварії і катастрофи, що нерідко траплялося на виробництві внаслідок низької культури праці, також пояснювались діями «шкідників» і «ворогів народу». Такі уявлення постійно підтримувалися політичними кампаніями проти «шкідників» та «опортуністів» й фальсифікованими судовими процесами то над однією групою «ворогів» радянської влади, то над іншою.

Стосовно царини національної політики, то тут сталінська доктрина передбачала наростання, особливо після розгрому троцькістсько-зінов'євської опозиції, тенденції центру до зосередження і концентрації всієї повноти влади. Сталін, вказується у колективній монографії «Українська державність у ХХ столітті,» «ствердивши режим особистої влади, перестав удавати, що національне питання для нього є питанням ствердження принципів пролетарського інтернаціоналізму»[4].

Немає необхідності доводити, що впровадження у життя доктрини сталінізму повною мірою пізнала на собі й Україна, оскільки з відмовою від нової економічної політики закінчилися спроби українських націонал-комуністів відшукати свій, не схожий на інші, шлях до соціалізму. Як справедливо зазначає професор Ф.Турченко, в умовах демонтажу непу «поєднання комунізму з потребами національного розвитку України виявилось неможливим»[5].

Чи не найкраще практичне втілення сталінських ідей щодо форсованого вирішення національного питання в Україні можна простежити, починаючи від сумнозвісного «року великого перелому». Справа у тому, що паралельно з всеосяжним наступом у ході колективізації на українське село (так само, як і на російське, білоруське чи казахське), назване «великим керманічем» «хранителем національності», сталінський режим розпочав небачену досі боротьбу проти усього, що кваліфікувалося тоді верхами як «місцевий націоналізм». Саме це й обумовило той факт, що найбільших втрат впродовж 30-х років зазнали українські селяни та національна інтелігенція. Без перебільшення можна констатувати, що квінтесенцією реалізації доктрини сталінізму на українських теренах була цілеспрямована політики етноциду, яка «мала на меті ліквідацію проявів національного життя українців, позбавлення їх історичної пам'яті, нейтралізацію їх прагнень до самостійного національно-державного і культурного життя»[6].

Своєрідним сигналом до початку масового наступу проти українства стала сфабрикована органами ДПУ у 1928 р. так звана «шахтинська справа», за якою 50 інженерно-технічних працівників Донбасу необгрунтовано звинувачувалися в тому, що нібито виконували вказівки міжнародного капіталу й готували повалення радянської влади.

Не пройшло й двох років, як репресій зазнала чергова велика група інтелігенції — учасники процесу міфічної «Спілки визволення України». Роль головного «злочинця» на ньому відводилась віцепрезиденту Всеукраїнської Академії наук С.Єфремову. Судили не контрреволюціонерів-націоналістів, як твердили «режисери» процесу з ДПУ, а інтелектуальний цвіт українського народу.

Слідом за цим було «вкрито» ще одне «вороже гніздилище» — «Український національний центр» та його структурний підрозділ — «Українську військову організацію»(УВО). До них ДПУ включило всіх визначних представників старої української інтелігенції, які не проходили на попередніх судових процесах. Серед них опинився і всесвітньо відомий історик М.Грушевський. В такий спосіб сталіністи планомірно винищували найбільш освічену частину української нації, розум, честь і совість її народу.

«Ця вакханалія насильства, — пише доктор історичних наук Ю. Курносов, — продовжувалася і в наступні роки, коли фізично і морально знищувалися науковці і письменники, світогляд яких формувався ще до революції, а також висуванці часів радянської влади та комуністи з дореволюційним партійним стажем»[7].

Отже, є всі підстави стверджувати, що процеси, пов'язані із здійсненням індустріалізації і колективізації, призвели до посилення «централізації влади Москви». «Для України, — вказує О. Сублинський, — це означало, що всі мрії, ілюзії і реальні кроки в напрямку самоврядування, характерні для багатообіцяючих 20-х років, були приречені. Поставивши собі за мету здійснити планомірну ліквідацію всіх ознак української автономії, Сталін намагався перетворити республіку у звичайну адміністративну одиницю Радянського Союзу. І всі ті, хто стояв на його шляху, підлягали знищенню»[8].

Необхідно зауважити, що досвід масового знищення населення України під час примусової колективізації і голоду 1932-33 рр. було використано для проведення політичних процесів. Замість громіздких показових судовилищ вище партійно-державне керівництво країни виробило спрощений і прискорений варіант розгляду слідчих справ. Для цього створювалися різні позасудові органи — так звані особливі наради, колегії ОДПУ, «трійки» тощо, які за зачиненими дверима зачитували в'язням задалегідь підготовлений обвинувальний висновок і тут же оголошували вирок. Першими в Україні у такий спосіб було звинувачено в участі в УВО у березні 1934 р. дев'ять осіб, з яких вісім — було розстріляно, у тому числі письменників О. Досвітнього і С. Пилипенка, а О. Вишні (П. Губенку) розстріл було замінено десятьма роками виправно-трудоих таборів.

Особливо масовими і жорстокими стали репресії після вбивства у Ленінграді 1 грудня 1934 р. С. Кірова. Вже через кілька днів після цього злочинного акту виїзна сесія воєнної колегії Верховного суду СРСР на засіданні в Києві розглянула «справу» неіснуючого «Об'єднання українських націоналістів». 14 її фігурантів було розстріляно, серед них — письменники К. Буревій, О. Влизько, Г. Косинка, Д. Фальківський, А. Крушельницький та обидва його сина Іван і Тарас. Окрім цього, ще 23 чоловік засудили до різних строків ув'язнення в таборах. У березні 1935 р. позасудові органи розглянули справу вигаданого чекистами «Центру боротьбистської організації», а у лютому 1936 року — такої ж міфічної терористичної організації. Серед засуджених, значну частину яких згодом розстріляли, теж було чимало письменників і митців: П. Панченко, М. Вороний, В. Вражливий, Г. Епик, М. Зеров, О. Ковицька, М. Ковалів, М. Куліш, М. Любченко, Г. Майфет, А. Панів, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Поліщук, П. Филіпович, В. Штангей та ін. Цей перелік імен, а також знешкоджених працівниками НКВС різних «комітетів», «центрів», «блоків» і «спілок» можна значно продовжити. За деякими оцінками, «200 з 240 авторів, які тоді писали свої твори на Україні, просто зникли. З 85 вчених, які працювали у галузі лінгвістики, 62 були ліквідовані»[9]. Філософи, артисти та редактори таврувалися як шпигуни, терористи та злочинці. Їх заарештовували, не маючи на те жодних підстав. Експериментальний український театр Л. Курбаса «Березіль» було закрито, а самого режисера знищено. Знамениті фільми О. Довженка зняли з прокату, а його примусили переїхати до Москви. Щоб урятувати життя та не потрапити до сталінських катівень, багато українських митців змушені були у ту пору «наступати на горло власній пісні» або творити під диктовку Москви. Приміром, І. Микитенко, життя якого обірвалося у таргінному 1937-му році, виступаючи влітку 1934 р. на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників, виявив себе не лише літературним критиком, а й гнівним обвинувачем, викриваючи своїх колишніх побратимів по перу. «Іноді, — заявляв, зокрема, він, — прихований класово чужий характер сприймається як відсутність характеру. Таким був Хвильовий на Україні. Тривалий час його вважали безхарактерним, бунтівним інтелектом, з націоналістичними помилками, але виявилось, що це було лише маскування, що за цим бунтівливим обличчям письменника-романтика ховається спотворена фізіономія українського фашиста»[10]. І це говорилося про одного з найталановитіших українських письменників, інтелектуала, людину, яка у статті «Україна чи Малоросія», що впродовж тривалого часу припадала пилком у спецховищах, кинула виклик багатьом літераторам, котрі намагалися безглуздо копіювати готові форми й художні засоби, як правило, російської літератури, «московського мистецтва».

Руйнування українських установ, розпочате у 1930 р., свого апогею досягло у 1933-му, коли Сталін оголосив місцевий націоналізм (а не російський шовінізм) головною загрозою єдності СРСР. Це перенесення акцентів в ідеології стало поштовхом до згорання політики українізації і започаткувало систематичну дискримінацію української культури. Зменшилась кількість україномовних шкіл, скоротилась чисельність вчителів та науковців, а їх праці вилучалися з бібліотек. Були заборонені сотні українських п'єс, масово закривалися національні театри. Органи влади використовували кожну можливість, щоб піддати «націоналістичну теорію своєрідності України» нищівній критиці. Комісаріати

освіти, сільського господарства, юстиції, Сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних журналів, енциклопедій, кіностудій таврувалися як «гнізда націоналістичних контрреволюціонерів». Узагальнюючи результати своєї діяльності в галузі «культурної» чистки, особистий представник Сталіна в Україні П.Постишев у листопаді 1933 р. хвалився тим, що «виявлення націоналістичного ухилу Скрипника дало нам можливість звільнити структуру соціалізму, і передусім структуру української соціалістичної культури, від усіх петлюрівських, махновських та інших націоналістичних елементів. Проведено велику роботу. Досить сказати, що ... ми вичистили з наркомату освіти 2000 чоловік з націоналістичним душком, серед яких було близько 300 науковців і письменників»[11].

Поряд з іншими загонами інтелігенції в умовах зміцнення сталінського режиму в країні чи не найбільше постраждали суспільствознавці, а особливо фахівці-історики. Нав'язуваний класовий підхід до вивчення минулого, як писав відомий історик А.Санцевич, «зводився переважно до роз'яснення народу наявної класової боротьби, виявлення коренів класових суперечностей. Іншим сторонам суспільно-політичного та культурного життя не надавалось належної уваги»[12]. Однозначним пріоритетом у науковому процесі стала історико-партійна та революційна тематика, натомість штучно обмежувалась розробка проблем історії України, зокрема, майже повністю були згорнуті дослідження з історії української козаччини, що, на думку професора М.Ковальського, завдало непоправного удару українській історіографії, призвело до уповільнення темпів наукових пошуків у цій важливій царині, котра незабаром перетворилась на своєрідну монополію окремих офіційних істориків (В.Голобуцького та ін.), висновки й положення яких, в zasadничені теорією класовості та тенденційного приниження ролі українського козацтва, стали сакраментальними[13]. Водночас закривалися прогресивні історичні видання, посилювався цензурний тиск. Почалося цькування та шельмування багатьох провідних вчених дореволюційної генерації, так званої буржуазної професури, а на сторінках періодики замайоріли статті з проробкою їх праць і т.п. Українська історична наука в цілому почала кваліфікуватися як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націонал-шовіністи, навіть незважаючи на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів.

Органами ДПУ з подачі вищого політичною керівництва республіки, котре слухняно виконувало всі забаганки «кремлівського господаря», було сфабриковано низку гучних «справ», за якими разом з великою групою науковців проходили й знані історики. Так, за приналежність до «Спілки визволення України» (СВУ), точніше, за керівництво її Дніпропетровською філією у вересні 1929 р. було заарештовано авторитетного фахівця, талановитого дослідника східного слов'янства і Київської Русі, ранньої історії Півдня України професора Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО) Володимира Пархоменка (1880-1942), котрому слідчі інкримінували участь «в антирадянській організації, яка ставила собі за мету послаблення радянської держави і збройну боротьбу з нею», за «відновлення буржуазного ладу на Україні», «виховання студентів і викладачів у шовіністичному (читай: націоналістичному) дусі»[14] тощо. Попри уся абсурдність цих та інших звинувачень, які рішуче відмітав і сам морально та фізично знесиленний, тяжко хворий підсудний, заявляючи про свою абсолютну непричетність до СВУ, рішенням «трійки» при колегії ДПУ УСРР від 28 січня 1930 р. В.Пархоменка було визнано «винним» й засуджено до десяти років таборів.

Показово, що навіть у цей важкий час, знаходячись в карельських таборах ГУЛАГу, вчений не забував про свої наукові студії, неодноразово звертаючись з листами (більшість їх з відомих причин «губилася», не доходячи до адресата) до керівництва ДІНО з проханням повідомити, чи збереглися рукописи його праць, конфісковані ДПУ, а також зондуючи у Ленінградському відділенні Держвидаву можливість опублікування підготовленої ним ще до арешту книги «Русь і степ», яку, на жаль, так і не пощастило знайти.

Завдяки тривалим і наполегливим клопотанням сестри В. Пархоменка його все ж таки вдалося вирвати із пазурів сталінського «правосуддя». Та жити вченому залишалося вже недовго. Останні свої роки він провів у місті на Неві, працюючи науковим співробітником Ленінградського відділення АН СРСР. Помер у 1942р. Лише у червні 1987 р. В. Пархоменка було офіційно реабілітовано[15].

До речі, напевно, за злою іронією долі саме там і тоді не стало іншого самобутнього історика професора М. Злотникова, вигнаного 1932 р. з того ж ДІНО «за протягування буржуазної контрабанди» в навчальному і науковому процесі[16]. Напрочуд схожі долі! Втім, як і їх численних колег тієї трагічної пори.

Ось ще один типовий приклад. У 1930-1931 рр. силами ДПУ УСРР йшло розслідування у справі згаданого вже «Українського національного центру» (УНЦ). Серед 50 звинувачених представників інтелігенції старої формації були і видатні історики-академіки М. Грушевський і М. Яворський. Та

якщо стосовно першого, названого «організатором та ідейним натхненником організації», слідство за клопотанням ВУАН було припинене, то другого (до речі, єдиного серед заарештованих члена КП(б)У) очікував трагічний фінал.

Як не парадоксально, але факт залишається фактом: підґрунтям до зарахування Матвія Яворського до УНЦ, визнаного ДПУ складовою частиною галицької «Української військової організації» (УВО), що нібито прагнула знищити радянську владу в Україні збройним шляхом (в дійсності на той момент УВО взагалі не існувало), насамперед послужили його наукові погляди, які ще у 1929 р. були піддані несподівано різкій критиці з боку московських істориків М. Покровського і П. Горіна. Це дало імпульс до посилення «проробок» вченого і в Україні, де окрім «Історії України у стислому нарисі» гостро критикувалися такі його дослідження, як «Україна в епоху капіталізму», «Нариси історії революційної боротьби на Україні» та ін. Причому, теоретико-методологічна концепція Яворського характеризувалась не тільки як дрібнобуржуазна, націоналістична, а й як відверто прокуркульська, тобто така, яка йшла у руслі поглядів «правих ухильників» групи М. Бухаріна, що вже само по собі означало надто багато[17].

Незабаром М. Яворського усунули від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму-ленінізму, а трохи згодом виключили з партії і примусили подати заяву з проханням увільнити від обов'язків члена президії та секретаря Першого відділу ВУАН. Яворського позбавили й звання академіка, засудивши на п'ять років позбавлення волі.

Відбуваючи цей строк у Соловецькому таборі під дивовижною назвою «Кремль», Яворський 30 червня 1935 р. подав до табірної адміністрації заяву, в якій кинув сміливий виклик усій нелюдській машині сталінського беззаконня[18]. Гадаємо, не варто доводити, що подібна зухвалість тоді не прощалась. Через два роки мужнього в'язня звинуватили у намаганні створити в таборі підпільну контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок» і 3 листопада 1937 р. розстріляли. Чесне ім'я непересічному істориків було повернуте тільки у 1989 році.

Під «ковпаком» ДПУ-НКВС впродовж 20-30-х років перебував й такий яскравий і колоритний науковець, як академік Д. Яворницький, неперевершений знавець історії запорізького козацтва, автор серії фундаментальних монографій про нього, котрі справедливо вважаються одними з кращих у вітчизняній історіографії за всі часи. Цей аспект біографії видатного історика детально проаналізовано спеціалістами лише нещодавно[19].

Отже, як бачимо, вплив політичної практики на історичну науку в Україні в умовах подальшого зміцнення тоталітарного сталінського режиму важко переоцінити. Сталінізм, ідеологічний диктат у суспільстві призвели до її вульгарної політизації, звуження дослідницького простору, утвердження в ній догматизму і схематизму, класичним «зразком» чого став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)».

Придушуючи «націоналістичний» ухил і знищуючи самобутні елементи національної культури, сталінські емісари в Україні, зокрема Постишев, разом з тим не чіпали «декоративного фасаду українізації». Так, у 1934 р., коли кампанія за індустріалізацію була у повному розпалі, столицю республіки було перенесено з Харкова до Києва — традиційного українського центру. В цілому русифікаторська політика Москви не мала тотального характеру, оскільки переслідувань зазнавали лише ті аспекти українізації, які передбачали будь-який автономний розвиток.

Чистки, організовані Постишевим і його командою, були спрямовані не тільки проти діячів культури України, а й проти її політичної еліти. Понад 15 тисяч осіб, які займали на початку 30-х років відповідальні посади, були звільнені з роботи за звинуваченнями у націоналізмі. Крім того, членів КП(б)У звинувачували у «фашизмі», «троцькізмі», «втраті більшовицької пильності» та зв'язках з еміграцією. Внаслідок цього лише протягом січня 1933 р. — січня 1934 р. КП(б)У втратила 100000 своїх членів. У доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) (лютий 1934р.) Постишев зазначав, що «майже усіх осіб, які були звільнені зі своїх посад, було заарештовано, поставлено перед розстрільною командою або заслано»[20]. Навіть Л. Троцький визнавав, що «ніде репресії, чистки, поневолення та всілякі інші різновиди бюрократичного хуліганства не набрали таких жажливих масштабів, як на Україні, у боротьбі проти могутніх таємних прагнень українських мас до більшої свободи та незалежності»[21].

У той час, коли хвилі репресій, що прокотилися по Україні на початку 30-х років, були в основному спрямовані проти українського села і частини національної інтелігенції, метою «великого терору» 1937-1938 рр. стало «знищення всіх реальних та уявних ворогів Сталіна і поповнення всіх рівнів радянського суспільства, особливо верхніх ешелонів, відчуттям небезпеки, рабської залежності й покори у ставленні до «великого вождя»[22]. У 1937р. Сталін вирішив повністю ліквідувати керівників

уряду України та КП(б)У. В результаті до початку червня 1938р. 17 провідних наркомів республіки були заарештовані й страчені, а голова Раднаркому УСРР П. Любченко покінчив життя самогубством. Майже в повному складі загинули ЦК КП(б)У і його політбюро. Близько 37% усіх членів республіканської партійної організації (майже 170000 чол.) було виключено з її лав. М. Хрущов, котрий у 1938 р. очолив ЦК КП(б)У, згадував: «Партійне керівництво було майже повністю розгромлено. Нам довелося починати з нуля»[23].

Слід, однак, зауважити, що з приїздом Хрущова в Україну та новими кадровими переміщеннями[24] в ній остаточно зійшла нанівець політика «коренізації». Зокрема, у постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію шкіл на Україні» утворення навчальних закладів, в яких навчання проводилось мовами національних меншостей, кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл», що були вогнищами «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей», а їх функціонування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Згодом всі вони без належної диференціації були ліквідовані.

Характерно й те, що на XV з'їзді КП(б)У у 1940 р. ні у доповіді М.Хрущова, ні у виступах делегатів не згадувалися навіть самі терміни «коренізація» і «українізація». Водночас з цим славились всі аспекти російської культури. Підкреслювалася провідна роль Росії в Союзі РСР. І все це відбувалося під знаком дальшого зміцнення інтернаціоналізму, пролетарської солідарності й «дружби народів». Не дивно тому, що радянські ідеологи зробили тоді висновок, що російська мова й культура найбільше відповідають завданням зміцнення інтернаціональної дружби, співробітництва та прогресу. Типовою для тих часів була хоча б така думка: «Російську мову вивчають трудівники всього світу. Свого часу Маркс віддав належне могутній російській мові, вивчаючи її і використовуючи в процесі праці над російськомовними першоджерелами... В нашому становищі російська мова є мовою інтернаціональної єдності народів СРСР. Знання російської мови відкриває перед народами СРСР шлях до найвищих культурних цінностей»[25]. Говорячи подібні речі, наголошує О.Субтельний, радянські ідеологи твердили, що «новий політичний курс Сталіна не був поверненням до традиційного російського шовінізму, а являв собою більш швидкий шлях у напрямку прогресу, соціалізму й інтернаціоналізму». Разом з тим, багато хто з них вважав, що «культура українців та інших неросійських народів сприяє їх відсталості й провінціалізму»[26].

Таким чином, цілком очевидно, що практична реалізація сталінської доктрини в Україні була невіддільна від всеохоплюючого терору і здійснювалась переважно репресивними методами. При цьому найбільших втрат зазнали, за словами О. Субтельного, дві «суспільні підпори українського націоналізму» — інтелігенція і селянство. Це обумовило поразку руху за українське національне самоутвердження, який розгорнувся у 20-ті роки і носіями якого виступали два покоління української інтелігенції — та її частина, яка самоідентифікувалась і відіграла важливу роль до революційних подій на українських теренах 1917-1920 рр., і та, яка з'явилася на авансцені політичного, інтелектуального і культурного життя після поразки українських національно-визвольних змагань. Кінець кінцем, Сталіну, ціною майже повного знищення української еліти і відновлення русифікації, вдалося призупинити політичний та культурний розвиток української людності на її національній основі, проте навіть такі варварські заходи виявилися недостатніми для остаточного упокорення України, оскільки сталінський тоталітарний режим «недооцінив силу національного почуття, яке допомагало нації витримати ці удари і врешті вижити»[27].

Примітки:

1. Смерть Й. Сталіна, знешкодження найбільш одіозних його поплічників та розпочата реабілітація жертв сталінських репресій хоча й означали крах «класичного» сталінізму, однак його соціальне коріння у вигляді командно-адміністративної системи, партійної і радянської бюрократії й відносно широкої маси простих трудівників, що зберегли просту віру у Сталіна і його «геніальність», не було остаточно ліквідовано (Див.: Убедать аргументами и фактами // Известия (Москва). 1989. 1 сент.).

2. Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция //Актуальные проблемы новейшей истории / Под общ. ред. акад. Г. Н. Севостьянова. — М.,1991.С.9.

3. Там же.

4. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. К.,1996. С.38.

5. Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины. Ч.1. 1917 — 1945. —К., 1995. С.362.

6. Там же. С.253-254.

7. Курносков Ю.О. Насилля-головний аргумент більшовизму //Укр.іст.журн.1991. №12. С.24.

8. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. С.362.
9. Там же. С.364.
10. Первый Всесоюзный съезд советских писателей, 1934г.: Стенограф. отчет. — М., 1990. С.162.
11. Цит. за: Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. С.302.
12. Санцевич А.В. Відображення суспільно-політичного життя в особистих фондах українських істориків ХХ ст. // Історія суспільної думки Росії та України XVII — поч. ХХ ст. Міжвуз.зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 1992. С.164-165.
13. Див.: Ковальський М.П. Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. — Дніпропетровськ, 1991. С.8.
14. Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. — Дніпропетровськ, 1995. С. 18-19.
15. Там же. С. 13.
16. Іваненко В. Маловідоме ім'я історика //Борисфен. 1995. №11. С. 3.
17. Шаповал Ю. І. Україна 20-50х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. С. 91-95.
18. Пристайко В. Жертви терору: Як ДПУ боролось з українською академічною наукою //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. №1. С. 87.
19. Див.: Ченцов В. Учасник українського націоналістичного підпілля //Борисфен. 1996. №8, 9.
20. Цит. за: Субтельний О. Вказ. праця. С. 364.
21. Цит. за: Конквест Р. Вказ. праця. С. 304.
22. Субтельний О. Вказ. праця. С. 365.
23. Цит. за: Шаповал Ю. І. Сталін, сталінізм і Україна. //Маршрутами історії. — К., 1990. С. 314.
24. Деякі вчені характеризують ці зміни в середовищі республіканської політичної еліти, як «повернення росіян».
25. Цит. за: Субтельний О. Вказ. праця. С. 367.
26. Там же.
27. Цит. за: Конквест Р. Вказ. праця. С. 304.

В. К. ЯКУНИН СОВЕТСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА, ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИКА: ЭТАПЫ ПУТИ

Советская историческая наука формировалась и развивалась под влиянием новой идеологии и политики ставшей господствующей в результате победы в Октябрьской революции 1917 г. и гражданской войне тех политических сил, которые ставили своей целью построение социалистического общества на основе марксистской теории и марксистских политических доктрин.

После крушения социализма в государственной форме, встал вопрос о том, была ли советская историческая наука наукой, был ли феномен советской исторической науки? Одни источники открыто, а другие скрытно исходят из того, что она не была подменной наукой, так как была жестко привязана к господствующей идеологии, корректировалась ею и оценивалась ею. Другой вопрос, это когда она стала наукой? Ведь марксистская историография формировалась вне официальных (государственных) структур исторической науки.

Так она изначально была наукой, с появлением трудов Г.В. Плеханова, В.И. Ленина, М.Н. Покровского, М.Н. Лядова, Н.Н. Батурина, В.В. Воровеного, М.С. Ольминского, Ю.О. Маркова и др., или же до октября 1917 г. была лишь марксистским течением, а наукой сформировалась лишь тогда, когда в общегосударственном масштабе стала господствующей и определяющей?

Точно также встает вопрос и в отношении украинской исторической науки. Или она стала наукой в трудах лучших ее представителей (А. Лазаревского, Н. Антоновича, М. Грушевского А. Ефименко и др.) еще в конце XIX и начале XX века, или же она стала таковой только в годы советской власти? Некоторые утверждают, что украинская историческая наука сформировалась уже в конце XIX и в начале XX века, т. к. труды ее представителей отвечали тогда высшим научным концепциям, которые только и могут определять: наука это или нет.

На мой взгляд, само понятие «наука» в XIX и особенно в XX веке стало включать в себя научные труды ученых, но и ее социальную функцию в обществе и в государстве. В начале XX века на просторах российской империи официальной (государственной) и господствующей была русская историческая наука. Национальные школы и течения исторической мысли (как и марксистская историческая мысль) существовали параллельно. Они не определяли в общегосударственном (общенациональном) масштабе проблематику исследований, содержание исторического образования, учебников по истории для всех звеньев системы образования, не готовили кадры историков в общегосударственном (или общенациональном) масштабе. Поэтому государством не допускались в систему образования. В силу этого такие течения не могли называться наукой. Они оставались на положении течения в исторической науке, хотя уровень научных исследований в этих течениях был не редко не ниже, а в ряде случаев и выше трудов представителей официальной исторической науки. Нам не следует идеализировать те или иные течения исторической науки только потому, что когда-то они были гонимыми, притесняемыми и неверно оцениваемыми. Объективно-исторический подход к ним должен быть главным, преобладающим перед эмоциями и новыми идеологическими приоритетами.

В старых учебниках по историографии и в обобщающих работах на эту тему доминировала одна схема: развитие исторических знаний шло все

*Якунин Виктор
Кузьмич —
заведующий кафедрой
украинской истории и
этнополитики
Днепропетровского
государственного
университета,
доктор исторических
наук, профессор*

время по восходящей линии и успехи нарастали адекватно количеству издаваемой литературы. Утверждалось при этом, что буржуазная историческая наука прибывает в состоянии перманентного кризиса. Но уже во время горбачевской перестройки, особенно в 1988 — 1991 гг., историки обнаружили ряд весьма тревожных тенденций, которые свидетельствовали о тяжелейшем кризисе именно советской исторической науки:

1. было обнаружено огромное количество так называемых «белых пятен» в истории, особенно советского периода, т. е. таких исторических фактов, которые умышленно замалчивались, т. к. не вписывались в официальную концепцию социализма и не гармонировали с идеалами социализма. Это касалось практически всех видов советской истории. Даже отдельные факты биографии В. Ленина тщательно скрывались от общественности. Красноречивым было признание бывшего директора Института марксизма-ленинизма Г. Л. Смирнова. В «Записке» на имя Заместителя Генерального секретаря ЦК КПСС В. А. Ивашко (естественно, «совершенно секретной») от 14 декабря 1990 г., касаясь готовящегося 6-го издания собрания сочинений В. Ленина, писал: «Что касается документов, относящихся к конкретной политической деятельности В. И. Ленина как руководителя государства, то среди них имеются такие, публикация которых вызвала бы весьма неоднозначную реакцию в современной общественно-политической ситуации» [1]. Перечислив нежелательные сюжеты, автор утверждал, что их публикация нецелесообразна [2];

2. в историю стали возвращаться в огромном количестве «забытые имена» (это и репрессированные, и неудобные, и просто нежелательные);

3. возродились «запретные темы», которые ранее было запрещено разрабатывать (это те же голодоморы 30-40-х гг., депортация народов, деятельность Центральной рады, содержание тайных договоров СССР с фашистской Германией 1939 г. и многие другие);

4. широко раздвинулись рамки «правды истории», которая коснулась и классиком марксизма, и революций, и КПСС, и социализма.

Все больше обнаруживалась слабость самой методологии исторической науки, в структуре которой абсолютизировался принцип коммунистической партийности в ущерб принципам историзма и объективности. Историческая наука из-за этого превращалась, особенно такая ее отрасль как история КПСС, в придаток партийной пропаганды.

Все это поставило под сомнение научность концепции истории советской исторической науки. Становилось ясно, что господствующая ее периодизация не выдерживает критики.

Сегодня проявились три подхода к данной проблеме:

1. одни историки полагают, что советская историческая наука не была подлинной наукой, ибо с самого начала и во все время своего существования находилась в глубоком кризисе. В таком духе она охарактеризована Ю. Н. Афанасьевым в книге «Советская историография» [3];

2. другие утверждают, что советская историческая наука, несмотря на некоторые деформации, последовательно развивалась по восходящей и ее методология была в целом научной;

3. третьи пытаются критически переосмыслить все наследие советской исторической науки, преодолев все наносное и псевдонаучное, порожденное советской компартийной мифологией, политической конъюктурой и идеологизированными догмами, и бережно сохранив все подлинно научное и самобытное, созданное многими поколениями добросовестных исследователей. Без сохранения именно этой преемственности историческая наука в Украине не может полноценно развиваться. В противном случае мы получим тенденцию, которую отстаивал в свое время Пролеткульт, только с отрицательным знаком.

Основными критериями новой периодизации советской исторической науки должны быть, по нашему мнению, следующие:

1. изменения условий существования исторической науки, вплоть до изменения ее социальной функции;

2. появление новых концепций всего исторического процесса и прежде всего отечественной истории и отдельных узловых ее проблем;

3. существенные изменения в структуре научных исторических центров и в содержании исторического образования. Взятые в органическом единстве, а не врозь и по частям, они представляют надежную основу для подлинно научной периодизации. При этом надо решительно отбросить какую-либо партийность, как методологический принцип.

Исходя из указанных критериев, можно предложить следующую периодизацию советской исторической науки (при этом условимся, что будем применять термин «этап» как более длительный временной отрезок, а термин «период» как составная часть «этапа»):

1. первый этап — это время от Октябрьской революции 1917 г. и до 1931 г., до письма И. Сталина в журнал «пролетарская революция» (1931, № 6);

2. второй этап — от 1931 г. до середины 50-х годов, точнее до XX съезда КПСС;
3. третий этап — от середины 50-х годов до 1987 г., т. е. до доклада М. Горбачева в 70-летию Октябрьской революции «Октябрь и перестройка: революция продолжается»;
4. четвертый этап — от 1987 г. и до конца 1991 г., т. е. до распада СССР и образования на его территории самостоятельных государств.

Каждый из этапов имеет свои характерные особенности. Первый этап отличается прежде всего самым радикальным изменением всех условий существования исторической науки. В эти годы сформировались более стройная и более жесткая структура государственно-партийного руководства и контроля над нею. В системе государственных органов — это Наркомпрос, а в системе партийных органов — подразделения отделов пропаганды и центры марксистской исторической науки — Истпарты, Институт Маркса, Энгельса, Ленина, Комакадемия, Институт красной профессуры.

Марксизм и ленинизм становятся идейно-теоретической основой официальной исторической науки. Параллельно существует до середины 20-х годов немарксистская («буржуазная») историческая наука на основе старой либерально-объективистской методологии и философии истории. В основном она была сосредоточена в различных обществах, комиссиях и подразделениях Академии Наук и университетах. К концу 20-х годов все эти центры были расформированы и вытеснены из исторической науки, а кадры старых историков либо перешли на позицию марксизма, либо вынуждены были перейти в структуры архивов. Временный «методологический плюрализм» закончился.

В эти годы формируются совершенно новые центры исторической науки, новые ее отрасли (как история ВКП(б) и история Коминтерна) и новые приоритеты в проблематике. Историко-революционная проблематика становится преобладающей и доминирующей. Радикально изменяется содержание исторического образования. История войн и революций, ВКП(б), Коминтерна, история международного рабочего движения, история марксизма стали основой научных исторических знаний.

Широко осваивается марксизм и ленинизм как теоретико-методологическая основа исторической да и всех общественных наук. Марксистская философия истории становится базовой и обязательной. Совершенно по иному трактуется предмет исторической науки. В основу его кладутся диалектико-материалистические закономерности и их сердцевина — формационное развитие исторического процесса. Следует иметь в виду, что понятие марксизм и ленинизм рассматривались не как тождество, а как различные, хотя и родственные субстанции. Ленинизм существовал и как отдельный определенный термин, и как отдельная самостоятельная научная и учебная дисциплина. Сдвоенное понятие и как тождество употребляется уже в сталинскую эпоху в 30-х годах.

Начиная с 1924 г. разворачивается тотальная «ленинизация» исторической науки. Ленинские оценки исторических фактов, явлений и процессов (прежде всего отечественной истории) становятся аксиомами. Под них начали подгонять выводы историков. Они становятся критерием научности и чистоты марксистской методологии, на что В. Ленин никогда не претендовал и ни от кого не требовал. Все что происходит на волне стихийно начавшегося процесса складывания культа личности В. Ленина, идеализации и сакрализации революций и социалистических идеалов, которые приобретали крайне упрощенный характер.

Изменяется социальная функция исторической науки. Она все больше становится орудием ВКП(б) в классово-борьбе, а ее воспитательная функция сводится к задаче формирования классово-революционного сознания в ущерб общечеловеческим ценностям, которые отвергаются как отсталые. Социалистический мессианизм и социалистическая исключительность внедряются через все звенья исторического образования и партийной пропаганды. На этой основе формировался нигилизм в отношении естественных национальных культур народов СССР, что приводило к обеднению духовной среды и к разрыву преемственности в соци-культурной области.

В целом этот этап дал громадное приращение научных исторических знаний в тех областях, которые ранее, в русской историографии системно не изучались и по сути запрещались, преднамеренно замалчивались. Это касалось массовых народных движений за социальное и национальное освобождение.

В то же время обнаружились и негативные тенденции в развитии исторической науки. С одной стороны, критический подход к наследию «буржуазной» исторической науки сопровождался огульным отрицанием какого-либо позитивного ее значения. Вся ее прежняя проблематика неоправданно отбрасывалась. История государственной системы царизма, монархизма в целом, политических партий и политических деятелей буржуазии и дворянства, функционирование прежней системы производственных отношений почти полностью исчезли из тематических планов исследований. Это обедняло познание исторического процесса. А с другой стороны бездумная и тотальная «ленинизация» привела к догматизации марксизма и ленинизма, к появлению новых мифов в истории, к идеализации революционного движения и революций.

Новый этап исторической науки начинается с письма И. Сталина в журнал «Пролетарская революция» (1931, № 6) [4]. После него резко изменяются политические условия существования исторической науки. Она становится орудием непосредственной политической борьбы И. Сталина против всякой оппозиции, особенно против троцкизма и правого оппортунизма, чего ранее не было, и инструментом формирования культа его личности. Создается новый миф о И. Сталине — соратнике В. Ленина и вожде партии и всех народов.

В течении двух лет (1931-1933) происходит морально-политический террор прежде всего против первого поколения историков партии, которое было в то же время интеллектуальной элитой ленинского большевизма. Компания имела две основные взаимосвязанные задачи:

1. во что бы то ни стало дискредитировать всех теоретиков партии, которые не признавали авторитета И. Сталина как теоретика марксизма;
2. утвердить монополию И. Сталина на трактовку ленинизма и истории партии.

По сути с этой акции начинается ширококомасштабная компания по «сталинизации» исторической науки, первым и важнейшим звеном в которой была история ВКП(б). Она завершилась официальным возведением И. Сталина в ранг четвертого классика марксизма со всеми вытекающими из этого последствиями. Теперь все историки (как и все обществоведы) обязаны были сверять свои выводы с тем, что сказал товарищ И. Сталин.

В 1934-1936 гг. происходит реформа исторического образования, содержанием которого должна стать «сталинизация» всех школьных и вузовских учебников. В 1939-1940 гг. этот процесс успешно завершился. Вершиной научной исторической мысли стал сталинский учебник «История ВКП(б). Краткий курс» (1938). На его выводы и положения должны отныне ориентироваться все историки и обществоведы.

В 30-е годы историческая наука берется под жесткий идеологический контроль партийных органов, в практику которых вошел метод непосредственного разбора и рецензирования всей исторической продукции в первую очередь по истории ленинизма и истории партии. Не случайно именно в эти годы (1934 г.) появляется Высшая Аттестационная комиссия при Совнаркоме СССР, которая выполняет функции контроля за всей наукой. Не по этому ли ВАК и сегодня сохранен от прежней тоталитарной системы?

В результате указанных мероприятий познавательные функции исторической науки были резко ограничены. Принцип коммунистической партийности был сведен к большевистской партийности, основным критерием которой стали степень возвеличения роли И. Сталина и апологетика «социалистического строительства», прежде всего «сталинских пятилеток» и «сталинской Конституции». Принцип объективности фактически исчез из историографической практики, а принцип историзма трактовался крайне упрощенно и односторонне, так как историки были лишены права самостоятельно обобщать опыт истории и выводить уроки истории. Последнее стало монополией партийных органов и лично И. Сталина. Воспитательная функция исторической науки приобрела уродливый характер, ибо трактовалась в духе сталинской «теории» обострения классовой борьбы и практики поиска врагов народа.

Советская историческая наука вступила в полосу кризиса и по сути деградировала. Она оказалась неспособной объективно осветить ни прошлого, ни настоящего, ни будущего. Отдельные позитивные достижения в познании ранних периодов отечественной и всемирной истории сути не меняло.

Лишь после XX съезда КПСС, когда начался процесс освобождения всей общественно-политической жизни страны от тяжелейшего гнета сталинизма, начинают радикально изменяться условия функционирования советской исторической науки. Ярким и убедительным доказательством этого было всесоюзное совещание советских историков в декабре 1962 г. [5]. Вновь возрождается и усиливается познавательная функция исторической науки. Бурно обновляется и расширяется проблематика исследований, радикально изменяется характер и содержание исторического образования, обновляется и расширяется историческая периодика, открываются, хотя и в значительных рамках, архивы и разворачивается прерванная ранее практика публикации исторических источников. Возрождаются уничтоженные ранее целые отрасли исторической науки: историография, источниковедение, методология и др. вспомогательные исторические дисциплины.

Идейно-теоретической основой исторической науки становится уже «марксизм-ленинизм» в новой интерпретации, в значительной степени свободной от сталинской вульгарно-упрощенной догматики, хотя ряд сталинских оценок исторического процесса, особенно истории КПСС, остается незыблемыми опорными пунктами. Для того времени это был очистительный процесс, т. к. позволял задействовать марксистскую материалистическую диалектику.

В результате советская историческая наука вновь получает динамику и начинает бурное развитие. По количеству и качеству научных трудов этот этап значительно превзошел все, что сделано было за предше-

ствующие 40 лет. Фактически была создана стройная система современной науки. Историческая наука явно вышла из состояния тяжелейшего кризиса сталинской эпохи.

На этом этапе были созданы новые концепции всемирной, отечественной истории и истории КПСС. Однако это был относительный успех отягощенный метастазами предыдущей эпохи, с рецидивами сталинского отношения к исторической науке. В конце 60— и начале 70-х годов повторилась кампания морально-политического шельмования историков, проявивших под влиянием «пражской весны» тенденцию к свободомыслию, новому прочтению В. Ленина и т. д. С конца 60-х годов начинается ресталинизация исторической науки. Усиливаются попытки реабилитации И. Сталина и сталинизма. Ужесточается цензура и идеологический контроль за научно-исследовательской практикой. Расширяется список запрещенных тем. Под влиянием надуманной концепции «реального социализма» и идеализации руководящей роли КПСС в обществе.

Таким образом, советская историческая наука к середине 80-х годов подошла к черте, которая свидетельствовала о том, что она уже исчерпала свои внутренние ресурсы для саморазвития и повторяет бег по замкнутому кругу, возрождая негативные факторы предшествующей сталинской эпохи.

Принцип коммунистической партийности вновь становится главным критерием научности. Принцип историзма и объективности отодвигаются на задний план. Это приводит к методологическому кризису в исторической науке. Становится ясно, что на прежней методологической основе невозможно дальнейшее поступательное развитие исторической науки. Она не может в полной мере реализовать познавательную функцию.

Перестройка и политика гласности, доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М. Горбачева в 70-летию Октябрьской революции привели к радикальному изменению условий развития исторической науки. Она получила такие права и свободы, которых никогда ранее не имела за все время своего развития в условиях советской власти. Прорыв в этой области произошел в 1989-1991 гг. В эти годы коренным образом меняется проблематика исследований и их характер. Чрезвычайно важную роль в этом процессе сыграла публицистика. Она дала толчок историкам к поиску новых путей развития исторической науки. Центральным моментом освобождения советской исторической науки стала критика и разоблачение сталинизма. Размах разоблачений И. Сталина и сталинского политического режима буквально потряс общественное сознание. Критическое переосмысление захватывает все отрасли исторического знания, в том числе и методологию. Появились все признаки складывания новой исторической концепции отечественной и всемирной истории на основе гибкого сочетания цивилизационного и формационного подходов. По богатству и разнообразию проблематика исследований за 4 года перестройки превзошла все предыдущие годы советской исторической науки. Был разорван замкнутый круг ее самоизоляции. Потоком хлынула переводная литература зарубежной исторической мысли. Зарубежные историки немарксистского направления стали частыми гостями на страницах журнальной исторической периодики.

Но этот естественный процесс развития советской исторической мысли, ведущий к формированию весьма широкого и разнообразного потока школ, течений и направлений был отягощен крайним обострением борьбы различных политических сил. Историческая наука вновь стала использоваться как инструмент во внутриполитической борьбе. Поэтому появилось много спекуляций и прямых фальсификаций истории. Негативизм в отношении к своему прошлому разрушал тонкую ткань преемственности в культуре и науке. На этой волне общественных настроений произошел распад СССР, который приобрел катастрофический характер.

Таким образом, феномен советской исторической науки весьма противоречив. На всех ее этапах развивались как прогрессивные, так и негативные тенденции. Восходящая линия в ее развитии порою замедлялась и даже прерывалась, чтобы в конечном итоге вновь обрести динамику роста, ведь попятные направления характерны для всех проявлений жизни, а историческая наука является ее составной частью.

Список использованной литературы:

1. Исторический архив. 1992. № 1. С. 216.
2. Там же. С. 217.
3. Афанасьев Ю. Н. Историческая наука в советский период: обретение собственного лица. // Советская историография. Под общ. ред. акад. Ю. Н. Афанасьева. — М. РГГУ. 1996. С. 37; Иллерицкая Н. В. становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица // Там же. С. 187.
4. Подробнее об этом см. в кн.: История и сталинизм. -М., 1991. С. 37-87; Якунин В. К. И. В. Сталин, сталинизм и историческая наука. — Дн-вск, ДГУ. С. 11-65; Якунин В. К., Мартынов Н. Д. Клио и Сталин. — Дн-ск, 1998. С. 7-53.
5. Всесоюзное совещание историков. — М., 1964. 518 с.

Г.В. КОСТЕНКО
ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ М.П.ДРАГОМАНОВА У
РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ЖУРНАЛІСТИКИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х РР.

Дослідження драгомановської спадщини зазнало певної етапності, пов'язаної зі станом історичної науки, подіями загально-політичного характеру. Одним з таких етапів є доба радянської історіографії, оцінки якої досить суперечливі, починаючи від визначення її хронологічних меж і закінчуючи з'ясуванням рівня науковості. На наш погляд, цілком слушною є теза російського дослідника Ю. Афанасьєва, який визначає радянську історіографію як особливий «науково — політичний феномен», як складову частину радянської історії загалом [1]. До того ж така теза підкріплює думку, що для історика не може бути явищ, які не заслуговують уваги, тому вивчення історіографії вказаного періоду є необхідним для сучасного дослідника.

Друга половина 1950-х рр. ознаменувалася новими тенденціями у радянській історіографії, які були зумовлені визнанням шкідливого впливу сталінізму та прагненням позбавитися його, дати нову оцінку подіям та постатям української історії. Такою спробою є праці М.Бернштейна [2], О.Дея [3], М. Комишанченка [4] та ін. В них досить аргументовано доводиться, що М. Драгоманов (1841-1895) є одним з основоположників української демократичної журналістики, тим майстром, котрий надав літературно-публіцистичній діяльності свого часу політичної гостроти та об'єктивності. Це по-перше. А по-друге, розкривається специфіка взаємин М. Драгоманова з галицькими політичними колами впродовж 1870-х рр., про які Т. Галін, політичний діяч, сучасник Драгоманова, у 1895 році писав: «Поверховну балаканину і партійність» уважав Драгоманов за головні хиби галицько-руської патріотичної громади. Що більше, він на початку своєї знакомості з Галичиною назвав її «Авгівею стайнею», з котрої треба вивести маси багна, що душить усі сьвіжі парості»[5]. Висновки зроблені О. Деєм, М. Бернштейном, М. Комишанченком, не втратили своєї актуальності і для сьогодення, бо побудовані на ретельному дослідженні джерельного матеріалу, хоч і за принципами іншої методології.

О. Дей у своїй монографії аналізує історичний шлях української журналістики та критики, для того і звертається перед усім до творчості М. Драгоманова, М. Павлика і І. Франка. Добу, до якої належать останні, дослідник характеризує як видатний і яскравий етап української журналістики. М.Бернштейн погоджується з подібною позицією, стверджуючи: « М. Драгоманов посідає визначне місце в історії громадсько-політичного і літературного руху другої половини XIX ст. на Україні... Не було, мабуть, жодної сфери в українській національній культурі, на яку б діяльність Драгоманова не наклала свого відсвіту, свого впливу»[6].

М. Бернштейн у ході історіографічного осмислення теми акцентує увагу на «націоналістичні тлумачення» постаті М.Драгоманова. Він відступає проти положень статті М.Шаповала, який назвав М. Драгоманова «ідеологом нової України» [7]. Також різко критикує працю Д.Донцова «Драгоманов і ми», де визнається шкідливим для української справи наслідувати поради Драгоманова про впровадження російських культурних здобутків.

*Костенко Ганна
Володимирівна —
аспірант кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету*

М.Бернштейн звертає увагу на монографії Д.Заславського [8], констатує, що перша книга написана в апогетичному дусі, а друга, пізніша, в плані безапеляційного осуду, проте: «І в першому і в другому випадку Д.Заславський далекий був від історичної правди, хоча, слід відзначити, — пише М.Бернштейн, — в його працях про Драгоманова є чимало цікавих думок, слухних спостережень» [9].

Змістовною вважає М. Бернштейн статтю Ф. Ястребова «Михайло Драгоманов» [10] і погоджується з висловленням А.Чернишова у статті «Проти вульгаризаторського спрощенства та схематизму» [11], що деякі дослідники сучасної йому доби вважають спадок М. Драгоманова надто застарілим для поглибленого вивчення. Він обстоює позицію, що протягом цілого життя М. Драгоманов виступав як буржуазний ліберал, але зауважує, що треба враховувати таке явище, що лібералізм має різні течії з різноманітними ідеологічними відтінками. «Драгоманов як громадський діяч і літературний критик, — підкреслює М.Бернштейн, — весь час розвивався, тяжіючи то до лівих, то до правих суспільних сил. В окремі періоди, передусім в час революційного піднесення, політичні позиції Драгоманова позначились радикалізмом і навіть близько приємали до програми послідовного демократизму. Разом з тим Драгоманов, особливо в 80 — 90 роках, хитався вправо» [12].

М. Бернштейн стоїть на боці тих дослідників, які стверджують, що філософсько — політична концепція Драгоманова складалася під впливом контівського позитивізму*.

Головним недоліком драгоманівської суспільно-політичної позиції М. Бернштейн вважає недооцінку ролі економічних факторів в історичному процесі і надання зайвої уваги земським конституційним свободам. Подібної точки зору дотримується й М. Комишанченко, коли критикує М. Драгоманова за реформізм, і схвалює, коли під впливом революційних настроїв Драгоманов проголошує необхідність повалення російського самодержавства.

Простежуючи генезу драгоманівських поглядів, М.Комишанченко наголошує, що тривалий час питаннями української літератури той не займався. Лише на початку 1870-х років це зацікавлення знайшло відображення у статтях «Русские в Галиции» та «Литературное движение в Галиции», публікацією яких автор свідомо намагався викликати широку дискусію навколо сучасного йому стану літературного життя в Україні. При цьому М.Драгоманов доходить висновку, що український народ має право і обов'язок розвивати власну літературу, надаючи їй відповідного суспільно — політичного звучання. Необхідність цього стала цілком очевидною на тлі більш розвиненої російської літератури.

М.Комишанченко приділяє велику увагу висловам М.Драгоманова стосовно близькості російської та української літератур і протиставляє позицію М.Драгоманова позиції В.Антоновича, якого він кваліфікує як ідеолога українського буржуазного націоналізму**. «Виступаючи далі проти мовної термінологічної практики українських націоналістів, — пише М.Комишанченко, — Драгоманов піддає гострій критиці і засудженню шкідливі постанови кореспондента журналу «Правда» Сакуна, який в статті «Замітки о рускім язиці» вимагає від українських письменників широко використовувати в своїх творах діалектизми і провінціалізми, що дасть змогу створити мову, відрубну і від російської і від польської... Отже, творячи нову українську термінологію, а значить, і збагачуючи українську літературну мову, слід, за Драгомановим, перш за все мати не відрубність і оригінальність, а практичність і зрозумілість її для народу» [14].

Ще детальніше еволюцію літературно-публіцистичних поглядів М.Драгоманова протягом 70-х років XIX ст. аналізує М. Бернштейн. Причому найважливішими гострополітичними драгоманівськими виступами дослідник називає «Малороссия в ее словесности» (1870), «Восточная политика Германии и обрусение» (1872), «Русские в Галиции» (1873), «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873 — 1874), «Новокельтское и провансальское движение во Франции» (1875), «Галицько-руське письменство» (1876), листи до редакції журналу «Друг» (1875 — 1876) тощо.

* Позиція драгоманівського позитивізму під впливом сучасних умов набула рис, які дещо відрізняються від принципів, запропонованих О. Контом. Головною ідеєю соціологічного вчення О. Конта було твердження про недоцільність революційних змін буржуазного ладу. Капіталізм, за О. Контом, закінчує історичну еволюцію людського суспільства. Засобом для створення соціальної гармонії О. Конт вважає пропаганду нової релігії, в котрій культ особливого бога змінюється культом абстрактної людини як найвищої істоти. М. Драгоманов не вважає капіталізм остаточним і прагне соціалістичного ладу, але суспільна форма менш важлива для нього ніж щастя та політична свобода окремої людини.

** На нашу думку, подібна характеристика за своєю термінологією є явно застарілою й невідповідною дійсності. Водночас не можна не погодитись з Л Винаром, який зараховує В.Антоновича до представників народницької історіографії [13].

Найхарактернішу рису статей М. Драгоманова, М. Бернштейн вбачає у порушенні питання про необхідність критичного, об'єктивного осмислення всіх результатів національного розвитку: «Високо ставлячи все прогресивне в національній культурі, Драгоманов разом з тим категорично не приймає консервативне, віджиле в ній» [15]. Це особливо помітно на ставленні Драгоманова до двох найбільш відомих бретонських поетів — Брізе та Люзеля, творчість яких він досліджує у статті «Ново-кельтское и провансальское движение во Франции». М. Драгоманов, шануючи Брізе за майстерність поезії, ліризм, емоційність, разом з тим критикує культ «відсталості і архаїки, культ зовнішніх окрас і застарілих уявлень», а також національну нетерпимість. Увага М. Драгоманова до творчості Брізе, «мінорно-патріархальних», «релігійних» мотивів Люзеля приводить його до одного з принципових теоретичних висновків, що який би не був митець талановитий, його творчість вузька та обмежена, якщо він дотримується лише національного напрямку і вороже ставиться до широкого суспільного руху. Прихильником національного руху Драгоманов є тоді, коли «бачить багато прогресивного, особливо тоді, коли ті рухи, спрямовані проти феодалізму і деспотизму, сприяють піднесенню добробуту і освіти народу» [16].

Яскравим моментом у літературному доробку М. Драгоманова М. Бернштейн вважає брошуру «По вопросу о малорусской литературе», яку тривалий час було заборонено на теренах Росії. В цій роботі М. Драгоманов різко виступав проти Емського указу 1876 р., вважаючи необхідним існування української літератури та такого явища як українофільство. Брошура, на думку М. Бернштейна, талановито «давала картину розвитку прогресивних і консервативних тенденцій в українській літературі, будучи водночас спрямованою в захист законних прав національної культури українського народу» [17].

М. Драгоманов завжди захищав такі здобутки української національної культури, як народні пісні, перекази, казки від нападок тих, хто говорив про некультурність української мови. Він вважав, що подібні твердження народжуються на ґрунті нерозуміння минулого, відсутності аналізу сучасного, а також незнання того, які тенденції діють у європейському світі. «Питання розвитку української національної справи, пробудження національного руху на Україні Драгоманов прагне розглянути в світі загальних закономірностей, — відзначав М. Бернштейн, — активізації і піднесення національних рухів в Європі в умовах ХІХ ст., розгорнутої характеристику яких він дав у статті «Ново-кельтское и провансальское движение во Франции». При цьому Драгоманов знову ж виходить з того, що розвиток національних культур сприятиме піднесенню загальнонародської культури, загальному прогресу і цивілізації» [18].

За Бернштейном, апогеєм діяльності М. Драгоманова набула у 1878 р. Це відбулося на літературному конгресі в Парижі, де Драгоманов виступав з доповіддю «Література українська, проскрибована рядом російським», яка, до речі, викликала зацікавлення К. Маркса. М. Драгоманов змалював у доповіді стан сучасної української літератури, поставивши за мету показати загальноєвропейській громадськості ту несправедливість, за якої живе в Росії український народ. Подібну позицію М. Драгоманов разом з М. Павликом висловив у листі до літературного конгресу у Відні, який відбувся того ж року. Текст протесту надруковано у 1881 р. у «Вільному Слові», де автори стисло розкрили особливості літературних студій русинів у Австро-Угорщині, які гальмує урядове розпорядження 1876 р.

Вивчення драгоманівського зацікавлення галицькими справами теж знайшло відбиток в роботі М. Бернштейна. Автор визначає, що взагалі про Галичину М. Драгоманов писав багато, аналізуючи, зокрема, діяльність галицьких партій і культурних товариств, періодичні видання, літературні справи. Свої твори М. Драгоманов друкував у галицькій, російській, а також у західноєвропейській пресі.

За часи драгоманівської діяльності у Галичині діяли дві течії в національному русі — народовці та москофіли, які ворогували між собою, «але обидві чужі й далекі від інтересів і потреб народу» [19]. Народовців М. Драгоманов критикував не так жорстко як москофілів, підтримуючи дружні зв'язки з деякими з них. Москофілів же він вважав лючими ворогами прогресу.

Головні позиції, за які М. Драгоманов критикував народовців, він виклав у «Відкритому листі з України до редакції «Правди». Цей лист М. Бернштейн характеризує так: «...дається справедлива критика монархічно-реакційних, антинародних, націоналістичних позицій керівної групи народовців, хоча загалом цей документ, особливо в своїй позитивній частині, не відзначається політичною сміливістю і гостротою» [20].

М. Бернштейн допускає, що М. Драгоманов не завжди був правий у своїх оцінках галицьких народовців, бо в «їх характеристиці Драгоманов часом виходив з буржуазно-об'єктивістських, абстрактно-гуманних критеріїв» [21]. Дослідник у драгоманівській критиці народовців знаходить багато спільного з критикою І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, але була й деяка різниця: «Драгоманов критикував народовців з позицій морально-етичних, тоді як Франко і його спільники зуміли викрити соціально-економічні основи програми практичної діяльності народовців» [22].

Більш докладно взаємовідносини М. Драгоманова з народовцями на прикладі дослідження часопису «Друг» розглядає О. Дей. Журнал привернув до себе увагу М. Драгоманова, який у своїх листах розпочав його критику. Він закидає редакції, що та орієнтується на ієрейсько-чиновницький загал читачів, що немає жодної статті про народ, його побут, життєві труднощі. Причиною, з якою М. Драгоманов написав свої відомі три листи, була стаття Галичина (тобто І. Онишкевича) «Новое направление украинской литературы». Як вказує О. Дей, по суті ця стаття була рецензією на брошуру М. Драгоманова «Выдумки «Киевлянина» и польских газет о малорусском патриотизме». Лейтмотивом цієї статті був захист москофільських позицій в питанні мови та літератури Галичини, які в брошурі М. Драгоманова та в його статті у «Правді» рішуче засуджувалися. М. Драгоманов відстоював свою думку про потребу і закономірність паралельного існування різних видів літератури в Росії: загальноросійської, великоруської, української.

Позиція М. Драгоманова викликала у галичан чимало нарікань та заперечень, але «правдівці» підтримали пропозицію статті стосовно мови, яка сприяла боротьбі проти москофільського штучного «язичія».

До 1875 р. відноситься т.зв. «перший» лист М. Драгоманова до редакції часопису «Друг», що увійшов в історію літератури та франкознавства як видатна подія. Лист викликав гострі дискусії серед членів редакційного комітету. Провідною ідеєю листа М. Драгоманова була думка про необхідність єднання інтелігенції з народом, з якого логічно випливала об'єктивна потреба існування власне української літератури. «Саме життя, як вірно твердив автор листа, — зауважує О. Дей, — змусить інтелігенцію Галичини прислухатись до народної мови і українського фольклору, апелювати при політично-національних спорах з поляками до історії України і т.д., тобто викликати ті природні симпатії, що звуться українофільством. Підірвати їх — значить підірвати корені народного відродження в Галичині» [23].

З 1876 р. в журналі перемагає народний напрям, і він поволі стає на ґрунт живої народної мови. О. Дей вказує, що це відбулося завдяки зусиллям передової молоді «Академічного гуртка», яку спрямував М. Драгоманов у своєму першому та другому листах. «Друг» стає українським журналом, який гостро виступає проти царського указу 1876 р. Спочатку (1 липня) з розвінчуючою приміткою вийшов текст самого таємного царського указу, а потім було анонімно надруковано статтю М. Драгоманова «Lex Jusephovicis і галицькі адвокати її». Стаття була спрямована проти таких видань, як «Слово» та «Русская рада», котрі виступили з фактичною підтримкою та виправдовуванням дій російського царату.

Обговорення питання щодо тісних стосунків з народом пожвавилось у 1876 р. після другого листа Українця (М. Драгоманова), а особливо після третього. Як зазначає О. Дей, листи Драгоманова в основі своїй знаходили схвалення в редакції: «... вона жирним великим шрифтом вказувала читачам на нього: «Звертаєм увагу на письмо г. Драгоманова». Хоч проти обох цих листів в часткових дрібних моментах і полемізував Дольницький... як свідчать всі наступні матеріали критики й публицистика «Друга» 1876 р., саме основні думки листів, а не полеміка з ними ставали провідним ідейним руслом журналу і відіграли в ньому корисну роль» [24]. На значення подібної діяльності М. Драгоманова вказував І. Франко, який писав, що дуже корисним для його покоління виявився М. Драгоманов, оскільки молодь, не маючи провідників, книжок, а лише холопські симпатії, не знала, яким шляхом йти.

В другому листі до «Друга», який має назву «Українщина или рутенщина?», Драгоманов порушив питання справжнього призначення журналістики та літератури — служити народові, позбавити його «невещества, безнравия, эксплуатации». Подібну позицію М. Драгоманов послідовно відстоював у критиці народовського журналу «Правда» з його «беззмістовими віршами».

М. Драгоманов зміг добитися того, що вже з третього номера «Друга» з'являються перші гострі виступи проти шкідливих, поширених серед селян Галичини брошур, які стверджують, «що на все воля Божа» і випроводують пияцтво та лінощі.

Демократичні нахили «Друга» відзеркалилися у його програмі, яка була опублікована в останньому номері 1876 р.: поширення поступових, живих європейських думок, друк оригінальних реалістичних творів з життя трудящих Галичини, ознайомлення в перекладах з найвидатнішими творами літератури та з новими науковими теоріями. Після перших номерів «Друга» 1877 р. стало видно, що редакція дотримується програми, але через нестачу коштів було вирішено передати «Друга» у власність редакційного комітету. Користуючись відсутністю І. Франка, М. Павлика та інших його активних членів, москофіли зрештою взяли гору, і журнал перейшов на їхні ідеологічні позиції.

І. Мандичевський спробував утворити нове видання і звертався з проханням про допомогу до М. Драгоманова, але почулася нова хвиля переслідувань соціалістів, яка унеможливила ці плани. Діяльність поно-

вилась тільки тоді, коли у жовтні 1877 р. на волі опинився М.Павлик, який зайнявся організацією видання, названого за пропозицією Драгоманова «Громадський друг». Протягом п'яти місяців його забезпечували матеріалами І.Франко, І.Белей, М.Павлик і, звісно, М. Драгоманов, котрий писав виключно під псевдонімами та криптонімами.

На основі скрупульозного вивчення першоджерел О.Дей слушно резюмує: «Не можна не відзначити видатних заслуг в такому ідейно-естетичному збагаченні української журналістики 70-х років і наступного періоду окремих діячів української культури, зокрема І.Франка, М.Павлика, а також (коли йдеться про обговорюваний період) М.Драгоманова, які не лише в своїй творчості, а й далеко в ширшому масштабі — в усій очолюваній ними журналістиці — продовжували традиції Шевченка, Марка Вовчка та інших діячів щодо засвоєння й використання великих досягнень передової російської культури та суспільної думки, щодо братнього єднання з російським народом і нещадної боротьби з шовіністичною та буржуазно-націоналістичною ідеологією» [25]. Дослідник також додає, що серйозною заслугою «Друга» у 1877 році є те, що він першим розпочав боротьбу за справжнього Шевченка проти шкідливих уявлень та нашарувань.

М.Комишанченко досліджує історію взаємин М.Драгоманова з виданням «Правда». Нагадаємо, що на початку 1875 р. «Правда» надрукувала статтю О.Кониського «Український націоналізм», де автор виступив з критикою статті М.Драгоманова «Малорусское литературное движение в 1874 году», опублікованої у газеті «Киевский телеграф». Кониський доводить, що український націоналізм, має власну специфіку, відокремлену від загальних понять про націоналізм, що цей націоналізм — соціальний, а не расовий, релігійний, й закликає українських письменників боротися проти впливу російської літератури.

Розгорнута полеміка дістає новий імпульс після звернення М.Драгоманова до «Правди» з відкритим листом під назвою «Опізнаймося». Проте «Правда» не відреагувала на лист, а «Друг» — надрукував. Відповіддю на цей лист можна вважати статтю В. Барвинського у «Правді» «Слівце до опізнання», де автор по суті підтримує точку зору висловлену Кониським в «Українському націоналізмі».

Наприкінці 70-х рр. участь у дискусії взяв і І.Нечуй-Левицький, який у «Правді» вмістив свій матеріал «Сьогочасне літературне прямування». На думку І.Нечуя-Левицького, суспільно-політичне обличчя якого сформувалося під впливом ідей П.Куліша і М.Костомарова, література повинна базуватися на трьох принципах — «реальності, національності та народності». М.Комишанченко вважає, що цей виступ у «Правді» був серйозною загрозою для подальшого розвитку української літератури і що М.Драгоманов з ліберально-буржуазних позицій не зміг протидіяти такому шкідливому акту. Цю роль взяв на себе І. Франко, надрукувавши у 1878 р. у збірці «Молот» статтю «Література, її завдання і найважливіші віхи».

До речі, характер взаємин між І.Франко та М.Драгомановим був, як відомо, далеко не простим. А тому й не дивно, що в літературі вони оцінюються по-різному: від повного несприйняття впливу Драгоманова на Франка до його відвертої апологетики. Наприклад, М.Мухін, представник інтегрального націоналістичного руху, писав про «спроби критичного розгляду спадщини Драгоманова, які не раз розпочинав Франко в роках 1900 — 1906» [26], а в траурних листах з нагоди смерті М. Драгоманова запитується: «...І справді, чи ж не Драгоманов дав Україні Франка?» [27]. М.Коломишанченко визнає вплив Драгоманова на Франка, знаходячи у ньому й негативне, й позитивне. Як негативне він вбачає те, що М.Драгоманов намагався підштовхнути І.Франка на шлях буржуазного реформізму та лібералізму, а позитивне — проповідь М.Драгомановим реалізму, яка прискорила еволюцію творчості І.Франка, надавши їй гострої соціальної спрямованості.

Таким чином, як бачимо з низки публікацій радянських істориків 1950-х рр., загалом роль М.Драгоманова у становленні та розвитку демократичної української журналістики другої половини XIX ст. була дійсно визначною. Він суттєво впливав на визначення напрямків діяльності галицьких видань, на формування політичних поглядів М.Павлика, І.Франка та інших літераторів. Монографії О.Дея, М.Бернштейна і М.Комишанченка, які ґрунтуються на багатому джерельному матеріалі, не втратили своєї свіжості та оригінальності й дотепер, залишаючись важливим історичним джерелом для сучасного дослідника, котрий прагне з'ясувати місце М. Драгоманова в українській історії, а також ступінь вивчення цієї проблематики своїми попередниками.

Список використаних джерел та літератури:

1. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. — 1996 — № 5 — с. 165.
2. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50 — 70-х років XIX ст. К., 1959.
3. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. Проблема виникнення і становлення. — К., 1959.

4. Комишанченко М.П. Літературна дискусія 1873 — 1878 р. на Україні. — К., 1958.
5. Галін Т. Михайло Петрович Драгоманов // Михайло Петрович Драгоманов. 1841 — 1895, Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. — Львів. 1896 — с. 270.
6. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50 — 70-х років XIX ст. — с. 170.
7. Шаповал М. Доба М. Драгоманова // М.П. Драгоманов. Вибрані твори. — Прага, 1937 — Т. 1.
8. Заславський Д.И. Критико-биографический очерк. — К., 1924. Его же. М.П. Драгоманов (к истории украинского национализма). — М., 1934.
9. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50 — 70-х років XIX ст. — С. 172 — 173.
10. Ястребов Ф. Михайло Драгоманов // Українська література. — 1942. — № 12 — 14.
11. Чернишов А. Проти вульгаризаторського спрощенства та схематизму // Вітчизна. — 1956 — № 11
12. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50 — 70-х років XIX ст. — с. 174.
13. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (1866 — 1934) // Сучасність. — 1986 — с. 33.
14. Комишанченко М.П. Літературна дискусія 1873 — 1878 р. на Україні. — С. 71.
15. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50 — 70-х років XIX ст. — С. 190.
16. Там же. — С. 194.
17. Там же. — С. 197.
18. Там же. — С. 199.
19. Там же. — С. 208.
20. Там же. — С. 209.
21. Там же. — С. 212.
22. Там же. — С. 212.
23. Дей О.І. Українська революційно-демократична журналістика. — С. 47.
24. Там же. — С. 59.
25. Там же. — С. 168.
26. Мухін М. Більше світла! М.П. Драгоманов (1841 — 1895) на тлі своєї доби. Історичні нариси. — Черновці, 1936. — С. 13.
27. Михайло Петрович Драгоманов. 1841 — 1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. — Львів, 1896.

В.І.САРИЧЕВ
ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА КРИЗА КІНЦЯ 1920-Х РОКІВ І
ЗЛАМ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Відновлення товарно-грошових відносин, розбудова ринкової інфраструктури, зміцнення зв'язків між суб'єктами ринкових відносин, вдосконалення механізму кооперації вивели народне господарство країни у 1925-1926 роках на магістральний шлях розвитку. Приріст продукції сільського господарства складав 11%, промисловості 58%, купівельна спроможність населення зросла на 38,7% [36, 136]. Та вже у 1926-1927 господарському році темпи економічного росту значно уповільнились, а у співставленні з 1925-1926 р. фактично пішли на спад — приріст сільгосппродукції становив лише 2%, промисловості — 14%, купівельна спроможність населення зросла на 11% [36, 137]. Головна причина такого спаду полягала в тому, що використання ринкового механізму у сфері сільськогосподарського виробництва вступало у протиріччя з тодішньою загальною концепцією соціалістичної економіки, яка вимагала мобілізації всіх ресурсів на користь форсованої індустріалізації. Відповідно до більшовицьких планів побудови соціалізму принципи непу вважалися тимчасовими, а сільське господарство розглядалося здебільшого як база для розвитку промисловості, додатковий продукт якого мав перерозподілятися в інтересах індустрії. Оскільки, за думкою партійних лідерів, така перекачка коштів могла бути успішно реалізована лише при переході до воєнно-комуністичних відносин у стосунках з селянами, управлінський апарат працював в очікуванні надзвичайних заходів під час проведення сільськогосподарських кампаній. Кардинальна зміна лінії більшовицької партії в аграрній сфері відбулася взимку 1927-1928 рр. під час так званої кризи хлібозаготівель, що стала тим приводом, який дозволив відмовитись від ринкових відносин й застосувувати щодо учасників «куркульського страйку» репресивні насильницькі заходи.

Зернова криза — або те, що під цим розуміло тогочасне керівництво, по суті було не чим іншим, як тимчасовою втратою рівноваги на хлібному ринку. Реакція селянства на монополю високої ціни на промислові товари у вигляді відмови від продажу зерна державі за дуже низькими цінами була цілком природною. Це, у свою чергу, призвело до зростання ринкових цін на хліб. В Україні, приміром, в липні 1928 р. пересічна ринкова ціна на жито складала 1 крб. 91 коп. за пуд, а заготівельна ціна коливалася у межах 73-74 коп., тобто відрізнялася від ринкової на 259% [30, 15]. Розрив між державними і ринковими цінами на пшеницю був ще більшим і складав у липні 1928р. 265%, у серпні — 277,6%, у вересні — 260,5% [30, 16].

Вагомий вплив на формування ринкової ціни сільгосппродукції справили чутки про можливість війни, загрозу голоду, котрі постійно мусувалися пресою, у публічних виступах окремих керівників. О.І. Риков, виступаючи в Москві на пленумі міської Ради у березні 1928 р. з промовою про господарське становище країни, підкреслив: «Із свідомості селянства ще не зовсім випарувався досвід минулої війни, який показував, як із карбованця одержати п'ятачок. Тому, чим сильніше йшли у нас розмови про війну і воєнну загрозу, тим менше ставало бажаних продавати хліб тільки для того, щоб мати паперові гроші» [24, 278].

Збалансуванню хлібного ринку могли б зарадити правильне використання ринкових і фінансових заходів, а також певна міра обачливості. У цей час уряд майже не займався створенням державних стратегічних продовольчих запасів і кожного року робив ставку на пересічний поточний урожай, що було відверто нереалістичним з огляду на факт панування в Україні території ризикованого землеробства. Взагалі, за підрахунками сучасних західних науковців,

*Саричев Володимир
Іванович — ст.
викладач кафедри
військової підготовки
Дніпропетровського
держуніверситету*

в 1927-1929 рр. досить було лише дотувати 131,5 млн. крб. для підвищення цін на хліб, і ринок швидко б стабілізувався [21, 99]. Та влада обрала інший шлях.

На початку 1927р. розпочалася кампанія по згортанню млинарства в Україні, яке за вартістю переробленої в 1926 — 1927 рр. продукції займало третє місце в економіці республіки [25, 45]. Особливо це відносилось до таких округів, як Харківський, Полтавський, Мелітопольський, Одеський і частково Дніпропетровський, де воно складало вагомий частину їх промисловості. Але вже у березні 1927р. голова правління Укрхліба М.Гольдін доповідав урядові про дострокову консервацію 20 млинарських підприємств (з 87), які мали добову продуктивність 70 000 пудів [29, 8]. Решта працювала 16 діб у місяць. Було скорочено більше 1000 чол. робітників, а ті, що залишилися, отримували 75% заробітної платні. До роботи по обмеженню можливостей галузі активно підключилися органи ДПУ, зокрема в питанні визначення продуктивності млинів. У спецзведенні від 12 грудня 1928 р. начальник економуправління ДПУ України В.Блат доповідав про низку зловживань на сільських млинах. Так, у с. Кримках Черкаського округу, на підставі облікових документів вітряк В.Волика перемелював 20 пуд. зерна в день, а паровий млин І.Шелеба тільки 6. Згідно з висновками комісії, що здійснювала перевірку це виглядало неправдоподібним та безглуздим, адже по технічним можливостям паровий млин набагато випереджував вітряк [29, 9]. Аналогічні витівки були викриті в Криворізькому, Зінов'ївському, Першотравенському, Дніпропетровському та Полтавському округах. Власноручне перемелювання зерна на недержавних млинах директивно обмежувалося хлібозаготівельними органами, тому такі факти виявлялися органами ДПУ і розцінювалися як передумова для спекуляції. В умовах державної фіскальної політики це активізувало каральні акції проти порушників встановленого порядку помелу. Наприклад, в Жовтневому районі Одеського округу у березні 1929 р. розслідувалася справа щодо членів артілі «Врожай», яка орендувала млин в с.Фердинандовці та проводила помел збіжжя на сортове борошно з виходом 60%, в той час як за існуючими постановами НКТ України та окрторгвідділу встановлювався більш високий рівень помелу — 85% [18, 31]. Навіть коли селяни намагалися забезпечити себе борошном кустарним способом у власному дворі, вони наражалися на протидію місцевих органів влади. «Головним гальмом хлібозаготівель», приміром, вважав секретар Криничанського РПК на Дніпропетровщині селянський помел зерна для харчування [5, 132].

Паралельно із скороченням борошномельної промисловості в республіці відбувалася фактично ліквідація мережі біржової торгівлі, яка до 1927 р. суттєво впливала на ринкову кон'юнктуру, не дивлячись на поширення адміністративного тиску на хлібний ринок з боку загальнодержавних інстанцій. В Україні на цей час функціонувало 14 товарних бірж. Та невдовзі їх головний представницький орган — Всеукраїнська Рада з'їздив у зв'язку з реформою біржової торгівлі був ліквідований і замість нього згідно з постановою Наркомторгу УСРР від 30 березня 1927р. створена спеціальна комісія у справах біржової і ярмаркової торгівлі при НКТ республіки [28, 46]. Згодом з 14-ти товарних бірж залишилося чотири (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська), апарат яких був скорочений наполовину. Відбувалося все це в умовах зниження ролі плановості і поступової заміни планування централізованим адміністративним розподілом завдань, що призвело до затухання економічної активності на селі.

Не існувало, до речі, повного взаєморозуміння щодо хлібозаготівельної політики між господарчими, урядовими та партійними інститутами. Наприклад, НКЗС УСРР мав власний сценарій подолання ринкових труднощів у 1927/28 р. Намічалася, зокрема, перевищити план по хлібозаготівлі (245 млн. пуд.) і довести його до 265 млн. пудів. Наркомат переслідував при цьому суто прагматичну мету — в разі виконання плану експортний фонд СРСР виділяв 5 млн. пуд. зерна як премію, що дозволяло додатково завезти в Україну 2-2,5 тис. тракторів [13, 10]. Окрземвідділам пропонувалося вжити наступні заходи: а) в перші 10 днів січня 1928р. досягти перелому в бік підвищення заготівель за рахунок так званої «товарної інтервенції». З цієї метою до головних 15-ти зерновиробляючих округів стягувалися товари з міст та решти округів; б) змінити практику машинопостачання села шляхом скорочення кредитування. Відтепер 40% сільськогосподарської техніки продавалось тільки за готівку, суттєво збільшувався відсоток задаткових сум, дозволявся продаж складних машин середняцьким об'єднанням і навіть окремим господарствам незалежно від соціального стану; в) затримати видачу авансів по контракції та збільшити пайові внески до сільськогосподарських, споживчих товариств на селі до 10 крб.; г) форсувати стягнення сільгосподатку, страхових внесків, самооподаткування та розповсюдження облігацій селянської позики, що складала для України 30 млн. крб. [13, 11].

ВУЦВК в резолюції про хід хлібозаготівель 1 лютого 1928р. пропонував свій алгоритм дій — підвищити вимоги до відповідальних працівників, посилити агітаційну кампанію й запропонувати наркомуніюстиції дати директиву відповідним місцевим органам, аби справи по хлібозаготівлях були виділені окремо і розглянуті в судах у термін, не більший 7-10 днів, а судові вироки по цих справах були б оголошені на сторінках республіканських газет [27, 23].

На пленумі ЦК КП(б)У у листопаді 1928 року головними винуватцями дезорганізації хлібного ринку були оголошені куркулі-спекулянти і місцеві партійні, радянські та господарські працівники, що не вживали рішучих заходів по відсічі власнику-перекупнику [23, 575]. Безглуздо шукати в партійних рішеннях помірковані економічні

пропозиції — стрижнем хлібозаготівель ставали безумовне виконання планів, висування «міцних» кадрів, втягнення широких мас селянської бідноти і міських робітників у боротьбу за хліб, посилення роботи адміністративно-судових органів. Надзвичайні заходи оголошувалися «вимушеними» та «винятковими», але на фоні «розгорнутого наступу куркулів» виглядали з точки зору більшовиків теоретично обґрунтованими і практично доцільними [23, 576].

Принципова спорідненість всіх кроків влади полягала в одному —вилучити безвідплатно не тільки зайві селянські кошти, але й загальну більшість виробленої продукції, що в умовах панування силових методів керування економікою ставало цілком реальним. Так, виконання хлібозаготівельного плану в січні 1928р. складало по Україні 472 тис. пуд., що було більше на 115%, ніж за аналогічний період 1927р., та на 130% більше, ніж у грудні 1927р. [27, 23]. Взагалі, у 1927/28 р. в Україні «викачали» 260,8 млн. пуд. зерна (для порівняння: у 1926/27 р. обсяги хлібоздачі склали 197,2 млн. пуд.) [30, 10].

Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдавалася до насильницьких заходів. Юридично їх підготували ще у 1926 р., коли до Кримінального кодексу РСФРР внесли статтю 107, за якою передбачалося позбавлення волі через суд на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК доповнив Кримінальний кодекс УСРР статтею 127 аналогічного змісту [2, 40]. Таким чином, невиз селянами на ринок власної продукції почав кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність. Аналіз судової лінії в цьому напрямку зробив голова колегії НКЮ УСРР М.Подільський у серпні 1928 р. Він зазначав, що селян не завжди обґрунтовано притягували до відповідальності за невипуск хлібних лишків, підводячи під ці ознаки кожний випадок ховання незалежно від його кількості та умов [16, 369]. Формулювання вироків було дуже схоже з періодом продрозкладки — зобов'язання здасти лишки зерна за державними цінами хлібозаготівельним установам або конфіскація сільгосппродукції та майна без урахування можливостей подальшого функціонування двору і соціального стану підсудного. Також дуже часто у судовій практиці безпідставно застосовувались до середняків і бідняків вислання за межі УСРР та окремих округів при відсутності даних, які стверджували б, що їх перебування в даній місцевості може шкідливо відбитися на подальшому ході хлібозаготівель [16, 370].

З 1928 р. межі використання ст. 127 в Україні значно розширилися. Оскільки відповідно до рішень ЦК для районів і сел були встановлені планові завдання по продажу зерна заготівельним органам, цю статтю почали застосовувати щодо тих селян, які відмовлялись продавати лишки хліба державі. Необхідність таких заходів Сталін пояснив тим, що в той час, як держава мала дефіцит зерна близько 2,16 млн. т., куркульські амбари були повні зерна і в кожному господарстві нараховувалося близько 30 тонн лишків [26, 4]. Коли ж відомі юристи Сибіру спробували довести, що відмова продавати власну продукцію не є спекуляцією, Сталін зажадав цих «панів вичистити» й замінити іншими [1, 136]. У січні 1928р. до місцевих парткомів надійшла директива, в якій вказувалося: «...власник і куркуль використовував благодущність та млявість наших організацій, попоривали фронт на хлібному ринку, підвищили ціни і створили у селянства вичікувальний настрій..., винних заарештувати і судити у надтерміновому порядку, незважаючи на формальності» [17].

Слід зазначити, що дозвіл на використання надзвичайних заходів місцевими органами тлумачився нерідко досить широко й вільно. Наприклад, у Дніпропетровському окрузі згідно з рішенням окружної трійки статтю 127 Кримінального кодексу застосовували до тих осіб, у яких було знайдено понад 150 пуд. зерна, а також тих, хто приховував його незалежно від кількості. Директивою передбачалося також відраховувати 25% конфіскованого хліба на користь тих, хто повідомляв про приховування [6, 1]. В окрузі під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 року було здійснено 3143 описувань майна (дані з 14 районів), 1419 господарств розпродано з торгів, засуджено 603 особи і заарештовано 380 чол. [7, 18]. В Одеському окрузі для «розколювання» хлібозаготівель в кожному районі за опір притягували до суду по декілька голів сільрад та сільгосптоваристів [4, 186]. В червні 1928р. начальник Миколаївського управління окрміліції Ф. Ульце сповіщав про вилучення мізерних лишків (2 пуда муки, 8-10 фунтів печеного хліба) під час обшуків та розслідування карних справ, що порушувалися на підставі ст. 127 КК УСРР [14, 35], а 2-ий пленум Дніпропетровського ОПК у березні 1928р. констатував, що велика кількість випадків вилучення 15-20 пуд. лишків хліба зачіпає середняків, у тому числі й маломіцних [3, 59].

Виходячи з постанови Укрекономради про забезпечення подальшого виконання плану хлібозаготівель, заступник наркома юстиції та Генпрокурора УСРР П.Михайлик 16 травня 1929р. тасемним обіжником зобов'язав підлеглі органи суду і прокуратури посилити репресії щодо нездатчиків зерна. Відтепер, при ухиленні від своєчасного і повного виконання взятого на себе зобов'язання по продажу збіжжя державі та кооперативним організаціям, сільради безпосередньо і за їх дорученням — міліція чи комісії, обрані загальними зборами, мали право накладати арешт на ту кількість зерна, яке не продано державним та кооперативним структурам, й передати їм його за конвенційними цінами [11, 10]. Якщо господарство не мало продовольчих та інших культур, арешт накладався на майно у межах ринкової вартості не проданої кількості збіжжя. Скарги селян, пов'язані з наведеним порядком

хлібозаготівель, виявлялися майже даремними, бо подавалися до сільради або райвиконкому, ухвала якого оголошувалася остаточною, а органи прокурорського догляду повинні були зупиняти постанови про примусове виконання самозабов'язань лише у виключних, точно обґрунтованих випадках. До «плитаїв» та заможних селян застосовувалася інша санкція — їх притягали до судової відповідальності за ознаками пункту 7 ст. 58 КК УСРР (контрреволюція) і вживали штраф як «засіб соціального захисту» [11, 11]. На дізнання щодо цієї категорії справ відводилося тільки 3 дні, а суд призначав слухання справи не пізніше 7-ми днів, максимально скорочуючи час на вирішення процедурних питань, і тим самим значно обмежуючи можливості захисту обвинувачених.

Отже, розпочавшись в дуже несприятливих умовах, які виникли через цілий ряд прорахунків і помилок, допущених в політиці цін, плануванні, а також у виборі засобів і методів регулювання ринку, хлібозаготівельна кампанія 1927/28 р. набула чітко вираженого «воєнно-комуністичного» характеру.

У зв'язку з тим, що «надзвичайщина» проголошувалася тимчасовим заходом, обумовленим гострим дефіцитом зерна, необхідного для забезпечення потреб міста і експорту за кордон, з 15 липня 1929р. використовувати «особливі методи» впливу на селянство було заборонено [22, 109]. Проте у ході хлібозаготівель у другій половині 1929 р. ситуація повторилася.

Внаслідок загибелі озимини у степових районах товарні можливості сільського господарства України істотно знизилися (у Криворізькому окрузі озимі загинули на 90% площі, Миколаївському — на 100%, Маріупольському — на 73%, Херсонському — на 95%) [9, 15]. Та незважаючи на неврожай і тяжкий стан з продовольством у ряді сільських районів, центральне керівництво знову стало на шлях вилучення у селянства зерна, розмір якого змінювався декілька разів. Голова РНК УСРР В.Чубар, повернувшись наприкінці квітня 1928р. з наради в ЦК ВКП(б), сповістив про збільшення орієнтовного плану для України з 265 до 277 млн. пудів хліба. Ці коливання мотивувалися перевитрачанням у поточному році 14-15 млн. пуд. на забезпечення неврожайних округів [31, 1]. Конкретні завдання були визначені тільки на травень — 17 млн. пуд., план на червень мав розраховуватися в залежності від темпів попередніх заготівель. При цьому жорстко встановлювалися умови виділення сортового насіння для осінньої посівкампанії — тільки у разі виконання плану та створення насінневих фондів в колгоспах і радгоспах [31, 2].

Через несприятливі погодні умови загальний валовий збір зерна в Україні у 1928р. становив 799,5 млн. пуд. (у 1927р. — 1102,9 млн.) [19, 89]. У зв'язку з цим в цифрових матеріалах до листопадового (1928р.) пленуму ЦК КП(б)У з'являються нові параметри хлібозаготівельного плану — 146 млн. пуд. за варіантом Держплану СРСР, 164 млн. — за варіантом НКТ СРСР [30, 10]. Плутанину в цифрах породжувала й велика кількість головних та місцевих заготівель: тільки головних в Україні на 1928/29 р. було визначено 7 — «Укрхліб», «Союзхліб», «Вукоопспілка», «Хлібопродукт», «Сільський господар», «Олійтрест» та «МСПО» [31, 7]. У Дніпропетровському окрузі в січні 1929р. заготівлю здійснювали 6 республіканських і місцевих організацій — «Союзхліб» (Харківська і Дніпропетровська філії), «Дніпросоюз», «Олійжирсиндикат», «Промкомбінат», «Харчотрест» та райспоживспілки, на долю яких припадало 21,9% планових і 27,9% позапланових хлібозаготівель [11, 36]. Тому секретар ЦК КП(б)У О.Медведев у доповідній записці до членів політбюро відзначав, що в округах фактично відсутні хлібо-фуражні баланси, а в планових завданнях хлібоздачі елементів випадковості більше, ніж обґрунтованих розрахунків [34, 2].

З огляду на таке безладдя на місцях широко використовувалася практика «страхування» планів. Секретар Дніпропетровського ОПК М.Семенов так описував ці «новації»: «Дали району план — 306 тис. пуд., голова райвиконкому встановлює — 350; визначили селу план — 20 тис. пуд., а уповноважений свавільно змінює його до 25 тис.» [3, 28]. Присутній на нараді з питань хлібозаготівель у Дніпропетровському окрузі 6 вересня 1929р. член політбюро ЦК ВКП(б) А.Мікоян критикував окружне керівництво за недостатньо напружений план здачі зерна у вересні, хоч він вже був збільшений до 6 млн. пуд. проти 3,6 млн., визначених центром. Сталінський емісар пропонував також дати директиву районним органам з метою виконання 70% проміжного плану не до 1-го листопада, як намічав уряд республіки, а до 1-го жовтня, тобто на 4 тижні раніше [10, 1]. Таке «підхльостування» викликало масове невдоволення селян.

У червні 1929р. мешканці с. Шевське Котівського району Дніпропетровського округу через газету «Радянське село» запитували: «Чи мають право примушувати селян продавати власний хліб? У нас робиться так — наклали на село план — 2500 пуд. хліба, а потім на сході додатково примусили голосувати за ще більше завдання і вимагають негайно все вивезти» [12, 138-139].

У вересні 1928р. вперше була широко застосована контракція продовольчих зернових культур, яка встановлювалася у вигляді угоди з індивідуальним або колективним господарством на обов'язкове постачання цієї продукції державі. Зауважимо принагідно, що масове використання такого типу заготівель було характерним переважно на початку непу і торкалося виробництва технічних культур, а з 1926-1927рр. більшість державних підприємств та установ («Держторг», «Цукротрест», «Спиртотрест», «Добробут» та ін.) відмовилися від контракції сільгосппродуктів безпосередньо у селян і почали здійснювати її через кооперативні організації [37, 49]. Відтепер законтракований хліб після збирання повинен був потрапити у засіки держави через систему сільгоспоперації.

Як видно з огляду інформвідділу ЦК КП(б)У на 5 серпня 1928р., план в Україні по контракції був виконаний на 58% [9, 105], що, безперечно, не могло задовольнити владу. Ось чому, щоб досягти «справного» відсотка, місцевий апарат вдався до перекручення політики — під загрозою адміністративних заходів членів машино-тракторних товариств примушували законтрактувати всю наявну пшеницю, внаслідок чого налякане селянство почало у масовому порядку відмовлятися від членства у сільгоспспілках. Майже на тому ж рівні залишилися проблеми контракції і в 1928/29 р. За даними 30 районних сільгоспспілок, до 1 січня 1929р., коли закінчився остаточний термін виконання угод, було закуплено, таким чином, 4,8 млн. пуд. зерна, тобто 71,6% до плану. Причому серед загальної кількості постачальників індивідуальні господарства склали 69%, колективні — 27,6%, радгоспи — 3,4% [20, 95]. Потрібно зазначити, що всі ці господарства своїх зобов'язань по контракції так і не виконали — радгоспи здали 86,5% зерна, індивідуальні господарства — 66,7%, колгоспи — 61,2% [20, 95].

Із загостренням зернової проблеми контракція, як економічний важіль хлібного ринку, перетворювалася під адміністративним тиском влади на ще один примусовий спосіб вилучення селянської продукції. Обсяг законтракованого зерна планувався центральними органами, заможні господарства, на відміну від бідняцьких та середняцьких, під час складання угод не одержували грошових і насінневих застав ні в якому разі, розрахунки здійснювалися за заниженими державними цінами. Так, Миколаївський округ на 1929/30р. отримав план контракції під авансування на 76320 пуд. пшениці і 3200 пуд. жита, без авансів — 40000 пуд. пшениці і 18000 пуд. жита [15, 92]. А нарком юстиції і генпрокурор республіки В.Порайко ще 28 березня 1928р. затвердив державний план діяльності НКЮ, який передбачав «забезпечення судовими засобами виконання директив в царині контракції та колективізації» [16, 413].

Відмітною рисою 1929р. стала поява в Україні нового методу хлібзаготівель. Тодішній секретар Харківського окружкому і один з провідників сталінської політики в Україні П. Постишев запропонував плани хлібоздачі розробляти не по селах, як було раніше, а по умовних районах, що дозволяло зосередити головні сили у відповідних пунктах [35, 41]. Суть даного методу полягала у наступному. Виходячи із районного плану заготівель, двом-трьом селам доручалося виконати все річне завдання протягом однієї, максимум двох п'ятиденок. При цьому село розбивали на окремі дільниці. Вивіз хліба організовувався по кожній дільниці окремо і проводився колективно (так звані «червоні валки»). Дільниці повинні були змагатися між собою по кількості і строках вивезеного товарного зерна. Характер змагання визначався в основному політичними гаслами. Коли ж заготівлі у вказаних селах досягали необхідних результатів, центр роботи переносився в інші села. Не виключалося також застосування звичайної схеми заготівель в тих селах, котрі тимчасово опинилися поза дією даного методу. За допомогою нововведення Харківський округ, приміром, у березні 1929 р. виконав місячний план до 25 числа на 108%, стягнувши пересічно по 110 тис. пуд. за п'ятиденку, тоді як раніше за той же час вдавалося зібрати не більше 25 тис. пудів [35, 42].

Безперечно, така організація хлібзаготівель відрізнялася від попередніх надзвичайних методів, що ґрунтувалися на залякуванні, зриванні замків з селянських комор, арештах тощо. Разом з тим, вона по суті мала адміністративний характер і, взагалі, сприяла закабаленню села державою. В цих умовах селяни повністю втрачали можливість розпоряджатися наслідками власної праці. Тому елемент позаекономічного примусу, отримавши фактично статус державної політики, відігравав в 1928/29 р. ще більшу роль, ніж в період хлібзаготівельної кризи 1927/28р., а згодом набув напівкримінальне забарвлення.

Ось як розвивалися події у с.Алфьорово Божедарівського району Криворізького округу з прибуттям туди групи окружних працівників на чолі з головою регіонального комітету робітничо-селянської інспекції П.Трацюка. Селянам висунули ультиматум — виконати річний план хлібоздачі за 24 години, а коли цей термін скінчився, три хати перетворили на в'язницю і почали заарештовувати «боржників». «Щодня і щоночі саджають селян-середняків, бідняків, членів КНС, партійців нашого осередку, описують і розпродують майно за безцінь, відривають двері та вимітають хліб до зернини» — так описував події очевидець у газеті «Радянське село» [33, 51].

В Арістархівській сільраді Єланецького району Миколаївського округу з метою примусити селян здавати хліб їх зачиняли у скриню і тримали там, поки людина не посиніє, роздягали на морозі наголо і вивалювали у бруді, катували за допомогою злочинців, що відбували покарання в даній місцевості у вигляді примусової праці [33, 57]. Аналогічні явища спостерігалися майже повсюди. Так, 15 березня 1929р. у Шевченківську сільраду Магдалинівського району на Дніпропетровщині був відряджений уповноважений райвиконкому І.Валейко для посилення заготівель. Метод вилучення зерна був один: селян вночі викликали до приміщення сільради, били, кололи шпильками пальці, залякували зброєю. У такий спосіб постраждало 25 чоловік. Коли ж ця справа одержала небажаний резонанс, секретар Дніпропетровського ОПК М.Семенов доповідав у ЦК КП(б)У, що головні винуватці, зокрема голова сільради І.Богомол та секретар М.Гребельний заарештовані, решта (10 чоловік) притягнуті до адміністративної відповідальності, серед яких 7 партійців, два комсомольця і один позапартійний [8, 151].

Отже, влада прийняла остаточне рішення встати на ризикований шлях можливого конфлікту з селянством, покладаючи всі надії на потужний апарат ДПУ, міцні лави партійних організацій та радянських установ. Сталін

наголосив на переході до політики ліквідації куркульства як класу, «подальшому загостренні класової боротьби в країні в міру просування її по шляху по соціалізму» й обґрунтував необхідність «належної відсічі антирадянським силам» [26, 27].

У загальному плані сталінського наступу проти селянства хліборобам України відводилося особливе місце. Розроблені в центральних московських установах і спущені в Україну плани хлібозаготівлі, по суті, були планами руйнування економічних і життєвих підвалин українського села. Тому ці плани наштовхнулися на саботаж і рішучу боротьбу з боку селянства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борисов Ю.С. Эти трудные 20-30-е годы // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. -М., 1989.
2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки.-К.,1991.
3. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф.7, Оп.1, Спр.857.
4. Там же. — Спр. 872.
5. Там же. — Спр. 1017.
6. Там же. — Спр. 1107.
7. Там же. — Спр. 1114.
8. Там же. — Спр. 1119.
9. Там же. — Спр. 1131.
10. Там же. — Спр. 1377.
11. Там же.— Ф.Р — 305, Оп.1, Спр. 58.
12. Там же. — Оп.2, Спр.71.
13. Державний архів Запорізької області. — Ф.Р.— 673, Оп. 3, Спр. 23.
14. Державний архів Миколаївської області. — Ф. 1, Оп. 1, Спр. 439.
15. Там же. — Спр. 563.
16. Там же. — Ф.Р-48, Оп.1, Спр. 197.
17. Данилов В.П. Коллективизация: как это было // Правда. —1988. — 16 сент.
18. Державний архів Одеської області. — Ф.Р — 2138, Оп. 1, Спр. 320, Арк. 31.
19. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). — Харків, 1991.
20. Каненгисер М. Уроки хлібозаготовок и ближайшие перспективы // Хозяйство Украины.— 1929. — № 3.
21. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
22. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конфедераций и пленумов ЦК. — М., 1970, — Т.3.
23. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К.,1976, — Т.1,
24. Лантух В.В. Торгівля в Україні в 1921-1932 рр. Рукопис дис... докт. Іст. Наук. Харків. — 1995.
25. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 — 1929 рр. Рукопис дис... канд. іст. Наук. — к., 1991.
26. Сталін Й.В. Твори. — К., 1949, — Т.11.
27. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України. — Ф.1, Оп. 4, Спр. 296.
28. Там же. — Ф.37, Оп.1, Спр. 65.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, Оп.20, Спр. 2513.
30. Там же. — Спр.2750.
31. Там же. — Спр.2769.
32. Там же. — Спр.2779.
33. Там же. — Спр.2928.
34. Там же. — Спр.2965.
35. Там же. — Спр.3056.
36. Там же.— Ф.423, Оп.4, Спр.9
37. Шульга З.П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні. -К.,1960.

М.Н. РОМАНЕНКО
ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОЛИЦИИ
САМОДЕРЖАВИЯ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ
ПОСЛЕДНЕГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ.

На протяжении десятилетий советская историческая наука, прочно вписанная в систему и структуру государственных отношений и институтов, последовательно и послушно «развивалась» от съезда к съезду КПСС, превратившись, по существу, в иллюстрацию к основному своду закономерностей, открытых классиками марксизма. В силу же ряда объективных причин в середине 80-х гг. она оказалась в самом эпицентре политических баталий. Новое политическое руководство, взявшее под давлением внешних и внутренних факторов курс на реформы, старалось отмежеваться от ошибок своих предшественников, наиболее одиозных сторон их наследия. На этой основе оформилась первая волна «критики сверху» положения дел в исторической науке. Впервые открыто констатировалось наличие в советской истории «белых пятен», зон, закрытых для изучения и критики, фигур умолчания, к которым с полным правом можно отнести и все аспекты истории органов государственной безопасности как большевистского государства, так и царской России.

Инициатором возрождения интереса к истории царской охраны выступил журнал «Вопросы истории КПСС», опубликовав в 1986-1990 гг. ряд статей о провокации в рядах РСДРП [1]. Рассмотрение данной составляющей политического процесса царской России в аспекте борьбы большевиков против политического сыска является характерной чертой историографии второй половины 80-х годов [2]. Попытки по-новому осмыслить прошлое в этот период сталкивались с рядом объективных и субъективных трудностей: наличием внутренней самоцензуры исследователей; ориентацией на следование партийным документам как последнему слову в области научно-теоретической мысли; многолетней изоляцией от основных направлений мировой исторической мысли; отсутствием культуры диалога и ведения научной полемики и т.д. Поэтому данные работы в целом не выходят за рамки традиционной историографии, лишь изредка рассматривая изучаемые проблемы в ином ракурсе.

В конце 80-х годов периодическая печать подхватила и широко популяризировала ходовую тему: в журнале «Родина» несколько лет существовала рубрика «Архивы политического сыска»[3], не обошел ее своим вниманием и бывший «рупором вольномыслия» и издававшийся более чем миллионным тиражом «Огонек»[4]. Тематика становится шире, однако объективность и научность изложения в этих работах зачастую приносятся в жертву скандальности и сенсационности материала, что характерно в основном для публицистических и острополемиических газетных и журнальных статей, но сюда же можно отнести и книгу историка В.М. Жухрая «Тайны царской охраны: авантюристы и провокаторы», вышедшую в «Политиздате» в 1991 г. Эта работа интересна как попытка представить историю политического сыска России в лицах, как собственное, авторское видение изображаемых людей и событий, но она скорее запутывает, чем проясняет и без того обросшие самыми невероятными версиями наиболее скандальные моменты деятельности охраны.

К концу 80-х гг. произошли качественные изменения в источниковой базе изучения политической полиции самодержавия. Решающую

*Романенко Марина
Николаевна —
преподаватель
Украинского
государственного
химико-
технологического
университета*

роль в ее расширении сыграло открытие для широкого доступа в центральных и местных архивах большинства ранее засекреченных фондов розыскных и карательных органов дореволюционного периода (Департамента полиции, штаба отдельного корпуса жандармов, управления дворцового коменданта, губернских жандармских управлений, охранных отделений и др.). Не меньшее значение имело и массовое переиздание, иногда неоднократное, воспоминаний деятелей политического сыска и их противников, вышедших в большинстве своем в 20-х гг. в нашей стране или за рубежом и практически недоступных современному читателю [5]. Были переизданы и многие исследования и сборники документов, имеющие какое-либо отношение к деятельности охраны [6]. Так, в 1991 г. сразу в двух издательствах — «Высшей школе» и «Политиздате» вышло в свет обстоятельное исследование Б.И. Николаевского «История одного предателя. Террористы и политическая полиция», посвященное Азефу. Издательство МГУ даже анонсировало серию книг под названием «Записки жандармов», предполагая издать воспоминания Л.В. Дубельта, Э.И. Строганова, В.Ф. Джунковского и других, но не смогло в полном объеме осуществить свой проект.

В первой половине 90-х годов выходят в свет первые обобщающие труды, авторы которых стремятся либо реализовать новые подходы в освещении отечественной истории, либо по крайней мере избавиться от наиболее одиозных наслоений советской историографии.

Весьма широко и полно рассматриваемый вопрос отражается в докторской диссертации украинского юриста-историка А.Н. Ярмыша и в его книге «Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX — начале XX века» (К., 1992). Автор очень тщательно и последовательно рассматривает все без исключения структурные элементы системы политического сыска в Российской империи и их особенности в Украине, показывает наглядную реальную картину функционирования местных органов сыска, механизм их взаимодействия с другими административными учреждениями репрессивного характера (общая полиция, губернатор, суд). При этом он отмечает, что политическая полиция играла особую роль в репрессивном аппарате, выполняя не только «внешние» карательные функции (по отношению к обществу), но и осуществляла политический контроль за деятельностью самих карательных органов.

Необходимо отметить также статьи и докторскую диссертацию другого украинского ученого — историка Н.Г. Щербака [7], осуществившего источниковедческий анализ документов жандармско-полицейских органов, отложившихся в различных архивах, и историю их публикации, что является неоценимой помощью в работе любого исследователя проблем царской охраны.

Но, пожалуй, самыми крупными специалистами в области истории царской охраны в настоящее время нужно признать Ф.М. Лурье и С.А. Степанова. В статьях и книгах Ф.М. Лурье [8] заслуживает внимания прекрасный стиль изложения, аргументированность выводов, широта и глубина охвата материала. Автор вводит в оборот много новых архивных источников. Исследование практической деятельности охраны он строит на дихотомии «героев» и «жертв» политического сыска: Судейкина и Дегаева, Зубатова и Гапона, Лопухина и Азефа, признавая при этом, что органы политического через систему провокации сыска настолько тесно переплелись с революционными организациями, что уже невозможно определить, где «герои», а где «жертвы».

Очень интересной попыткой совместной работы американского и российского историков нужно признать книгу Ч. Рууда и С.А. Степанова «Фонтанка, 16. Политический сыск при царях» (М., 1993). Главы, касающиеся организации и методов работы царской охраны, написаны Ч. Руудом, и отечественному читателю это сразу заметно, так как автор не очень хорошо знаком с особенностями российской ментальности. Тем не менее американский исследователь обратил внимание на многие аспекты темы, еще не попавшие в поле зрения ученых, и, что самое главное, он имел возможность изучить и использовать материалы архива Гуверовского института в США (в том числе коллекцию Б.И. Николаевского).

С.А. Степанов является в этой книге автором глав, посвященных практической деятельности охраны: взаимоотношениям с черносотенцами, «суперагенту» Азефу, убийству Столыпина, еврейским погромам, делу Бейлиса, борьбе с Распутиным, и почти по всем этим аспектам он предлагает новую точку зрения, отличную от официальной историографии. Сферой особых интересов исследователя является история «черной сотни», чему он посвятил несколько работ [9]. С.А. Степанов считает, что отношения с «черной сотней» представляют собой особую страницу в истории политической полиции, и не такую однозначную, как это обычно представляется. Черносотенцев нельзя считать марионеточной партией, созданной, как любили писать либеральная пресса, на деньги Департамента полиции и игравшей роль филиала охраны. Они имели собственные цели, которые не обязательно совпадали с целями правитель-

ства и его полицейских органов. В широкой волне еврейских погромов, прокатившихся в 1905 г. по Российской империи С.А. Степанов не видит чьего-либо «злого умысла» или каких-либо централизованных планов. Он склонен считать их объективным результатом той ситуации, которая сложилась в России к 1905г. И центральные, и местные власти имели вполне достаточно полномочий прекратить погромы, если бы они этого захотели, но вот как раз «захотеть» этого они и не могли.

В то же время в последние годы появилась и весьма широко распространилась литература черносотенного толка [10]. В целом точку зрения современных черносотенцев можно охарактеризовать так: «правые никогда, ни разу, ни при каких условиях не призывали убивать кого бы то ни было» [11], столкновения же между русскими и евреями провоцировались вооруженными еврейскими боевиками, нападавшими на безоружное русское население. В результате погромы представляются просто актами самозащиты против «озверелого, хищного и ненасытного Иудея». Характерно, что в книгах современных черносотенцев никогда не упоминается о связях правых с охранкой. Видимо, они считают это не очень достойным эпизодом в истории своих предшественников.

Одним из последних исследований, посвященных политическому сыску при самодержавии, является книга Г.З. Головкова и С.Н. Бурина «Канцелярия непроницаемой тьмы: Политический сыск и революционеры» (М., 1994), в которой авторы предприняли попытку по-новому осмыслить изучаемые явления. Сравнивая деятельность революционных организаций и охранки, авторы отмечают: «...речь шла о борьбе безнравственности с нравственностью, анархии с традициями, беззакония с законом. Смута, вносимая революционерами в общественную жизнь, расшатывала империю, хотя их деятельность вначале напоминала комариный писк» [12]. Это воистину совершенно новая оценка охранки: оказывается, ее деятельность была нравственной и законной! Видимо, для авторов нравственным и законным является любое средство, способствующее уничтожению революционной «крамолы».

Очевидно, что книга готовилась в сжатые сроки, что не позволило исследователям изучить достаточное количество архивных источников, так как они в основном ориентируются на печатные материалы. Кроме того, желание написать по-новому явно превосходит здесь продуманность и зрелость общего замысла, общей концепции.

Наряду с работами историков, рассматривающих в основном царскую охранку и революционные организации в тесной взаимосвязи, в 90-е гг. появилось большое количество учебных пособий для студентов-юристов по курсу «История политической полиции» [13]. Для них характерны однотипность содержания, строго последовательное изложение формирования, структуры и функций органов политического сыска с подробной характеристикой различных инструкций и циркуляров, отстраненность от любых политических оценок и крайне незначительное обращение к практической деятельности спецслужб. Работы такого типа стали более подробными и обобщающими, изложение — более систематичным, однако в целом они почти не отличаются от подобных пособий предшествующего периода.

Среди различных аспектов истории царской охранки в 90-е гг. пальму первенства по-прежнему держат провокация и провокаторы, а среди них — по-прежнему Р.Малиновский [14] и Е.Азеф [15]. Трудом, подводившим итоги всему изучению судьбы Р.Малиновского, а также теоретических проблем провокации, является монография Р.С. Розенталя. Он впервые в историографии затрагивает вопрос о социальных источниках и культурном уровне секретной агентуры. Радикальная интеллигенция в России связывала духовное раскрепощение низов общества с сознательным участием в их революционном движении. Поражение же первой русской революции, как отмечает исследователь, столкнуло с фактами, противоречившими этой схеме: большая часть секретной агентуры в рабочем движении относилась к наиболее сознательным рабочим. То есть осведомителями полиции становились не забытые, деклассированные элементы, а «пролетарские сливки», «рабочая интеллигенция», и автор приводит весомые свидетельства в пользу своего вывода, пытаясь в то же время найти объяснение этому явлению [16].

Огромный интерес к истории органов политического контроля и сыска в наше время проявляется в организации и проведении конференций по различным проблемам государственной безопасности. В мае 1996 г. в Санкт-Петербурге состоялась международная научная конференция «Политический сыск в России: история и современность», охватившая широкие временные рамки — со второй половины XIX в. до наших дней. В работе научного форума приняли участие ученые из 12 городов России, а также представители Белоруссии, Украины, Германии и США. Организаторами выступили кафедра истории России и зарубежных стран Санкт-Петербургского университета экономики и финансов и Музей политической истории России. Финансовую поддержку оказал фонд Сороса. Инициативная группа ученых, осуществлявших проведение конференции, стремилась дистанцироваться от политических пристрастий и

идеологических клише. Материалы конференции различны не только по уровню своей научной значимости, но и по методологическим принципам подхода к проблеме изучения политического сыска. Все участники форума признали, что в условиях происходящего в странах СНГ процесса демократизации, связанного с задачей формирования открытого общества, серьезное значение приобретает изучение исторических реалий деятельности одного из неотъемлемых государственных институтов — органов политического сыска и контроля [17]. На конференции подчеркивалась важность исследования правовой базы данных структур и их роли в складывании ментальности народов Российской империи. В данном контексте представлялось чрезвычайно любопытным изучение судеб деятелей политического сыска, нередко переходивших из разряда палачей в разряд жертв. С морально-этической точки зрения несомненно интересна и вечная дихотомия: исполнение гражданского долга — доноительство, о которой также шла речь на конференции.

Таким образом, со второй половины 80-х гг. в изучении истории царской охраны наступил качественно новый этап, характеризующийся резким возрастанием интереса к данной проблеме, выражающемся в опубликовании множества научных и научно-популярных работ, защите диссертаций, переиздании ставших библиографической редкостью книг 20-х гг. и воспоминаний деятелей политической полиции. Кроме того, в это время в научный оборот вводятся новые архивные материалы, что стало возможным благодаря широкому доступу к ранее закрытым фондам. Для этого периода характерны также большое разнообразие мнений и оценок, зачастую прямо противоположных, попытки преодоления узкоклассовой точки зрения на изучаемые проблемы, а также появление литературы с элементами исторического детектива, ориентированной на внешнюю броскость темы в ущерб исторической объективности.

Список использованных источников и литературы:

1. Кознов А.П. Борьба большевиков с подрывной агентурой царизма в период реакции. (1907-1910 гг.). // Вопросы истории КПСС. 1986. №12. С.56; Кознов А.П. Борьба большевиков с подрывными акциями царской охраны в 1910-1914 гг. // Вопросы истории КПСС. 1988. №9; Кознов А.П. К вопросу о противоборстве большевиков с политическим сыском: (Полемиические заметки по поводу книги Н.Н. Ансимова «Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия. (1903-1917 гг.).» Свердловск, 1989.). // Вопросы истории КПСС. 1990. №6. С.129-133; Перегудова З.И. Источник изучения социал-демократического движения в России (Материалы Фонда Департамента полиции) // Вопросы истории КПСС. 1988. № 9; Каптелов Б.И., Перегудова З.И. Был ли Сталин агентом охраны? // Вопросы истории КПСС. 1989. №4. С.90-98; Розенталь И.С. Еще раз о деле провокатора Малиновского // Вопросы истории КПСС. 1989. №5. С.103-117.
2. См. также: Горелов И.Е. Как большевики боролись с подрывной агентурой самодержавия? // Историки отвечают на вопросы. М., 1988; Ансимов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903-1917 гг.). Свердловск, 1989; Попович М.В. та ін. Чи був Сталін агентом охоранки? // Філософська і соціологічна думка. 1989. № 11. С.109-122 и др.
3. Каптелов Б.И., Перегудова З.И. Был ли Сталин агентом охраны? // Родина. 1989. №5. С.66-69; Анисимов Е. Донос. // Родина. 1990. №7; Жухрай В. Азеф в юбке // Родина. 1991. №1. С.72-75; Лурье Ф. Провокаторы // Родина. 1991. №3. С.26-31; Усыскин Г. Поп Гапон. // Родина. 1993. №12. С.24-29; Розенталь И. Он не любил провокаторов? // Родина. 1994. №2. С.38-41;
4. Гаврилов Ю. Зубатовщина, или «полицейский социализм». // Огонек. 1989. №51; Гаврилов Ю. Провокаторы. // Огонек. 1990. №3. С.28; Петров Р., Родин А. «Я знал, чем они дышат...» // Огонек. 1990. №43. С.12-15;
5. Бурцев В.Л. В погоне за провокаторами. М., 1989; Савинков Б.В. Воспоминания террориста. М., 1991; Герасимов А.В. На лезвии с террористами. М., 1991; Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. М., 1991; Спиридович А.И. Записки жандарма. М., 1991; Курлов П.Г. Гибель императорской России. М., 1992 и др.;
6. Большевики. Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского охранного отделения. М., 1990; Лонге Ж., Зильбер Г. Террористы и охранка. М., 1991; Убийство Столыпина. Свидетельства и документы / Сост. А. Серебrenников. Рига, 1990; Столыпин А. П.А. Столыпин (1862-1911). М. 1991; История терроризма в России в документах, биографиях и исследованиях / Сост. О.В. Будницкий. Ростов-н/Д, 1994; 2-е изд. — 1996; Дело Бейлиса. / Сост. А. Кацис. М.-Иерусалим, 1995 и др.;
7. Щербак М.Г. Царська охоранка у боротьбі проти революційного руху на Україні. (1895-1917

рр.) // УІЖ. 1990. №2. С.40-49; Щербак М.Г., Овсієнко О.Ф. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку ХХ ст. та основні напрями їх діяльності // Вісник Київського університету. 1992. №5. С.23-28; Щербак Н.Г. Материалы жандармско-полицейских и судебных органов царизма как источник изучения общественно-политической истории Украины (конец Х(Х в. — 1917 г.). Дисс. ... доктора ист. наук. К., 1993; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Відображення національно-визвольного руху в українських губерніях в жандармсько-поліцейських документах (1902-1914 рр.) // Вісник Київського університету. 1994. Вип. 22 (Історія). С.40-47;

8. Лурье Ф.М. Провокаторы и полицейские: 1. Дегаев и Судейкин. 2. Гапон и Зубатов. 3. Азеф и Лопухин // Нева. 1989. №11; 1990. №4, 9; Его же. Хранители прошлого: Журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. Л., 1990; Его же. Провокаторы // Родина. 1991. №3. С.26-31; Лурье Ф.М., Перегудова З.И. Царская охранка и провокация // Из глубины времен. Вып. 1. СПб., 1992. С. 53-76; Лурье Ф.М. Полицейские и провокаторы. Л., 1992; 2-е изд., испр. М., 1998;

9. Степанов С.А. Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. М., 1987. С. 184-242; Его же. Черная сотня в России. (1905-1914 гг.). М., 1992 и др.;

10. Острецов В.М. Черная сотня и красная сотня. М., 1991; Кожин В. «Черносотенцы» и Революция. Изд. 2-е, доп. М., 1998 и др.

11. Острецов В.М. Указ. соч. С.22;

12. Головков Г.З., Бурин С.Н. Канцелярия непроницаемой тьмы: Политический сыск и революционеры. М., 1994. С. 57;

13. Скрипилев А.Е., Сизиков М.И. и др. История полиции России (1718-1917 гг.): Полиция Российской империи Х(Х— начала ХХ в. М., 1992; Полиция и милиция России: страницы истории. / Борисов А.В., Мулукаев Р.С. и др. М., 1995; Галкин В.В. Царская тайная полиция в борьбе с революционным движением в России (1880-1910 гг.). М., 1996; Рубцов С.Н. История российской полиции. Иркутск, 1998; Гонюхов С.О. Очерки истории органов внутренних дел России. Красноярск, 1998 и др.;

14. Герасимов В. Слуга двух господ // Московская правда. 1989, 20 августа; Власенко А., Разуваев В. Депутат-провокатор // Новое время. 1990. №8; Московский Ю. Чьим агентом был Р.Малиновский? / Община. 1990. №45; Розенталь Р.С. Провокатор. Р.Малиновский: Судьба и время. М., 1994; 2-е изд. М., 1996 и др.;

15. Гейфман А. Три легенды вокруг «дела Азефа» // Николаевский Б.И. История одного предателя. М., 1991. С.321-336; Тютюкин С.В. Вокруг современных дискуссий об Азефе // Отечественная история. 1992. №5; Азеф Е.Ф. Письма Азефа. 1893-1917. М., 1994 и др.;

16. Розенталь Р.С. Указ. соч. С.23-26;

17. Политический сыск в России: история и современность. Материалы конференции, 13-15 мая 1996 г. СПб., 1997. С.6.

К.М.КОЛЕСНИКОВ УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОСОФІЯ НА РУБЕЖІ ХІХ — ХХ СТ.: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

На сучасному етапі розвитку історичної науки українські історики прагнуть до витвору нової концепції українського історичного процесу, яку можливо синтезувати як за допомогою нових методологічних підходів та оновлення теоретичного арсеналу науки, так і завдяки переосмисленню спадщини істориків минулого. У цьому контексті актуалізується проблема взаємовідносин історичної науки та історіософії. Українська історіософія як складова українського культурного відродження, знаходиться на межі історії науки та історії культури, політики та масової свідомості. Це поширює можливості використання «нового культурологічного підходу» (Л.Репіна) [1] у вивченні історичних цілісностей: не лише соціально-економічної і політичної історії, а й історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів і ритуалів [2]. Справа в тому, що в літературі не існує цілісної картини української історіософії, хоча значення спадщини її творців для подальшого розвитку української історичної науки не підлягає сумніву.

Усвідомлення характеру взаємодії історичної науки та історіософії набуває особливого сенсу після краху ідейно-концептуальних засад радянської історіографії, коли з новою силою відродилися старі національно-історичні міфологеми, народжені ще українською романтичною, народницькою та державницькою думкою ХІХ-ХХ ст. До цих «міфів України» (термін Г.Грабовича [3]) належать, наприклад, уявлення про запорозьке козацтво як носія «народного духу», про тісний зв'язок волелюбності українського народу з деструктивними рухами соціальних низів або про «державотворення» як головний стрижень українського історичного процесу.

Історіографічна розробка проблеми становлення української історіософії, розпочалася ще у 1890-і рр. У творах М.Драгоманова, О.Лазаревського, М.Василенка, присвячених окремим питанням української історіографії, можна знайти перші спроби звернення до історіософських засад наукової діяльності українських учених [4]. На початку ХХ ст. в роботах О. і М. Грушевських відчувалося прагнення дослідити історіософські ідеї українських істориків у процесі національного відродження і суспільно-політичного руху [5]. Поява у цей період спеціальних історіографічних розвідок було ознакою зрілості української історичної науки, яка завершувала своє перевтілення з проблемної галузі російської чи польської історіографії у національну історичну науку з власними історіософськими концепціями, методологічними підходами та організаційними установами [6].

Другий етап у вивченні української історіософії припадає на 1920-і рр. Це доба піднесення української історичної науки, яка цілком відповідала світовому рівню і стандартам. В радянській Україні розгортається науково-дослідна діяльність, організована при ВУАН академіками М.Грушевським і Д.Багалієм. У творах цих корифеїв, їх учнів та співробітників (О.Грушевського, Й.Гермайзе, В.Щербини, С.Шамрая, О.Оглоблина тощо), поряд з повільною рецепцією нової марксистської термінології, спостерігається могутня ідейно-концептуальна інерція попереднього періоду. Українська історіографія розглядається як один з визначальних факторів національного відродження, а філософські засади творчості істориків пов'язуються з соціокультурними і психологічними обставинами їхнього життя (в школі М.Грушевського [7]) або з соціально-економічною структурою суспільства (в школі Д.Багалія [8]).

*Колесников
Костянтин
Миколайович —
заступник головного
редактора альманаху
«Грані», історик*

Наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. в Українській СРР почалося згортання політики українізації; було перервано зв'язки між науковцями на еміграції і на батьківщині, розпочалися репресії проти істориків.

Історіографічна ситуація 1920-х рр. у Західній Україні і на еміграції пов'язана з політико-ідеологічною переоцінкою надбань українського демократичного руху ХІХ — початку ХХ ст. та визвольних змагань 1917-1920 рр. На думку І.Кревецького, в українській історичній науці відбувся «національно-державницький перелом» [9]. Л.Винар охарактеризував ситуацію як «історіософічно-історіографічний двобій» між істориками-державниками та істориками-народниками. В цьому двобойі джерелознавчо-методологічні питання відсувалися на другий план, а спори велися навколо різних способів інтерпретації минулого [10].

Важливим явищем державницької думки став «Огляд української історіографії» Д.Дорошенка, в якому історіографія пов'язується з національно-історичною думкою та з неперервним процесом національного самопізнання [11]. Характерним для українських істориків цієї доби є сприйняття історико-наукової діяльності як складової українського націо— і державотворчого процесу.

Загальні особливості літератури двох перших періодів полягають, по-перше, у відсутності в науковому лексиконі терміну «історіософія»; по-друге, в двоякому характері більшості творів, які можуть бути одночасно зараховані нами як до джерел, так і до наукової літератури: їх авторами являлися провідні українські історики й історіософи тієї доби.

На наступному етапі в 1930-х — 1950-х рр. діаспорна історіографія відходить від гострої полемічної орієнтації: історики-державники починають нову переоцінку наукової спадщини народників. Л.Винар вказує, що тогочасна критика «історіографічно-історіософічних концепцій» проводилась на належному академічному рівні. Зокрема, Д.Дорошенко, О.Оглоблин і Б.Крупницький частково визнають «державницьке думання» М.Грушевського [12]. Філософським та культурологічним підходом відрізняються праці Д.Чижевського, присвячені як окремим українським мислителям, так і розвитку філософії та літературного процесу в Україні [13]. Важливою видається робота І.Витановича, в якій реконструюється творча лабораторія М.Грушевського, світоглядні настанови, науково-історичні та соціологічні орієнтири вченого [14].

Характерним для літератури цього періоду видається застосування біоісторіографічного підходу при дослідженні української історіософії та історичної науки. На відміну від 1890-х — 1920-х рр. розповсюджується наукова категорія «історіософія», яка поки що не отримує жодних визначень і тлумачень.

В радянській історичній науці в Українській РСР наприкінці 1950-х рр. розпочинається «мікроренесанс» досліджень з української історіографії: з'являються роботи М.Марченка, П.Гончарука, Л.Коваленка, А.Беспалова, О.Лисенка, В.Лукашенка, В.Сокурника [15] тощо. В своїх працях, заснованих на класовому підході, науковці обирали предметом симпатій радикальне народництво, яке намагалися наблизити до марксизму. Історіософський ракурс, якщо й мав місце в цих дослідженнях, завжди виконував допоміжну, другорядну функцію.

На четвертому етапі 1950-х — 1980-х рр. в українській західній історіографії поряд з такими відомими дослідниками, як О.Оглоблин, з під пера якого виходить англomовне дослідження «Ukrainian Historiography. 1917-1956», з'являється ряд нових імен. Я.Пеленський, І.Лисяк-Рудницький, З.Когут, О.Прицак, Л.Білас, Ф.Сисин, Є.Пизюр приділяють увагу історіософським, громадсько-політичним, культурологічним ідеям українських мислителів у контексті національного поступу і суспільної свідомості різних епох, з'ясовують значення народницької і державницької течій в українській інтелектуальній історії [16].

У Філадельфії засновується Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.Липинського, головним завданням якого є фахове перевидання наукової спадщини історика. Програма здійснюється в трьох відділах (архів В.Липинського, політичні й історичні твори та присвячені йому дослідження) за загальною редакцією І.Зибликевича. У 1960-і — 1970-і рр. зусиллями Л.Винара, О.Оглоблина, О.Прицака, М.Стахіва, Т.Приймака, А.Жуковського формується окрема дисципліна — грушевськознавство [17].

П'ятий період у розробці теми припадає на 1990-і рр. Вже з кінця 1980-х рр. в Українській РСР знімалися «табу» з усіх українознавчих сюжетів, радянські вчені зверталися до спадщини своїх попередників, відновлювалася перервана традиція національної історіографії. Одночасно відбувалася рецепція ідей і досягнень діаспорної історіографії, поступово зусилля пострадянських і зарубіжних науковців поєднувалися, чим було подолане провалля між обома українськими традиціями осмислення історії. Від науково-популярних просвітницьких статей і перевидання раритетів науковці переходили до ґрунтового дослідження окремих історіософських сюжетів [18] та створення широких узагальнень інтелектуальної історії України останніх століть. У цій ситуації актуалізувалося значення терміну «історіософія», який увірвався в безліч різнохарактерних праць. Озброєні цією категорією дослідники прагнуть визначити тип історичної науковості, властивий історичному мисленню доби національного відродження. У цьому річищі — узагальнюючи праці з історії України Н.Яковенко і Я.Грицака, в яких приділено багато уваги історіософським концепціям україн-

нської старшини і церковників XVII-XVIII та інтелігенції XIX-XX ст.; дослідження з теорії та історії української політології та історіософії XIX-XX ст. В.Потульніцького; аналіз історіософії українського консерватизму С.Гелея; спроба експлікації поняття та аналізу явища історіософії на матеріалах російської філософії історії та науки другої половини XIX ст. Т.Попової; цікава модель взаємодії філософсько-світоглядних та наукових складових історичної творчості М.Грушевського, запропонована О.Пріцаком... [19]

Особливе значення мають сучасні дискусії навколо характеру і змісту українського історіографічного процесу. Наприклад, важливим видається заперечення Ю.Пінчуком, Я.Дашкевичем і І.Гричем існування непорушної грані між народницькою і державницькою історіографіями [20].

Спільне більшості наукових праць усіх п'яти періодів полягає в тому, що їхні автори розглядають історіософію крізь призму проблематики конкретного дисциплінарного кола: історіографії, історії суспільно-політичної думки та ідеології, культурології, літературознавства, політології або філософії... На нинішньому етапі історичної науки, коли знята ідеологічна конфронтація, своєчасним видається конструктивне дослідження усієї спадщини української історіософії і, зокрема, відтворення загальної картини контактів історичної науки, історіософії та історичної свідомості.

Виходячи з характеру праць попередників, спробуємо створити цілісну картину розвитку історіософії, яка буде розглядатися у щільному зв'язку з українською історіографією та в контексті інтелектуальної культури України кінця XIX — початку XX ст. Також буде запропонований історіографічний аналіз категорії «історіософія», на який саме спирається наша власна інтерпретація цього явища.

В українській історіографії за останні десятиріччя сформувалося декілька тенденцій у розумінні поняття «історіософія». Для одних воно відображає історичний аспект інтуїтивного філософствування творців художньої літератури («художня історіософія» А.Астаф'єва). Другі застосовують дану категорію для того, щоб охарактеризувати ціннісно-ідеологічну заангажованість будь-якого історичного узагальнення («ідеолого-історіософічний аспект» у Л.Винара). Треті використовують це поняття у вивченні української інтелектуальної історії, пояснюючи генезис цього явища результатом зіткнення філософсько-світоглядних підходів з фактами, отриманими з історико-джерельних досліджень («історіософія» О.Пріцака). Четверті розглядають історіософію майже як теоретичну галузь історичної науки (Т.Попова) [21].

Історіософія, на відміну від історичної науки, розглядає минуле в зв'язку з сучасною дійсністю. Її інтерес до минулого — це філософський, а не лише науковий, інтерес до історії [22]. Історіософія, на відміну від філософії історії, значно більш насичена інтуїтивним мисленням, етико-емоційними переживаннями. Вона цікавиться драмою і трагедією історичного життя [23]. Історіософія перетинається з філософією національної ідеї своїм аксіологічним аспектом, що обіймає етико-філософське розуміння сенсу історичного буття та включає політико-ідеологічні доктрини. Завдяки цьому національна ідея та історіософія завжди намагаються реалізувати себе на практиці. Адже народ, що перейшов фазу національно-історичної самоідентифікації, прагне активної реалізації в державно-політичній площині [24].

Історіософія звертається і до сциєнтистських підходів [25]. Історіософія є комплексним явищем, яке виникає з конфронтації філософських положень, властивих світогляду кожного історика, з емпіричним матеріалом, добутим з історичних джерел. Історіософія, як інтелектуальний процес, що відбувається на межі філософії, історії та ідеології, властива лише розвинутим формам історичної свідомості, перейнятим ідеалами науковості.

Історіософія включає залишки різних видів світогляду (не- і донаукових), вольовий аспект і риси, що складають картину Всесвіту. Вона, разом з підсвідомими стереотипами, засвоєними частіше з дитинства, відображає погляди на світ і місце в ньому людини, що панують у певну епоху [26], функціонуючи як структуруюче начало культури [27]. Мислитель не вигадує ідею історії з власної голови, а вилучає з інтелектуального матеріалу своєї епохи.

Аксіологічний аспект української історіософії не просто найбільш розвинутий, а майже системотворчий. В українській історіософії через слабкість абстрактно-спекулятивного мислення, що взагалі характерно слов'янській інтелектуальній культурі [28], філософський аспект виявився не дуже виразним. Українська історіософія занадто онтологічна і навіть «утилітарна», оскільки зосереджена на осмисленні шляху своєї Вітчизни та позбавлена теорії історичного пізнання. Відсутність теорії історичного пізнання не перешкодило істотному розвитку в українській історіософії сциєнтистського аспекту, який включає наукові дослідження конкретного історичного процесу. Завдяки цьому еволюція української історіософії в головних рисах відповідає етапам розвитку української історичної науки. Вітчизняна історіософія формувалась у лоні російської інтелектуальної традиції як одна з її варіацій, творці якої були згуртовані навколо національної системи вартостей. Навіть після виокремлення з російського середовища, вона зберегла загострену увагу до українських національно-історичних цінностей.

На відміну від російської традиції, яка породжувала ідеї до філософії всесвітньої історії, намагалася осягнути універсальний смисл буття людства, українська історична думка оберталася в колі проблем «домашнього вжитку»: філософії національної ідеї, філософії історії України. Спроби українського месіанства (принаймні у намаганні визначити наше місце і наше призначення поміж народів світу — такі, як «Книга Буття Українського народу» М.Костомарова, ідея цивілізаційної синтези В.Липинського, месіанство «азійського Ренесансу» М.Хвильового тощо) часто скидаються лише на бліденькі копії з месіанських версій сусідніх народів, чи то поляків, чи то росіян [29].

Формування української історіософії розпочалося на рубежі XVIII-XIX ст. під впливом ідеологій європейського просвітництва і романтизму. Вибірково засвоєні вітчизняні історіографічні концепції XVII-XVIII ст. становили міцний фундамент її розвитку. Еволюція української історіософії з кінця 1840-х до 1917 р. розгортається в контексті демократичних національно-федералістських ідей М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка. Релігійно-містичному філософствуванню, яким насичені ідеї «кирило-мефодіївців», не знайшлося місця в подальшому розвитку української історіософії, яка йшла до роз'єднання релігійного і світського.

Українська історіософія початку XX ст. розглядала таємницю буття України в безпосередній залежності від соціально-політичної площини історичної дійсності. Звідси походить її ідеологічна заангажованість. На той час у Європі існував органічний зв'язок між соціально-політичною дією та історичними теоріями. Він ґрунтувався на вірі в раціональні закони історії та бажанні створити наукову систему для передбачення майбутнього і керування історією. В сучасній літературі це отримало назву «проекту Модерну» (термін Ю.Хабермаса) [30]. Для позбавленої власної державності України, яка переживала процес національного становлення, наявність сильного зв'язку історії і політики була значно важливішою і природнішою, ніж для Заходу Європи. Українська історіософія та історична наука на зламі XIX-XX ст. перебували, отже, в силовому полі європейської «політичної онтології проекту Модерну». Згодом відбувся крах її філософських засад «передовсім як руйнація ідеології та теорії раціонально-свідомої (науково-планованої) організації суспільно-політичного буття людини»[31].

В другій половині — наприкінці XIX ст. Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1908) був одним з провідних дослідників української минувшини, хто створював обличчя національної історіографії, яка щойно формувалась. В.Антонович, який систематизував і розвинув положення українського народництва, був одним з тих науковців, хто своєю організаційною і творчою діяльністю закладали підвалини українського історичного синтезу. Стриманий й обережний в узагальнюючих висновках наукових робіт, вчений був названий М.Грушевським «істориком-філософом, з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу і схематизації»[32]. Прихильник позитивістського ідеалу науковості, В.Антонович у конкретно-історичних дослідженнях не афішував власних історіософських концепцій. Разом з тим у риториці, мовних штампах, коротких побіжних міркуваннях його монографій помітна прихильність до демократичного поміркованого народництва, яка більш яскраво виявляється в популярних виступах і статтях. Якщо в академічних працях історик виступав на висоті сучасних наукових досягнень, то в синтетичних творах спирався на концепції XVIII — першої половини XIX ст.: ідеї французького просвітництва про природне право та суспільний договір, німецькі романтичні уявлення про дух нації, демократично-федералістські доктрини «кирило-мефодіївців», «общинницькі» ідеї московського слов'янофільства про антиномію «Землі-Держави», «уряду-народу», а також положення польського «гміновладства».

Сенс українського історичного процесу, за В.Антоновичем, полягає у втіленні провідної ідеї нації — вродженого «громадсько-вічевого начала» українців, адекватного загальнолюдським цінностям — сучасним республіканським і ліберально-демократичним ідеалам. Зміст цього процесу складається з боротьби з природно-географічним середовищем та відмінними ідеями сусідніх культурних народів (російським абсолютизмом і польським аристократизмом). Протягом XV-XVII ст. тричі змінювалися рушійні сили української історії. Сперш князівська верства Литовсько-Руської держави домагалася суверенітету українських земель, без чого, за В.Антоновичем, реалізація будь-якої національної ідеї стає проблематичною. Але через становий егоїзм князі не були підтримані населенням. Згодом духовенство, за підтримкою міщанства і козацтва, розширило боротьбу за національні ідеали на культурно-релігійну сферу. Нарешті народні маси, очолені найяскравішим виразником українського національного типу — козацтвом, досягають за Хмельниччини найбільших успіхів у боротьбі за волю і рівноправство. Втім, на порозі Нового часу українцям так і не довелося втілити свою провідну ідею. На заваді цьому встали антропологічні прикмети нації.

Специфікою українського історичного процесу була тривала бездержавність та пов'язана з цим відсутність дисципліни і політичної культури в українському народі. За думкою історика, найгіршим слідством цього стало неусвідомлення національної ідеї та відсутність політичного ідеалу у народних мас та їх вождів. Саме цими факторами обумовлений національний занепад XVIII ст.

Сучасні завдання українського руху та інтелігенції В. Антонович бачить у здійсненні національного самопізнання: усвідомленні і відтворенні української провідної ідеї, підвищенні культурного рівня народних мас, щоб ті змогли самостійно дійти до розуміння власного покликання. Народництво В. Антоновича, який фактично обрав місію пророка — виразника національних прагнень і почувань, полягає не в принциповому запереченні ідеї державності (яку історик вважав здобутком політичного розвитку людства), а в ствердженні пріоритету інтересів широких мас перед цілями держави та її керівництва.

Найвизначніший учень В. Антоновича — Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) на зламі XIX-XX ст., з часів коли розпочав самостійну наукову та організаційну працю у Львівському університеті, власною творчістю та працями своїх учнів створив цілу епоху в історії української історичної науки. М. Грушевський на початку своєї наукової кар'єри шукав в історичних дослідженнях підтвердження народництва В. Антоновича та еволюціонізму М. Драгоманова. «Народ», який розумівся в романтико-метафізичному сенсі, був для історика «альфою і омегою» історичного дослідження, головною особистістю історії, стрижнем створення історичного синтезу. М. Грушевський теоретично обґрунтовує та відтворює у «Звичайній схемі «руської» історії» та в «Історії України-Руси» історичну динаміку відповідно до концептуальних конструкцій В. Антоновича: історія України — це боротьба українців за реалізацію народних ідеалів. Український історичний континуїтет у схемі історика композиційно і тематично співвідноситься зі структурою лекційних курсів В. Антоновича та конкурсною програмою з історії України, розробленою за участю останнього редакцією «Киевской старины» [33].

Схема М. Грушевського в дусі тогочасної історичної науки розглядала специфіку українського історичного процесу через ієрархію різнохарактерних чинників у минулому країни. Соціально-політичний чинник відіграє ключову роль в давньоруську добу, надалі історик залишає йому функцію формальної періодизації історичного матеріалу [34]. На литовсько-польському етапі найбільшу увагу приділено соціально-економічному розвитку народу, який становить неперервну нитку української історії. Соціокультурний чинник також розглядається як складова історичного процесу: дослідника передовсім непокоїть взаємодія «народної» і «панської» культури та перебіг української релігійної історії, через яку в XIV-XVI ст. проявлялося культурно-національне життя України. Вважаючи країну суто європейською, М. Грушевський, подібно до М. Драгоманова, враховував ступінь розчинності України в історичному контексті Західної Європи. Серед важливих факторів, що визначали характерні риси української історії, дослідник розглядав географічно-кліматичні особливості (вони полягали у суміщенні лісових і степових просторів в Україні) та особливості геополітичні (вони визначали протистояння з варварським кочовим світом) [35].

М. Грушевський зазначає, що характер і зміст української історії (звичайно, в його власній інтерпретації) відповідає сучасним теоретичним підходам до історичного дослідження [36]. Вже у 1900-і рр. завдяки власним історико-джерельним студіям та знайомству з новими європейськими соціологічними доктринами (соціальна теорія солідарності Е. Дюркгейма, етнопсихологічна концепція В. Вундта), історик прийшов до ствердження елементів державницького бачення вітчизняної минувшини. Зокрема це виявилось у висвітленні справи І. Мазепи не як індивідуальної й екстраординарної акції, а як підсумку еволюції соціально-політичних традицій старшинської верстви з часів Б. Хмельницького [37].

Згідно з М. Грушевським, ще перша українська держава Київська Русь дала могутній імпульс національному самовиявленню українців. Після її падіння національне життя знаходилося під проводом різних українських верств і приймало форми культурно-релігійного руху або збройної боротьби. На сучасному етапі українського відродження економічні і соціальні домагання мас, культурні і політичні заходи старої еліти мають синтезуватися в мирній культурно-освітній і громадсько-політичній діяльності інтелігенції, яка оволоділа новими соціальними теоріями та прагне забезпечити національні права народу [38]. Інтелігенція в історіософській концепції М. Грушевського розглядається, отже, як носій суспільної свідомості, що реанімує політичний чинник історичного процесу. Досвід власної громадсько-політичної діяльності в національній революції і громадянській війні 1917-1920 рр. зробив з народника М. Грушевського представника «республікансько-демократичних концепцій української державності» [39]. Втім, ідеал державного устрою майбутнього уявлявся йому надалі у формі світової федерації [40].

В'ячеслав Казимирович Липинський (1882-1931), хоча й не належав до цеху професійних істориків, оригінальною консервативною історіософією спричинився до здійснення так званого «національно-державницького перевороту» в українському історичному мисленні 1920-х рр., який надав могутнього імпульсу розвитку національної історіографії. Засновник державницької історіософії В. Липинський ще на початку своєї творчості засвоїв схему історичної еволюції українського народу М. Грушевського [41]. В його творах завдяки своєрідній інтерпретації ранніх теорій соціального конфлікту (Л. Гумплович, Ф. Оппенгеймер, Г. Рат-

ценгофер), теорій еліти (Г.Моска, У.Парето, Р.Міхельс), польської консервативної історіософії (Й.Шуйський, В.Калинка, С.Тарнавський, В.Яворський) та завдяки осмисленню досвіду визвольних змагань, виявився науковий інтерес до влади, характеру і функцій провідної верстви, проблем морального авторитету властей і змісту різних концепцій державно-правового легітимізму. В.Липинський спирався на власне прочитання теорій М.Драгоманова [42] та деякі елементи творчої спадщини В.Антоновича. Серед них — думка, що самостійницький український рух завжди мав аристократичний характер: не народні маси прагнули здобуття і ствердження незалежності своєї батьківщини, а саме політична еліта країни. Тому державники в боротьбі за національний суверенітет робили ставку на формування української провідної верстви. Покоління В.Антоновича і його учнів було впевнено, що не слід нав'язувати масі будь-які ідеї, треба лише допомогти їй досягти високого культурного рівня. В.Липинський вважав, що справжні «свідомі українці» повинні не плестися в хвості мас, а вести їх до чітко визначених ідеалів.

В історіософії В.Липинського посилюється тенденція, що виявилася в творчості М.Грушевського: перехід до соціологізації історичного синтезу. В осмисленні ретроспектив і перспектив українського історичного процесу В.Липинський поступається конкретикою на користь глобальним узагальненням. Мислитель впевнений, що історичне минуле лишається мертвим, якщо не пов'язане з завданнями сьогодення, не осмислене в світлі вимог сучасності [43].

Сенс української історії, за В.Липинським, полягає в русі до національно-державної організації. Повноцінна нація на українських землях повстане з синтезу різних народностей і вір української держави. Київська Русь, яку історик називає Варязькою державою, залізним обручем військової потуги скріпила неоднорідну слов'янську масу, розливу на просторах Східної Європи. Прототип української нації — «шляхетсько-міщанський народ Русі» — виникає за часів політичного і культурно-релігійного суперництва з польсько-литовськими впливами в Речі Посполитій. У цьому суперництві В.Липинський, на відміну від В.Антоновича і М.Грушевського, бачить скріплення політично-територіальної, а не культурно-конфесійної спільності мешканців Русі.

Народні маси України («малоруське плем'я») за всіма культурно-релігійними та етнопсихологічними ознаками прагнуть злитися з «загальноруським морем». Активні елементи, що потрапляють до України з Заходу, відокремлюють її від стихії Сходу. Згідно з В.Липинським, Україна відрізняється від Росії суто західним типом взаємин еліти і маси, держави і народу. Специфіка державотворення в Україні полягає в узгодженні інтересів і можливостей підвладного населення з цілями військово-господарської аристократії. (Ця ідея сильно нагадує народництво В.Антоновича.) Забезпечення громадянського миру в динамічній соціальній системі потребує жорсткої і авторитетної верховної влади — Гетьманської монархії.

Монархічний устрій обирається В.Липинським, виходячи з принципу історико-правового легітимізму: нібито в XVII-XVIII ст. існували прецеденти такого ладу. Втім, безпрецедентним для консервативно-легітимістських доктрин було визнання мислителем романтико-народницької концепції українських земель. Національною територією України визнаються не володіння колишніх державних об'єднань (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Гетьманщина), а всі простори, заселені українцями, яким би урядам ті не належали.

В етно-політичній еволюції українців В.Липинський, подібно до М.Грушевського, надає великої ваги географічному фактору. Порівняно з історіософською традицією він надмірно загострює протистояння цивілізацій: осілої хліборобської України — представниці «європейської культури плугу» та кочового скотарського Степу — втілення азійського варварства і хаосу [44]. На вершині цього протистояння в середині XVII ст., коли була створена нова держава та досягнуті масштабні успіхи в степовій колонізації, Україна мала синтезувати західні та східні християнські культурні тенденції. Синтез цивілізацій, можливий лише в незалежній державі, являється світовою місією України. Необхідні для цього умови на сучасному етапі виникнуть лише в гетьманській державі, політичний провід якої обійме енергійна військово-хліборобська верства, а інтелігенція отримає функцію ідеологічного забезпечення справедливої влади [45].

Таким чином, історіософія В.Липинського — це практично спрямована науково-етична система, в якій завжди відносна національно-історична правда набуває всіх ознак абсолютної істини, бо спрямовується на перемогу порядку й справедливості над безладдям й безкарністю.

Спробуємо підвести загальні підсумки даної статті.

Історіософія розглядається як певна структура, яка містить філософський, сцієнтистський та аксіологічний аспекти.

Формування української історіософії розпочалося на зламі XVIII-XIX ст. у системі імперського філософсько-історичного мислення, остаточне виокремлення з якого припало на добу політизації українського руху та інституціалізації української історичної науки на переломі XIX-XX ст. На відміну від російської

історіософії, вона оберталася в колі проблем «внутрішнього вжитку»: філософії національної ідеї, філософії історії України.

Відсутність в українському історичному мисленні теорії історичного пізнання не стало на заваді достатньому розвитку сциєнтистського аспекту історіософії, завдяки чому еволюція української історіософії в головних рисах відповідає розвитку вітчизняної історичної науки. Внаслідок слабкості абстрактно-спекулятивного мислення, що характерно для слов'янських культур, ключову роль в українській історіософії виконував аксіологічний аспект. Релігійно-етичні ідеї, якими насичена історіософія «кирило-мефодіївців», протягом другої половини XIX ст. поступилися політико-ідеологічним пріоритетам. Українська історіософія рубежу століть тяжіла до політології та практичної реалізації своїх ідей. Не випадково, що провідні історіософи були відомими суспільно-політичними діячами. Це добре простежується на прикладі В.Антоновича, М.Грушевського і В.Липинського, науково-теоретична діяльність яких створює певний генетично-еволюційний ряд.

Історіософські ідеї В.Антоновича виходили з положень українського історичного романтизму та одночасно містили висновки, використані державницькою історіософією. Народництво В.Антоновича полягало не в принциповій відмові від державної ідеї, а в ствердженні примату народних інтересів перед державними цілями.

Історіософія М.Грушевського систематизувала ідейні досягнення школи В.Антоновича, надавала соціально-політичному чиннику важливу структуруючу функцію. Підсумок українського історичного процесу новітньої доби — національне відродження — розглядалося як реанімація державно-політичного життя українців. В українській історіософії сформувався новий полюс ідейного тяжіння, відмінний від класичного народництва та майбутнього державництва.

Історіософська система В.Липинського, виходячи з багатьох романтико-народницьких концептів, розглядала українську державність як передумову здійснення всесвітньої місії розташованого на межі цивілізацій народу України: синтезу західних і східних культурних традицій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. — М., 1996. — С.25-38.
2. Гуревич А.Я. Историк XX века в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. 1996. — М., 1996. — С.9.
3. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета. — К., 1991; Він же. Гоголь і міф України. — 1994. — № 9-10; Grabowicz G. Three Perspective on the Cossack Past: Gogol', Sevchenko, Kulis // Harvard Ukrainian Studies. — 1981. — Vol.V. — P.171-194.
4. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. — К., 1991. — С.461-558; Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. — 1894. — №12. — С.349-387; 1895. — №2. — С.170-186; 1897. — №1. — С.92-111; №2. — С.275-303; Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Там же. 1894. — №11. — С.242-270.
5. Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. — 1914. — №2. — С.57-63; Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский вопрос в его прошлом и настоящем: В 2-х т. — СПб., 1914. — Т.1. — С.1-37.
6. Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: Нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип.1. — Дніпропетровськ, 1997. — С.318.
7. Див. напр.: Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Український історик. — 1984. — №1-4(81-84). — С.193-199; Він же. Костомаров і Новітня Україна // Український історик. — 1984. — №1-4(81-84). — С.148-170; Він же. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. (Орган істор. секції ВУАН). — 1927. — кн. I-II. — С.9-30; Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. (Орган істор. секції ВУАН). — 1928. — кн.5. — С.17-32.
8. Багалій Д. Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії. (Нарис) // Ін-т рукописів (далі — ІР) НБ НАН України. — Ф.1. — № 45064; Він же. Нариси української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної // ІР ЦНБ НАН України. — Ф.1. -Спр.11049.
9. Кревецкий І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. — 1924. — Т.134-135. — С.162.
10. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) // Силуети епох. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С.102.

11. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С.3-5.
12. Винар Л. Найвидатніший історик України. — С.113.
13. Чижевский Д. Вячеслав Липинский как философ истории // Философская и социологическая мысль. — 1991. — №10. — С.52-63; Він же. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Тернопіль, 1994; Він же. Нарис з історії філософії на Україні. — К., 1992.
14. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. — 1966. — №1-2(9-10). — С.32-52.
15. Див. напр.: Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХст.). — К., 1959; Беспалов А. До питання про суспільно-історичні погляди М.Костомарова // Український історичний журнал. — 1967. — №5; Лисенко О. М. Драгоманов про історичний прогрес // Український історичний журнал. — 1968. — №11; Лукеренко В. Філософські погляди Драгоманова // З історії філософської думки на Україні. — К., 1963; Сокурєнко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во 2 пол. ХІХ в. (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). — Л., 1966.
16. Ohloblin O. Ukrainian Historiography, 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1957 — Vol. V-VI. — P.6-152; Пизюр С. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. — 1969. — №9. — С.108-115; Kohyt Z. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding // Harvard Ukrainian Studies. — 1986. — Vol. X. — P.559-576; Pelenski Y. V.Lypyn's'kyj and the Problems of the Elite // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX. — №3-4. — P.326-341; Piziu E. V.Lypyn's'kyj's Idea of Nation // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX. — №3-4. — P.302-325; Pritsak O. V.Lypyn's'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX (№3-4). — P.245-262; Rudnytsky I.L. The Intellectual Origins of Modern Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1958. — Vol. III-IV. — P.72-94; Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620-1690 // Harvard Ukrainian Studies. — 1986. — Vol. X. — P.393-423.
17. Див.: Пиріг Р. Актуальні проблеми сучасного вітчизняного грушевськознавства // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. — Х., 1995. — С.334.
18. Напр.: Березинец В. Історіософія М.Грушевського. — Автореф. дис... канд. філос. наук. — К., 1996.
19. Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках ХVІІ — початку ХVІІІ ст.) // Генеза. — 1997. — №1(5). — С.118-126; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації. ХІХ-ХХ ст. — К., 1996; Гелей С. Українська консервативна політична думка про гетьманат Павла Скоропадського // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Наук. зб. — К., 1998. — С.88-96; Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій. — К., 1993; Він же. Нариси з української політології (1819-1991). — К., 1994; Він же. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в ХІХ-ХХ ст.: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 р. Наук. зб. — К., 1998. — С.66-71. Попова Т. Історіософія как теория истории // Записки історичного факультету Одеського держуніверситету ім. І.І.Мечникова. — Вип.4. — Одеса, 1997. — С.115-126.
20. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. — Х., 1995. — С.160-164; Дашкевич Я. М.Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // М.Грушевський і сучасна історична думка. Мат-ли наук. конф. — Л., 1998. — С.5-30; Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко). — Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1995.
21. Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка // Слово і час. — 1997. — №2. — С.6-9; Винар Л. Найвидатніший історик України. — С.118; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т.1. — С.ХІ-LXXIII; Попова Т. Історіософія как теория истории. — С.115-126.
22. Межуев В. Философия истории и историческая наука // Вопросы философии. — 1994. — №4. — С.79.
23. Керимов В. Историософия А.С.Хомякова. — М., 1989. — С.7; Лоскутов В., Семочкина М. Русская историософия: мистерия и мистика духа // Человек, бытие, культура: Тезисы ХІV Всесоюз. теоретич. семинара. — Переяслав-Хмельницький, 1991. — С.56-58.
24. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 1993. — С.17.

25. Кареев Н. Основные вопросы философии истории. Критика историософических идей и опыт научной теории исторического прогресса. — В 2-х т. — М., 1883. — Т.1. — С.105-111; Він же. Историология. Теория исторического процесса. — Пг., 1915. — С.2-21.
26. Колесник И. Историческое сознание феномен духовности и науки // Історія суспільної думки Росії та України XVII — поч. XX ст.: Міжвуз. зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 1992. — С.6-15.
27. Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. — М., 1987. — С.5-8.
28. Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С.7.
29. Кісь Р. Аспекти національної ідеї. — К., 1997. — С.22.
30. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Minneapolis Press, 1991. — P.XXIII.
31. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В.Полохало (керівник автор. колективу). — К., 1995. — С.17-18.
32. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості та діяльності // Український історик. — 1984. — №1-4(81-84). — С.194.
33. Багалій Д. Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії. (Нарис) // ІР НБ НАН України. — Ф.1. — № 45064. — Арк. 17.
34. Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. — 1966. — № 1-2 (9-10). — С.32-52.
35. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М.Грушевського // Український історик. — 1984. — №1-4(81-84). — С. 103-106.
36. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т.IX-1. С.5-8.
37. Грушевський М. Українсько-шведський союз 1708 г. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. А.П.Демиденка. — К., 1992. — С.47, 55.
38. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.I. — С.20.
39. Винар Л. Найвидатніший історик України. — С.115-124.
40. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. — К., 1992. — С.133-178.
41. Piziur E. V.Lyupyn's'kyj's Idea of Nation // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. IX. — №3-4. — P.302.
42. Андрусак Т. Вплив творчості М. Драгоманова на формування правових поглядів В.Липинського. (До питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) // В.Липинський. Студії. — Т.1: Історико-політологічна спадщина В.Липинського і сучасна Україна. — К. -Філадельфія, 1994. — С.115-118.
43. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. — Т.3. — Філадельфія, 1991. — С.XXXIX.
44. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 // Твори. — Т.3. — Філадельфія, 1991.
45. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К. — Філадельфія, 1995.

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

ШЕВЧЕНКО С.Н. СИТУАЦИОННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОГО ИДЕАЛА КАК ЭПИЦЕНТРА ТРАНСФОРМАЦИИ ЕВРОПЕЙСКОЙ ДУХОВНОСТИ

Если согласиться с тем, что «социальная структура духовного производства, взятая со стороны переживания ее субъектом производства, выступает в его познавательной деятельности как архетип, определенная схема сознания» [1], то хронологическое совпадение возникновения европейской философии и перехода общества от патриархального к институциональному типу организации, ставит перед историком философии проблему методологической значимости этого факта для оценки начала и последующего развития европейской духовности.

В решении этой проблемы историк философии не располагает иными материалами, кроме авторских текстов. Вместе с тем, ясно, что, полагая мировоззренческую проблематику субстанцией того смыслового поля, которое первоначально и организует направляет становление философского самосознания, он, тем самым, выводит ее за пределы исключительно теоретико-познавательной рефлексии, включая в предмет анализа сферу художественного и иного творчества,

В этом случае, стиль мышления, характеризующий личность автора, творца как такового, «предстанет пред нами не как изъят или неразвитость философской мысли, а как ее специфика, определенное качество»[2]. При этом, мы будем исходить из той же мировоззренческой и методологической установки, что и В.С.Горский и С.Б.Крымский, переносивших историко-смысловой акцент философской рефлексии со смены набора ее методологически-методических проблем на трансформацию самих типов философствования при сопоставлении духовно-практического и теоретического (духовного) способа освоения действительности [3].

Абстрагируя ту сторону духовной деятельности, которая характеризуется «не столько извлечением информации из объекта, сколько выражением сущностных сил человека и их опредмечиванием»[4] духовно-практическое освоение действительности само представляет собой сложно структурированное образование, в котором нас будет интересовать два его уровня («плоскости») — мировоззренческое сознание, т.е. «духовные формы, в которых реализуется ценностная регуляция человеческого поведения, синтезируется миропонимание и мироощущение, познание и переживание мира»[5]; и языковое сознание, т.е. «форма опредмечивания человеческой психики с ее рациональными и эмотивными реакциями на мир»[6, 7].

Мы будем исходить из того, что различные исторические состояния бытия опредмечиваются творческой личностью в определенном произведении (тексте) как наиболее органичном выражении данного отношения общества и индивида. По мере включения в процесс функционирования институционально-организованных (а не патриархальных) структур общества, результаты труда субъекта превращаются в определенные всеобщие устойчивые средства трансляции социально значимого опыта индивида — в формы и методы мышления, жанры и стили искусства, нравственно-эстетические нормы и идеалы и т.д. [8].

*Шевченко Сергей
Николаевич —
заведующий
информационно-
аналитическим
отделом
Днепропетровского
филиала Украинской
Академии
государственного
управления при
Президенте Украины*

Содержательная сущность таких языковых (или текстуальных) структур не может быть раскрыта средствами формализованно-эмпиристского анализа.

Историко-эмпирический подход к тексту неизбежно натывается на неразрешимую для него задачу обнаружения акта «подлинного перворождения» семиотически-значимых связей и отношений в данном тексте, в творчестве данного мыслителя, в науке и искусстве данной эпохи, в мировой науке и всемирной литературе, наконец [9].

Формально-логический подход к тексту, идущий «путем вычленения общих, в каждом рассуждении встречающихся моментов» [10], не может пойти дальше простого перечисления структурных элементов текста, т.е., использующихся в нем знаков и символических форм. Содержания как такового здесь не обнаруживается вообще, ибо таким содержанием являются описательно-повторяющиеся свойства текста, явно или неявно рассматриваемого формальным логиком простой экспликацией «естественных», имманентных свойств сознания (а то — и «мозга») автора. Если у историка-эмпирика камнем преткновения его анализа становится проблема доказательства, то для формального логика такой проблемой выступает «проблема интерпретации на определенную эмпирическую реальность — можно ли на нее распространять логические знания, выводы, если неизвестно совпадает ли содержание исходных абстракций и данного эмпирического объекта» [11] — здесь — текста.

Выход из этой ситуации состоит в том, чтобы рассматривать текст как сложноструктурированную систему слов (терминов) и предложений (высказываний), значение которых «формируется как реплика в диалоге, неся отпечаток сложного переплетения диалогических линий, которые пересекаются вокруг предмета обозначения» [12].

«Полифоничность» (Бахтин М.М.), таким образом, есть та интегрирующе-целостная характеристика текста, которая еще Гегелем была описана как «божественная природа языка [13], делающая системное тело текста непроницаемым для средств традиционного логического оперирования. Однако, «абсолютное снятие» Гегелем исторических форм культуры в самосознании «абсолютного духа» т.е. в развернутой логике гегелевского «самодвижения» этого духа приводит к тому, что «любые его знаковые и предметно-материальные закрепления уже не представляют никакой самоценности и являются лишь «ступеньками» этой иерархии культурных форм, которые приводят к современности и снимаются ею.

Только отказ от гегелевского принципа абсолютного тождества знака и значения как мета-принципа декодирования любого элементарного «диполя» текста, и включение субъективно-авторского момента в отношении генетической и функциональной сторон в рамках системно-структурного подхода к тексту позволит историку философии перейти к выявлению ряда процедур, обнаруживающих то значение знака, которое ему свойственно в языке данного текста [14].

Экспликация этих процедур есть выявление имманентных правил («стиля») авторского оперирования знаками в тексте т.е., обнаружение «жанровых» или «базисных» [16] законов построения автором своей семиотической модели мира. В тоже время, их (законов) трансцендентная природа и функции могут быть раскрыты лишь так, как они даны в тексте — через систему значений или «иллюстративную», «интерпретационную» [17] «плоскость» текста, выражающую становление авторского самосознания.

Имманентно-трансцендентная природа языковых структур в настоящее время поддается только «приблизительному», промежуточному анализу в том своем первичном «срезе», который фиксируется в нашей философской литературе как «структурно-типологический» [15] анализ сложноструктурированного отношения взаимодействующих систем.

Рефлексивный анализ отношения «базисного» и «интерпретационного» уровней текста существенно упрощает нашу задачу, элиминируя за пределы нашего исследования «коммуникативный» (субъект-субъектный) аспект этого отношения, отражающий обратную связь указанных структур.

Теперь задача анализа текста выглядит как задача объяснения языковых структур мировоззрения автора посредством обнаружения тех его «идеальных элементов (конструктов)» [20], которые дополняют («восполняют») «базисные» структуры текста и мировоззрения автора их «интерпретационными структурами, как домысливаемая в «идеале» полнота и целостность их практической реализации [21].

Если считать «базисными» терминами мировоззрения европейской духовности слова «человек» и «общество», то теми «интерпретационными» структурами, которые интегрируют смысловое поле авторского текста до уровня предметно-моделируемой целостности, являются мировоззренческие идеалы и установки общества, осваиваемые им в процессе своего развития и трансформации. Предельно широкое основание этих идеалов задается мировоззренческими идеалами европейской культуры, в то время как их конкретная нагрузка определяется идеальными переживаниями автора, его поступками в той или иной конкретной ситуации.

С этой точки зрения, контекст-анализ [22] языковых структур авторского мировоззрения, нацеленный на выявление однозначного, «прямого» значения терминов необходимо осуществить посредством, во-первых, их (терминов) соотнесением с терминологическими функциями названных слов в языковых структурах предшествующих этапов развития общества и его сферы духовности, каковым для европейского общественного сознания является античный литературный цикл.

Вторая задача прямо противоположна первой и должна быть направлена не на десемантизацию [23], а на гиперсемантизацию [24] терминов языка и мировоззрения автора в связи с анализом той непосредственной задачи, которая переживается и решается автором в его ситуации выбора того или иного жизненно важного решения — поступка.

При этом, гиперсемантизацию базисных терминов текста необходимо проводить посредством моделирования системы их отношений в рамках решения автором той или иной ситуативной задачи, в то время как гиперсемантизация интерпретационных терминов предназначена для установления границ возможного замысла [25] конструкта, через вскрытие абстрактно-возможных в данной ситуации идеалов и мировоззренческих установок автора, расширение конкретно-возможных «оттенков» значения конструкта в последовательном ряду его произведений.

Если моделирование системы отношений базисных терминов позволит нам показать их целостно-противоречивое значение (т.е. «генетическую» природу этих терминов), то гиперсемантизация идеальных элементов текста обнажает «дополнительное» (или «функциональное») значение конструкта, которое и должно высветить текстуальную и мировоззренческую «сферу умолчания» [26] автора.

Имманентно стимулируя развитие базисных структур, функциональное значение конструкта определяет исходную парадигму мышления [29, 87] автора. Задавая первоначальную «модель познавательной деятельности, образующую совокупность исходных принципов построения теории, упорядочения предметного материала и его осмысления [27, 4] парадигма лежит в основе стиля жизни ученого, меру таланта которого который можно определить как меру нравственной ответственности по отношению к себе и обществу. Не трудно заметить, что выяснение специфики парадигмы и особенностей стиля мышления европейского художника, творца упирается сегодня в недостаточную изученность духовной эволюции на самых ранних ее этапах.

Дело в том, что при всем разнообразии изученных в становлении европейской духовности этапов и аспектов, они опираются на тот методологический прием, когда всякий предшествующий этап генезиса общественной мысли и искусства имел свой теоретический смысл и историческое оправдание лишь в качестве предпосылки и условия возникновения последующего.

В осознанном виде такая методологическая позиция неизбежно ограничивает аналитика постановкой скромной задачи описания изучаемого объекта. При этом становление европейской ментальности выглядит исключительно как эволюция ее теоретических аспектов. (Одни авторы в этом случае «присваивают» статус теории исключительно философии, другие добавляют к этому перечню эстетику, этику, психологию и т.д.) Но, тогда, все остальные виды деятельности и фиксирующие их формы самосознания лишаются высокого статуса научной значимости и «вытесняются» в область искусства, служащего простым фоном событий, исторической иллюстрацией «чистой» истории идей.

Возникающая при этом общая картина генезиса европейской духовности на ранних стадиях его становления приводит к парадоксальной ситуации, когда каждый новый шаг теоретической мысли должен объясняться в конечном счете тем, что все общество в целом и каждый его мыслитель в отдельности, ложился спать и вставал с единственным желанием — создать новый тип мировоззрения, разработать новую философию.

Непонимание специфики ранних этапов становления европейской духовности. приводит к тому, что механизм ее развития предстает в том же виде, что и порядок глав в исследованиях по ее генезису:

- I. Предпосылки возникновения взглядов
- II. Возникновение взглядов
- III. Развитие взглядов.

При всей важности подобных точек зрения на историю европейской духовности, не сложно заметить, что все они исходят из трансцендентной запрограммированности той или иной творческой личности на создание исторически нового типа мировоззрения, новой философии, или нового гениального художественного произведения. Эта таинственная запрограммированность станет легко объяснимой, если рассмотреть её не как исходный пункт и общую закономерность духовной эволюции, но как итог сложного пути предшествующего развития мировоззрения творческой личности. Страстные поиски нравственных ориентиров в жизни, литературно-поэтические модели бытия, предшествующие его философско-дискур-

сивному осмыслению, переживание драматических по накалу событий личной жизни — вот, что составляет содержание самого раннего этапа становления каждого человека, в том числе и будущего философа или художника.

Обращаясь к началу становления европейского мировоззрения, отметим, что свое имманентное духовное развитие оно начало (и в содержательном, и в формальном отношении) с осознания значения мировоззренчески-гуманистической проблематики (взаимоотношения человека и общества, смысла жизни и счастья человека и т.д.), которая в полном своем объеме может быть отнесена исключительно к области философии и всей сферы общественных наук.

Выдвижение проблемы взаимоотношения человека и общества в качестве содержательного «ядра» генезиса мировоззрения делает актуальной задачу целостного его изучения не просто с точки зрения соединения различных аспектов этого процесса, а с точки зрения анализа процесса исходного взаимодействия различных форм освоения действительности, формирующих как гуманистическое «ядро», так и все мировоззрение европейского человека нового времени.

Позитивный опыт решения подобного рода проблем на материале истории и методологии науки, культуры и мировоззрения некоторых эпох и биографий отдельных мыслителей, делает обоснованным, на наш взгляд, использование здесь идей и принципов «событийного» (М.М.Бахтин) или «ситуационного» (В.С.Горский) анализа. Такой подход предполагает в мировоззренческом аспекте каждого поступка личности выделять наряду со смысловым (т.е. абстрактно-теоретическим) моментом, еще и эмоционально-волевою оценку [26] тех проблем, на переживание и решение которых направлен данный поступок.

В этой связи, ситуационный анализ предполагает выделение и реконструкцию ряда последовательных, конкретных, исторически индивидуальных ситуаций в жизнедеятельности мыслителя, развитие мировоззрения и теоретических взглядов которого является предметом исследования [27]. Каждая такая ситуация в жизни ученого связана с переживанием им всякий раз определенной, личностно значимой проблемы, снятием которой выступает поступок как эмоционально-волевое, нравственно-эстетическое и, наконец, абстрактно-теоретическое освоение успехов и противоречий всей совокупности общественных отношений данного уровня и состояния развитости человечества.

Первичным по отношению к поступку опредмечиванием мировоззрения ученого в конкретной ситуации выступают тексты его работ, концентрирующие в себе все богатство духовно-практического способа отношения к действительности. Сложная природа текста обуславливает наличие в рукописном и опубликованном наследии европейской духовности как специально-философских работ, так и художественных текстов, вплоть до публицистики, эпистолярного жанра и поэзии. Закономерным следствием такого разнообразия является неоднозначность, противоречивость связи идеальных побуждений авторов в ходе осмысления конкретной ситуации в том или ином тексте и его реальными действиями, последующими целесообразно предпринятыми шагами.

Так, значение термина «человек», бывшего базовым термином античного и всего последующего европейского мировоззрения, существенным образом трансформировалось при переходе от первобытно-патриархального к институционально-классовому характеру жизнедеятельности древнегреческого общества.

На смену идеологическому — «пластически-вещественному» — представлению о человеке как «определенным образом оформленной стихии живого тела» [38, 36-64], приходит представление о нем как о «внутренне развернутом принципе «гражданства» [39, 30-57]. (Семиот).

Столь основательные перемены в понимании сущности человека привели к радикальным сдвигам в интерпретации таких параметров человеческого бытия как детерминанты его (человека) «жизнедеятельности, хронологически-топологический «каркас» его бытия, духовно-идеологические, нравственные мотивы и идеалы человеческой жизни.

Убедительным доказательством и иллюстрацией этих перемен может служить трансформация гомеровско-гесиодовского эпоса как интерпретационного слоя античного мировоззрения [38, 28-65].

Характерная черта эпоса — «параллелизм мотивировок» [19, 113], сюжетных событий, восходящий еще к синкретической нерасчлененности детерминант мифологического действия [36, 183-208]. «Внешне» это проявляется как эластичное и сферическое, а не стержневидное построение эпоса [19, 101], которое достигается художником за счет непосредственного включения причинно-следственной структуры деятельности его «героев» в общий цикл природно-космического бытия — «жизнь» — «смерть» — «рождение» — ради высшего утверждения простых человеческих ценностей жизни [34, 104].

Гегель, констатировав эту особенность эпоса «равной мерой распределившего причины деятельности «героев» на их внутреннее «я» и на сверхличную силу (боги)» [13, 05], оценил ее следующим образом: «здесь отношение обеих сторон () есть некое смешение, которое непоследовательно распределяет единство

действия и без нужды перебрасывает действие с одной стороны на другую». Нам, однако, важно понять эту особенность эпоса «изнутри» — как определенного принципа сознания эпического художника. В этом случае, «параллелизм мотивировок», оказывается, есть необходимое требование эпоса, через который выражается целый принцип миропонимания о соотношении свободы воли индивида и потребностей целого, коллектива, общества. Здесь, борьба, как выбор среди «или-или», что протекает в сознании эпического героя, не есть лишь достояние индивида и произвол его замкнутого «я», но отражает борьбу в нем надличных сил. Эта закономерность выражается композиционным объединением рассудка героя и воли богов, их совокупным действием в одном направлении [34, 113-114; 96, 22].

В эпосе полисный принцип отчуждения спорит с патриархальным принципом непосредственного единства, приобретая сюжетную форму ссоры личностей — народного героя Ахилла и царя Агамемнона, например [34, 33-34]. При этом, выбирая между жадной немедля ответить коронованному обидчику и необходимостью соблюдения субординации, Ахилл «переключает свое непосредственно-материальное действие выражения гнева, обиды в сферу намерения, где оно осуществляется идеально, бесплотно» [19, 109-110]. Рождающаяся здесь рефлексия, как процесс взвешивания, сопоставления рассудочных аргументов, смиряет Ахилла во имя сохранения порядка в стане ахеев. Но, отныне, помогать царю и ахейскому войску Ахилл будет только тогда, когда ощутит потребность в этом из патриархальных мотивов. Так, Ахилл вернется в стан ахеев не по каким-то рассудочным соображениям, а обуреваемый жадной мести за смерть своего побратима Патрокла [34, 34].

«Народное» мышление о человеке в эпосе исторически сменяется «государственной» рефлексией о нем в драме, по мере того, как государство подминает под себя общину, вытесняя ее в «низший», неофициальный слой государственной жизни [19, 91-99].

«Гражданский» стиль рефлексии Эдипа [38, 347] существенно отличается от эпического мышления Ахилла. В условиях растущего противопоставления свободнорожденных и рабов, граждане полиса все более выходят из процесса материального производства, присваивая себе право на «свободное время», «догуг», «игры» и «соревнования», ученые беседы в академиях и отдавая «труд», «тягость», «страдание», «несчастье» рабам [34, 25-226].

Полисный индивид (а еще более гражданин римской республики) понимает «жизнь и действующие в ней силы уже более узко, не изнутри, не сами по себе, а лишь — извне, с корыстной точки зрения на них индивида, счастью и разуму которого они способствуют или противодействуют» [19, 178].

Институционально-организованный эллинизм устраняет противоречивость мотивировки деятельности индивида — «я» + «сверхличная сила» — и устанавливает монологизм деятельности «я» как нормативный принцип мышления образцового гражданина [33, 57-84]. Уже Аристотель начал (а средневековая схоластика довершила) вводить «средний термин» — особенное — в циклическое тело эпической мысли, плоды которой непосредственно произрастают из той ситуации, примера, где она зародилась. Введение «посредника» между единичным — ситуацией и всеобщим — истиной, придало мысли ее всеобщую, общезначимую и принудительную для всех форму, выстроив языковые связи и отношения внутри афористического эпического высказывания в последовательный ряд логических операций и модусов силлогизмов [19, 179-184].

В осознании диалектической противоречивости детерминант своей деятельности как мета-принципа построения античного мировоззрения древние греки и римляне не смогли подняться выше их трагического — лоб-в-лоб — столкновения. Целесообразная деятельность Эдипа, сюжетно развернутая в поиски причин и следствий поступков людей, — такова первая сценическая плоскость софокловской трагедии «Эдип-царь» [19, 125-129]. Эта плоскость «трагического» бытия героя помещена в рамки более «высокой» — божественной плоскости причин трагического действия. В начале сценического действия боги напоминают зрителю о своей причастности предстоящим событиям, а в конце они заявляют о себе как о конечной причине всех трагических коллизий героя, дерзнувшего «забыть» о их существовании.

Трагический характер взаимодействия детерминант человеческого бытия в античном мировоззрении был «теоретически» снят только христианством, недвусмысленно исходившим из субординации «высших» конечных причин бытия — бога и «низших», случайных его причин «человека» [19, 42-63; 37, 56-103].

Соответственно тому, как усилению отчужденного коллективизма в древнегреческом полисе и римской республики противостояла тенденция к атомизации индивидуального бытия, так и росту «трагической» тенденции художественного мышления античности внутри него самого противостоит рост «лирического» («лирико-поэтического») настроения [19, 65-91].

Расушая на той же почве «гражданского» мировоззрения, что и трагедия, античная лирика первоначально занимает те области бытия и сознания человека, где заканчивается его официальная светская жизнь и начинается религиозная, ритуально-символическая [36, 334].

В отличие от эпоса «лирика взволнованна, ее образ и произведение всегда — символ; слово выхватывает из потока бытия одно мгновенное переживание (мысль) и должно дать через него законченное высказывание обо всем бытии» [19, 144].

В лирике индивидуальная жизнь поэта, а не «гражданское его бытие становятся системой отсчета, началом бытия, шкалой ценностей, откуда, архимедов рычаг сознания начинает направляться на бытие как на предмет воли и познания» [19, 152]. Лирика фиксирует отделение структуры жизни от самой жизни и исходит из этого факта как мировоззренческого принципа. Вот почему «я» поэта выступает как демиург, бог-творец, «идеально» организующий вокруг себя природу и жизнь [19, 153].

Если множественность причин — это мировоззрение эпоса, то «сосредоточенность причинности в «я» — мировоззрение лирики» [19, 167].

«Хронотоп» [36, 234-235] гомеровского эпоса «еще только эпический, поскольку герой ценит не свое внутреннее «я», но преисполнен только общими интересами своей родовой общины» [37, 41]. «Гомеровский мир это огромная сфера, состоящая из двух полушарий: одно из них находится над землей, другое — под ней. Причем, они симметрично расположены по отношению к друг другу. /Из этого следует, что все земное бытие относительно, оно совмещает в себе элементы противоположных мировых сфер, противоборствующих космических сил. Такова и жизнь людей, в которой чередуются радость и горе, счастье и несчастье, жизнь и смерть, война и мир и т.д. [19, 92].

Все черты мифологического времени остаются нетронутыми в античном хронотопе [33; 128], «Древние видели в настоящем моменте полноту бытия, завершеного в самом себе и не подверженого развитию. «Было», «есть» и «будет» — виды времени подражающего вечности и бегущего по кругу» [33, 49].

Однако в эпосе имеется уже определенный рассказ, т.е. — «определенная последовательность событий как более или менее легкое преодоление героем массы всякого рода препятствий на пути к его культурной цели» [37, 43]. Впрочем, эллинский историзм, коренившийся в ощущении тождества, «внутренней аналогии человека-»микрокосма» и мира-»мегакосма», имеющих единую структуру и состоящих из одних и тех же элементов», так и не смог пойти дальше квазиисторического, абстрактного противопоставления идеализированного прошлого («золотого века») и, лишеного всякого намека на будущее, настоящего.

Быстрый расцвет и столь же стремительное разрушение миниатюрного полиса: породили сильнейшую потребность в сознательной реставрации архаичных мифов как идеологической основы государственной жизни [38, 132]. Мифологическое, статико-циклическое мировосприятие эллинов начинает меняться у историков Римской империи, которые более восприимчивы к линейному ходу времени. Ход истории они осмысливают опираясь на определенные исходные моменты действительной истории (основание Рима и т.д.)» [19, 49, 67].

Однако, существенно новый хронотоп возникает лишь в христианском мировоззрении, окончательно оттеснившим архаическое пространство и время в «нижний» пласт общественного сознания. Христианское «учение выдвинуло совершенно новое понятие времени, Во-первых, в христианском мировоззрении понятие времени было отделено от понятия вечности. Вечность — атрибут бога, время же сотворено и имеет начало и конец, ограничивающие деятельность человеческой истории, Земное время соотносено с вечностью и в определенные решающие моменты человеческая история как бы «прорывается» в вечность.

Во-вторых, историческое время приобретает определенную структуру, и количественно, и качественно четко разделяясь на две главные эпохи — до рождества Христова и после него. Время становится линейным и необратимым.

Наличие опорных точек во времени с необычной силой «распрямяет» его, «растягивает» в линию и создает напряженную связь времен, сообщает истории стройный имманентный план ее развертывания.

Историческое время в христианстве драматично, поэтому жизнь человека протекает здесь сразу в двух временных планах «в плане осуществления эмпирически происходящих событий земного бытия, и в плане осуществления божьего предначертания» [33, 120-122].

Нравственные императивы человеческого поведения также являются составной частью гомеровской рефлексии эпических героев [19, 60]. Мотивы родовой этики, ведущие свое происхождение от мифологии здесь очевидны. Однако, предметом изображения эпического художника являются не нормы родовой морали, а личные чувства и субъективные намерения героев. Именно они прокладывают путь полисной идеологии [38, 231], «национальной («гражданской»)» этике, а не патриархальной морали. Впрочем, для самого эпоса характерно «зародышевое» состояние новых этических норм и правил [37, 23]. Этимологическим доказательством этого может служить терминологическая нерасчлененность гомеровской «морали», обозначающей одновременно и «совесть», и «стыд», и «чувство чести», и «чувство долга» [36, 78].

«В варварском обществе человек не стоит перед проблемой выбора — он следует образцам, примерам санкционированным этим обществом. Человек здесь не лишен воли, но она направлена в первую очередь на достижение целей, поставленных перед ним коллективом, и изъявление ее заключается не в свободном решении, а в выборе средств, в наибольшей степени соответствующих требованиям и потребностям группы» [38, 73].

«Род» к «родина» (полис), как две системы координат человеческого поведения, многое объясняют в феномене рока, фатума в античной трагедии — исторически второго состояния мировоззрения античного художника. «Закрепив» конечные причины человеческого поведения за богами, автор античной трагедии в циклическом хронотопе ее сюжетного развертывания, так или иначе, приходил к необходимости нравственного оправдания как высшей, божественной справедливости безвинных страданий и бедствий своих героев, пребывающих в полном неведении относительно конечных целей и средств своих поступков, их причин и результатов.

Обратной стороной этой нравственной коллизии в выборе системы отсчета, — стороной, обращенной к зрителю, является проблема позитивной нормы нравственного поведения человека. Если прямое копирование эпических героев «золотого века» уже невозможно, а трагическая судьба современных героев не являет собой пример для подражания, то каков же тогда идеал нравственного поведения ?

Здесь, в образовавшемся «вакууме» и «становится на ноги индивидуальное «я» человека, очищается пространство вокруг личности для свободы его воли, для прямого отношения к целому» [33, 59], к истории без посредства «рода» и полиса,

Поздний эллинизм и Рим развернули это абсолютное «я» в новую, дополнительную систему отсчета поведения личности, выделив в институционально-организованной деятельности человека и его сознании наряду с правовой, собственно нравственную сторону жизни. Это, конечно, не решило проблемы ответственности личности за свое бытие, но, во всяком случае, позволило допустить таковое в будущее.

Христианство логически завершило этот процесс. В христианском учении «мораль однозначно охватывает область внутренней жизни человека и связывается с его совестью, со свободным волеизъявлением, тогда как закон понимается как сверхъестественная сила, которой человек обязан повиноваться [36, 75]. В христианском мировоззрении «земная жизнь и вся история — это арена борьбы между добром и злом. Но теперь это не безличные космические силы, — они коренятся в самом человеке, и для торжества добра в его душе и в истории необходима свободная воля человека» [33, 75], в каждый новый момент времени подвигающая его на принятие христовой модели героического самопожертвования.

Таким образом, рассматривая развитие духовно-практического способа освоения действительности в становлении художественного сознания античности и христианства сформулируем общую закономерность этого процесса как **закон всеобщей субординации** «земных» детерминант человеческого бытия — «небесным», циклического хронотопа «микрокосма» — векторному хронотопу божественного «мегакосма», моральных идеалов поведения человека — нравственных догматам божественного порядка.

Вместе с тем, процесс становления европейского художественного сознания нельзя понять, с нашей точки зрения, без учета момента самореализации античности, функционально фиксирующегося ее **идеалом всеобщей координации** бытия и сознания античного художника, восполняющий его бытие до уровня космической целостности и живой полноты художественного сознания.

Определив становление Европейской духовности, христианство прозвучало прямым продуманным ответом на вопросы античности, однако, оно предпочло умолчать по поводу того, что античность оставила в наследство лишь Возрождению и Новому времени — сколь неразрешимый для нее, столь и желанный идеал единства бытия гражданского и индивидуального, права и морали, науки и искусства, человека и универсума.

1. Мамардашвили М.К., Соловьев Э. Ю., Швырев В.С. Классика и современность: две эпохи в развитии буржуазной философии. // Философия и современность. Философия и наука. — М.: Наука 1972. — С, 34-69.

2. Горский В.С., Крымский С.Б. Философские идеи в отечественной средневековой культуре // Философские науки. — 1985.-. №5. С. 91.

3. Там же. С. 91-92.

4. Там же. С. 92.

5. Там же, С. 92.

6. Там же, С. 92.

7. Там же, С. 92.

8. Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм, Эпос. Лирика. Театр. — М., 1968. -С. 19, 27.
9. См.: там же, С. 20-22
10. Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления /К критике гегелевского учения о формах познания/. — М.: Высшая школа, 1968. — С 59.
11. Там же, С. 74.
12. Горский В.С. Историко-философское истолкование текста К., Наукова думка, 1981. — С. .113.
13. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. — М.: 1959. Соцэкгиз, 1959. — С. 214.
14. Горский В.С. Историко-философское истолкование текста К., Наукова думка, 1981. — С. .140.
15. Зализняк А.А., Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. О возможностях структурно-типологического изучения некоторых моделирующих систем. — Учен. зап. Тарт. ун-та. Труды по знаковым системам. 1973., выпуск 6, С. 140.
16. Крымский С.Б. Научное познание и типы его трансформации. —К., Наукова думка, 1973. — С. 175
17. См. Там же, 178 — 181.
18. См. об этом; Горский В.С. Историко-философское истолкование текста. — Киев, 1981, — С. 112-140
19. Гачев Г.Д. Содержательность художественных форм. Эпос, Лирика, Театр. — М., Просвещение, 1968. — С.22-23.
20. Горский В.С. Историко-философское истолкование текста. —Киев, 1981. — С. 116-119.
21. Там же. С. 119.
22. Там же, С. 123-124, 127.
23. Там же, С. 146-152.
24. Там же, С. 153.
25. Там же, С. 153.
26. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. — М. Наука и техника, 1986. — С. 80-162.
27. Там же, С. 107.
28. Соловьев Э.В. Биографический анализ как вид историко-философского исследования /биографии великих мыслителей в серии «Жизнь замечательных людей»// Вопросы философии, 1981. № 9. С. 138.
29. См.; Гусев Г.Л., Тульчинский С.С. Проблема понимания в философии: философско-гносеологический анализ. — М., 1985. —С. 68
30. Соловьев Э.В. Биографический анализ как вид историко-философского исследования /биографии великих мыслителей в серии «Жизнь замечательных людей» // Вопросы философии, 1981. № 9. С, 140
31. Гайденок П.П. Тема судьбы и представления о времени в древнегреческом мировоззрении. // Вопросы философии. — 1969. — №9. — С.48-59.
32. Голосовкер Я.Э. Логика мифа. М.: Просвещение, 1989. —С.46-134.
33. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984. — 350 с.
34. Лосев А.Ф. Гомер. — М.: Учпедгиз. 1960. — 350 с.
35. Лосев А.Ф. История античной эстетики /Ранний эллинизм/. —М.: Высшая школа, 1961. — С. 512.
36. Лосев А.Ф. История античной эстетики /Ранняя классика/. —М.: Высшая школа, 1963. — 683с.
37. Лосев А.Ф. История античной эстетики /Софисты, Сократ, Платон/. — М.: Искусство, 1969. — 715с.
38. Лосев А.Ф. Типы античного мышления. —//Античность как тип культуры. — М.: Наука. 1988. — С.78-104.

Н.В. СЕВЕРЕНЧУК КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ П.Д.ЮРКЕВИЧЕМ ТА В.С.СОЛОВІЙОВИМ ФІЛОСОФСЬКОГО МАТЕРІАЛІЗМУ ТА ПОЗИТИВІЗМУ

На порозі третього тисячоліття, визначаючи своє геополітичне становище та шляхи подальшого розвитку, Україна поволі робить нові кроки на шляху створення повноцінної сучасної держави. Прогресивні сили нашого суспільства пов'язують подальший розвиток країни з кардинальними принципами західноєвропейської цивілізації, які ґрунтуються на засадах парламентської демократії, соціально орієнтованої ринкової економіки та національної державності. Безперечно, історичний досвід людства показав, що саме суспільство, побудоване на таких засадах, є найоптимальнішим з точки зору втілення принципів свободи, справедливості та солідарності. Що ж до шляхів побудови такого суспільства, то соціально-політична та громадська думка орієнтується, як і за часів тоталітарного минулого, на практичне впровадження в життя певного комплексу зовнішніх змін, які мають забезпечити появу нових соціальних структурних рамок демократії, ринку та національної держави. Але ті зміни наштовхуються на певні політичні, економічні та соціальні перешкоди, і зміни у нашому суспільстві йдуть дещо повільніше, ніж хотілось би. І натомість ми врешті-решт маємо суспільство «атомізованих індивідів», як висловився б Володимир Соловійов, тобто, суспільство, яке Західна Європа пережила у XIX столітті. Подолання цього протиріччя деякі представники громадської думки схильні шукати у національній самосвідомості, посилаючись, зокрема, на авторитет Дмитра Івановича Чижевського, Останній, даючи характеристику українського, як нині люблять казати, менталітету, визначив дві діаметрально протилежні риси українського характеру та світогляду: з одного боку «емоціоналізм і сентиментальність, чутливість та ліризм», які призводять до примирення конфліктів та гармонізації буття, а з другого — «індивідуалізм та устремління до свободи», причому «індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладу усякої життєвої форми» [1] Звідси робиться висновок, що слід починати не з базису, як довгий час вчила нас марксистська філософія, а думати про «надбудову», тобто, пробуджувати естетизм національного характеру, чутливість та ліризм, які призведуть в решті решт рухливе індивідуалістичне начало до тих глибоко позитивних форм творчості, про які мріяв філософ. Так чи інакше, але обидві точки зору спираються на знайомий до болю діяльно-перетворювальний матеріалістичний світогляд, на якому ґрунтувалась філософія діалектичного та історичного матеріалізму.

То ж, може, на шляху усвідомлення першочергових завдань, що стоять перед нашою філософською та соціально-політичною думкою, спробуємо, так би мовити, відступити на крок, щоб вступити в розмову з філософами, які критично проаналізували цей світогляд, виявивши його позитивні й негативні риси. І провідною думкою у цій співбесіді будуть для нас роздуми засновника екзистенціалізму Маргіна Хайдеггера: «Філософія є самостійно здійснювана відповідність, яка говорить, оскільки вслуховується до поклику буття суцього. Вона існує в мелодії відповідності, що настроюється на голос буття суцього»[2]. Мабуть, у скрутності й невизначеності нашого сьогодення певний настрій, лад буття суцього теж існує, хоча здається проблематично віддаленим від нас. Отже, спробуємо зупинитись, вжити акт недіяння, вслухатись в голос нашої філософської традиції.

*Северенчук Наталія
Володимирівна —
аспірантка
Інституту філософії
НАН України*

Ми вестимемо діалог з двома філософами, Памфілом Даниловичем Юркевичем та Володимиром Сергійовичем Соловйовим, учителем та учнем, які репрезентують дві філософські різноманітні епохи і два типи ментальності — української та російської. Тому їх позиції часом співпадають, посилюючи глибину порушених проблем, часом вступають у протиріччя, розходячись у обґрунтуванні тих чи інших граней буття.

Формування філософського світогляду П.Д.Юркевича, якого В.В.Зінківський називає найбільш видатним представником «київської школи», припадає на кінець 40-х початок 50-х років XIX сторіччя. В літературі цей період російської філософії часом називають філософським пробудженням. «У тогочасному поколінні, пише з цього приводу Г.В.Флоровський, — відчувається якийсь незборимий поїзд до філософії, якась філософська пристрасть і устремління, наче магічне притягання до філософських тем і питань» [3]. У той час, коли державна машина намагалась дискредитувати, а то й знищити цю, за виразом обер-прокурора Св. Синоду графа Пратасова, «нечестиву, безбожну науку» — філософію, ті, хто мав мужність справді філософствувати, позасвідомо покликані були сягати у своїх пошуках істини такої духовної висоти, над якою задушлива атмосфера дійсності вже не мала влади. Безкорисливе служіння Істині, висока духовна напруга, свободолюбство, внутрішня цільність і самостійність ріднить у якійсь вищій точці справжніх мислителів цього покоління. Усе це дещо втрачають 60-ті, а ще більш 70-ті роки. У чому ж справа? Здавалось би пореформений період мав би бути більш позитивним для філософського розвитку. Поновлення викладання філософії у вищих навчальних закладах, більша свобода публічних, у тому числі й філософських, дискусій, кращі можливості для знайомства з філософською літературою. Однак, більш пильний погляд заставляє дещо по-іншому розставити акценти. Дуже точну і проникливу характеристику епохи знаходимо у біографі Володимира Соловйова, Л.М.Лопатіна. Характеризуючи період 60-х початку 70-х років, коли у засновника філософії всеєдності вперше прокинулись філософські питання та сумніви, він пише: «Його дитинство і перша юність протікали в епоху, яка дуже багато дала і для суспільного життя, і для російської літератури, і для науки. Але філософії в ту епоху якось не поталанило, нею мало цікавились і через тривале виключення філософії із складу університетського викладання, її мало знали. Тогочасна журналістика головним чином піклувалась про популяризацію у нас різних книжок матеріалістичного табору, котра про справжні завдання філософії давала зовсім перевернуте уявлення... Невелика купка письменників зі справжньою філософською освітою розпадалась на дві групи: одні намагались пристосувати традиції німецького (переважно, гегелівського) ідеалізму до нових потреб, інші, більш численні, енергійно повставали проти будь-яких філософських традицій, взагалі проти усякого умоспоглядання, і єдине джерело достовірного знання бачили у позитивній науці і в досвідному вивченні природи... Відомий закон розвитку людства Огюста Конта розглядався як остаточне одкровення про внутрішній зміст загальнолюдської історії. З іншого боку, система Герберта Спенсера, така логічно струнка й вишукана, здавалось вирішувала усі проблеми із єдиного принципу всесвітньої еволюції, для багатьох інтелігентних російських людей виявилась тим же, чим була система Гегеля для сучасників Белінського. Ще більшим авторитетом користувався Дарвін, про якого думали, що він своєю теорією походження видів раз і назавжди усунув всі припущення про внутрішню осмисленість й раціональність будь-яких життєвих процесів, зводячи усяку розумність і доцільність у природі до зовнішньої випадковості механічного добору. В.С.Соловйов на собі зазнав усі ці впливи»[4].

Усі «ізми», які сповідувала тогочасна російська інтелігенція, об'єднує одна загальна суттєва риса: практично-перетворювальна направленість. Головним питанням, що стояло на порядку денному, було питання перебудови російської дійсності. Реформи проводились самодержавним урядом повільно й непослідовно. В атмосфері вільнодумства розгортались пристрасті навколо проблем шляхів подальшого розвитку Росії. Гострота і важливість цього питання була викликана раптово усвідомленою глибиною соціально-економічної відсталості суспільства. За часів миколаївської реакції перед мислячою людиною вставало питання вижити духовно, і епоха давала високі зразки духовного подвигу, подвигу протистояння. У ліберальну пореформену епоху встали практично-значимі проблеми, і інтелігенція розгорнула кипучу діяльність по висуненню різноманітних, головним чином утопічних, теорій по перевлаштуванню російської дійсності. За даних обставин досить чітко виявляється одна з головних рис російського розумового характеру: безкомпромісність, прагнення дійти до максимально крайнього висновку, поляризація самосвідомості за принципом «все або нічого». Слід зазначити, що практична направленість російської теоретичної думки поєднується з наївною впевненістю в негайне втілення цих переконань, планів і вимріяних задумів в практичне життя. Крайнощі поглядів співпадали у російських утопістів майже всіх напрямків з пристрасним бажанням скоро, якщо не негайно, втілити свої мрії в реальність. Сама пророцька переконаність в істинності сповідуваних ідеалів була тісно пов'язана з впевненістю у практичній реалізації утопічних проєктів. Пере-

творення зовнішніх умов життя вимагало вивчення, логічного обґрунтування, постановки конкретних завдань. Це здавалось ділом нездійсненним. Натомість духовні перетворення вирішували всі проблеми разом. Миттєвий духовний злет, подвиг віри переносив у царство, де зовсім не має ваги дихотомія багатство-бідність, рівність-нерівність, право-безправ'я. Не уникнув впливу цієї насиченої утопіями атмосфери і Володимир Соловйов. Звідси стають зрозумілими «його вічні пошуки, які нічим не кінчались, ... його віра в якісь небувалі синтети життя, незважаючи на їх невизначеність, навіть якусь туманність, незважаючи навіть на їх анархічний розмах і незважаючи на їх без усякої розумової точності всесвітньо-історичне духовне визволення» [5].

В кінці 60-х на початку 70-х років Володимир Соловйов, як і більшість молодих людей його часу, захоплено сповідував матеріалістичні погляди. «Була в його житті пора, — пише з цього приводу Л.М.Лопатін — коли він був цілковитим матеріалістом, і вважав за остаточну істину те, проти чого потім так енергійно боровся. Я ніколи не зустрічав потім матеріаліста так пристрасно впевненого. Йому здавалось, що в основних началах матеріалізму відкривається та нова істина, яка повинна замінити й витіснити усі дотеперішні вірування, перевернути усі людські ідеали й поняття, створити зовсім нове, щасливе й розумне життя» [6]. Саме ця ідеологічна орієнтація привела майбутнього філософа на фізико-математичний, а не на історико-філологічний факультет, як сподівались його рідні та друзі. І це дуже характерно. Згадаймо хоча б Євгенія Базарова з роману Тургенєва «Батьки та діти»: нігіліст-шестидесятник неодмінно мав бути матеріалістом й до того ж дослідником-природознавцем. Пристрасність, з якою Володимир Соловйов захоплювався матеріалізмом, дуже точно виявляє ставлення молоді до цієї філософської доктрини: на той час матеріалізм був своєрідною філософською модою. Так, принаймні, визначає характер цієї течії тогочасної російської філософської думки класик діалектичного матеріалізму, Карл Маркс. Отже, можна лише дивуватись філософській проникливості і відданості істині професора Юркевича, який мав сміливість виступити з критикою філософської моди, котру фанатично сповідувала майже вся його студентська аудиторія.

Як справжній філософ, Юркевич досить чітко усвідомлював соціальні витоки популярності філософського матеріалізму в Росії: в середовищі прогресивної молоді ідеї матеріалізму асоціювались з демократичною боротьбою за ліквідацію застарілих соціальних інститутів. Але саме як філософ, він не приймав боротьби проти застарілих соціальних інститутів, яка виправдовувала будь-які засоби і ідеологічні переслідування, що філософ відчув на собі. Юркевич відстоював право на свободу філософського духу і така позиція викликає повагу і настроює на співтворчість. Памфіл Данилович прекрасно розумів небезпеку перетворення філософії в ідеологію, тому послідовно відстоював право філософії на існування, доводячи, що філософія має власний предмет, охоплює коло питань, які не вичерпує ні наука, ні релігія, ні література та мистецтво. Юркевич намагається знайти ті точки перетину, які можуть збагатити кожна з означених областей загальнолюдської культури і вивести їх на новий етап взаємозв'язку та взаєморозвитку. З другого боку, він робить спробу виявити внутрішні проблеми самої філософії, причини філософської кризи, певним наслідком якої був і філософський матеріалізм.

Якщо в цілому визначати ставлення Юркевича до матеріалізму, то ця критика не пов'язана з його огульним відкиданням чи запереченням, як того можна було б чекати, зважаючи на приналежність самого філософа до релігійно-ідеалістичної філософії. Навпаки, аналізуючи стан сучасного йому філософського процесу, український філософ підкреслює, що його найхарактернішою рисою є специфікація, яка привела до виникнення різноманітних філософських течій, у зіткненні яких і народжується своєрідне силове поле, здатне породити нові філософські істини й одкровення. І у цьому полі матеріалізм є відгуком на певний запит епохи, і, водночас, породженням протиріч філософського розвитку.

Юркевич виходить з точки зору, що сучасна йому філософія переживає кризу. Зміст кризи полягає у конфлікті філософії та спеціального наукового знання. Бурхливий розвиток природничих наук призвів до швидкої зміни філософських систем у XVIII та XIX сторіччі, а з середини XIX сторіччя стимулював поширення й укріплення позицій філософського матеріалізму. «Справедливо, резюмує цю ситуацію філософ, — що в наш час особливо матеріалізм має партію, сильну принаймні своєю чисельністю й значенням у царині природознавства. Подібно до того, як при пануванні в суспільстві ідеалістичних настроїв у ньому виникає схильність до міфології, до віри в примари, у витвори фантазії, що закривають собою дійсність, так нинішній матеріалізм можна розглядати як похідний продукт реалістичного настрою нашої цивілізації» [7]. Наука, орієнтуючись на пізнання об'єктивної реальності, давала, здавалось усі підстави гадати, що «істина цілком відкрита людині, що для людського пізнання все посилене, усе прозоре, бо в суцільному матеріальному середовищі нема таких непрозорих сторін, які необхідно було б відчислити із світлої галузі знання у темну царину чутиності, поетичних сподівань та релігійного натхнення» [8]. Подібні психологічні мотиви на

думку українського філософа, обумовлюють і існування філософського матеріалізму: нездоланна жадоба знання, прагнення зробити все буття наскрізь прозорим, не залишити жодного пункту в дійсності не розкляденим, не виведеним, прагнення розрахувати і наперед визначити будь-яке явище і його майбутнє з математичною точністю. Цей, так би мовити високий мотив зв'язку філософського матеріалізму з наукою і ця орієнтація на пізнання об'єктивної дійсності дає йому право на існування. Але Юркевич прекрасно бачив ту небезпеку обездуховлення, яка містилась у послідовному проведенні в життя матеріалістичного світогляду, який спирався на суто практичне відношення до природи та людини. Слушно з цього приводу навести цитату, яка, мабуть, характеризує не лише тогочасний матеріалізм: «Ми настільки зобов'язані мертвому механізму природи, де рушійні сили видаються тим досконалішими, чим вони пасивніші, що фантазія мимоволі малює образ простої, пасивної матеріальності, як чогось основного, такого, що знаходиться на самому дні явищ: вона хотіла б пояснити всі процеси так званого життя так само просто і зручно із механічних відношень матеріальних частин, як пояснює вона рух парової машини. Зваблива думка, що на випадок успіху цих пояснень ми змогли б так само просто керувати долями своїми й інших людей, як зараз керуємо рухом машин, є чи не найбільшим збудником до матеріалістичних поглядів. Коли б дійсність була б у всіх своїх одкровеннях матеріальною, то основний закон механіки поширювався б без жодних обмежень на все існуюче, а оскільки цей закон лежить в основі всіх винаходів у царині механіки, то ми уже не знаходили б у природі явищ, котрі б не підкорялись винахідницькому генію людини» [9]. Що ж, очевидно, що цілком свідомо Юркевич схилився до думки, що світогляд людини, позбавлений відчуття таємничості й складності буття, стає зарозумілим і погрожує механізацією тих явищ людського буття, які складають, власне, людську сутність. І з цим не можна не погодитись: наше століття болісно зживає спокусу «перетворення» світу й формування «нової людини». З впровадженням в життя наукових та технічних досягнень XIX, а потім і XX століття пов'язувало вирішення усіх матеріальних і суспільних проблем. Яскраве відображення цих сподівань знаходимо в ідеях «технотронної ери», «постіндустріального суспільства» та ін. В кінці тисячоліття людство приходить до висновку, що сама по собі наука та техніка не можуть наділити людське життя змістом. Американське суспільство, яке має надзвичайно високий рівень споживання, навряд чи може похвалитись високим рівнем культурного розвитку. У нашому розбурханому сьогоденні ці питання теж стають у всій їх гостроті: якою дорогою ціною непоправних втрат готові ми заплатити за високий рівень споживання?

Критика Юркевичем філософського матеріалізму ґрунтується на теоретичних філософських основах, але виходить на глибокі суто практичні висновки, які мають певну вагу і в наші дні. Матеріалізм апелює до існування реальних явищ буття і їх пізнання в безпосередньому досвіді. Щодо існування реального світу, то Юркевич пише, що і наука, і сучасна йому філософія реалізму, найбільш видатними представниками якої філософ вважав Логге, Шопенгауера, Герберта та Бенеке, і до якої залічував й себе, сходяться у пункті «що пізнається?». І цим пунктом є реальне, дане в елементі буття. Філософія реалізму, на думку Юркевича, зробила великий крок уперед, визнавши, що кантівська різниця, яка зіграла таку драматичну роль у філософії, — між явищем та річчю-у-собі — є не метафізичною, а гносеологічною. «Новітня філософія, — пише Юркевич, — відзначається реалістичним напрямком: безумовне і реальне не є для неї поняття тотожні, але в середині між явищем та його безумовним змістом вона визнає річ у собі, вона визнає істинне буття й там, де нема ще буття безумовного» [10].

Але відмінність філософії від науки полягає у питанні «як пізнається?». У цьому питанні матеріалізм намагався протиставити ідеалізові положення, які ніби то витікали з наукового пізнання. Але Юркевич доводить, що науці для того, щоб пізнавати, зовсім нема необхідності відмислювати процес пізнання, хоча матеріалізм виникає як реакція науки на вузькорационалістичні тенденції західноєвропейського раціоналізму. Раціоналізм, перш за все в філософії Спінози та Гегеля, прихотив до висновку, що емпіричне природознавство лежить поза сферою істини, тобто, немає відношення до буття істинно-сущого, нефеноменального, оскільки пізнає лише феноменальне буття. На противагу цій точці зору, матеріалізм висуває положення, що цей первісний зміст світу і є те саме, що ми пізнаємо у безпосередньому спогляданні. Однак, філософія не має права на таку безпосередність, беручи до уваги свій історичний досвід і перш за все кантівський критицизм. «Природа має логіку. — пише Юркевич. — як і дух її має, і саме в явищах природи відкривається розум математичний, Бог створив її мірою, числом і вагою. З цієї визначеної сторони вона й пізнається природничими науками. Але щоб зрозуміти світ явищ в його повноті й у його глибинній істині, ви повинні взяти у розрахунок ще й розум самосвідомий, який відкривається вже не в матерії, а в дусі. Так ви отримаєте філософське знання про світ явищ, яке буде відмінне від знання наук природничих» [11]. Матеріалізм не враховує тих внутрішніх духовних процесів, які відбуваються у суб'єкта, який відмислює ці явища. «Уся ця теорія хотіла б дати нам істину із чистої зримості, як протилежний їй ідеалізм сподівався відкрити її в чистому мисленні» [12].

Юркевич виходить з положення, що сучасна йому філософія впевнюється в тому, що різниця знання досвідного та до досвідного а *posteriori* й а *priori* — несуттєва, що ці протилежності є членами однієї нерозривної єдності. Найабстрактніші наші поняття містять у собі уявлення, узяті з досвіду й навпаки — безпосередня точка зору має єдність, форму й необхідність, які складають ідеальний момент в процесі мислення. Ми не приходимо в світ з готовим знанням про світ, і тому досвід, спостереження та індукція мають бути визнані за джерело усякого знання, але наш внутрішній світ має певні закони й норми, які мають бути визнаними його апіорними принципами. Принцип єдності, висунутий Юркевичем, дозволяв подолати той небажаний висновок у філософії Канта, який зближував його з матеріалізмом, а саме: вчення Канта про досвід доходить висновку, що пізнання істини неможливе ні для чистого розуму, ані для розуму, збагаченого досвідом. І наука може претендувати лише на те, щоб сповіщати лише загальнопридатні знання. З цього умовиводу витікає, що реальність світу постає перед нами не як внутрішньо обумовлений цілеспрямований розвиток, а як вічноплинний потік байдужих до нашого внутрішнього життя явищ. Для усунення цього протиріччя Юркевич стає на сторону Платона. Він наголошує, що Кант безпідставно стверджує, що предмети даються нам через почуттєве сприйняття. Предмети, за Юркевичем, не дані, а, так би мовити, задані розуму. Своїми збудженнями чуттєвість дає розумові завдання, які той реалізує відповідно до змісту ідей. Позбавлення пізнання ідеального спрямування призводить до збіднення його змісту й полишає ціннісного аспекту. «Як тільки ці мотиви оволодівають наукою, пише філософ, — вона ледве втримується в чистому середовищі знання; головним чином вона ...зсувається в розряд посібників, корисних для ділової людини, але в яких все, що було розумного й що збагачувало особистість кращими переконаннями, залишається збоку, як діло не важливе й віддалене від безпосередньої життєвої користі. Так природознавство, покликане вивчати вічні закони буття й розвитку існуючого світу в цілому й в частинах, може прийняти форму керівництва до набування мистецтва видобування з надр природи різноманітних ласощів, до яких такий охочий людський рід» [13].

Український філософ таким чином приходять до висновку, що, керуючись ідеями, людина вихоплює, пізнає сутність речей і явищ і буде на цій основі все більш складні картини світу. Застосований Юркевичем принцип єдності або цілісного світогляду, дозволяє йому представити процес пізнання ідеї або істини як акт універсального світогляду. «Тим часом, — пише філософ з цієї нагоди, — з правильного й стійкого сполучення цих рухів створюється те, що називають тактом, інстинктом або почуттям істини: вся наша освіта та виховання мають, між іншим, призначення дати нам можливість безпосередньо й ураз оволодіти тією істиною в подіях і в житті людства, котра тільки почасти, та й то повільно, переходять у нашу свідомість шляхом рефлексивного, умовивідного мислення» [14]. Виводячи принцип єдності за межі раціонально обмеженого знання, філософ намагається розкрити усю парадоксальність людської особистості, її опосередкованість ззовні й зсередини, зовнішніми обставинами й самовизначенням. Ми не будемо розглядати наскільки ідеї українського філософа близькі до філософського інтуїтивізму. Дивовижно те, що майже півтори століття назад Юркевич висловив ідеї, над якими працюють сучасні українські філософи. Так, розглядаючи загальні засади розвитку цивілізації, М.В.Попович пише: «...Саме наявність фактору цілісності забезпечує той «телеологічний» механізм, який здійснює відбір «можливих світів», корисний для системи в цілому. Про вибір в історії можна сказати те ж, що було сказане про відбір оптимальних математичних структур: ми неначе стоїмо перед замкненими дверима з в'язкою ключів, і дивовижно те, що знаходимо потрібний майже з першого разу. Тільки врахування фактору цілісності пояснює факт блискавичного прогресивного розвитку» [15].

Але існування метафізичних засад хвилювало Юркевича не лише з огляду на пізнання, але в першу чергу витікало з інтересів життя. «Дерево пізнання не є дерево життя, — підкреслює філософ, — а для духу його життя уявляється чимось більш дорогоцінним, ніж його знання» [16]. Ідеї для Юркевича виступають не тільки змістом пізнання, у якому вони являють собою поняття, які розкривають сутність явищ феноменальної дійсності. Вони є вічні істини, які належать ноуменальному світові. І у цьому висновку Юркевича хвилювала не логічна бездоганність і несуперечність філософських висновків, а реальна орієнтація людської волі. Очевидно, не без впливу Шопенгауера Памфіл Данилович вважав волю русійною силою людських вчинків. Проблема волі Юркевич розвивав, захищаючи свободу особистості, але відстоюючи цю свободу, він, однак, вважав, що людські вчинки мають орієнтуватись на загальнолюдські цінності. І найголовнішою серед них Юркевич вважає безпосередню, доступну духові ідею добра, найпростішу й найдосконалішу.

Як ми вже зазначали, Памфіл Данилович визначав людську особистість як опосередковану ззовні й зсередини. Філософ прекрасно розумів, що більшість людських вчинків здійснюються не вільно, а під впливом зовнішніх обставин, звички, сліпого слідування загальноприйнятими нормам. Наша особистість обтяжена природними законами й суспільними відносинами. І все ж людський дух, на думку філософа, є не

родовий, а особистий, «є своя власна ідея». Це не означає, що людина може існувати окремо від суспільства, навпаки. Юркевич гаряче виступав проти матеріалістичного утвердження «натуральної людини», котра у своїх діях керується лише своїми індивідуальними потребами, і проти такої системи освіти, яка орієнтує молодь лише на власний добробут. На думку філософа, свій союз з родом людина може будувати на засадах фізичних, моральними відносинами правди й любові.

Але перейдемо до творчості учня П.Д.Юркевича, Володимира Сергійовича Соловйова. У своїй магістерській дисертації «Криза західної філософії (проти позитивістів)» Соловйов продовжує дослідження філософської кризи, логічно систематизуючи думки Юркевича й доводячи їх до логічного завершення. Філософ пише, що західноєвропейська філософія поділяється на два головних напрямки: раціоналістичний, який виводить усе пізнання з загальних понять, та емпіричний, який виводить його виключно з дійсного досвіду. Соловйов розкриває логіку розвитку кожного напрямку і їх внутрішній взаємозв'язок. Від Декарта до Гегеля раціоналізм еволюціонував до абсолютизації поняття, яке у філософії Гегеля стає чистим актом самомислення, що ідеально в собі містить і реально покладає все існуюче. І оскільки система Гегеля не може бути розвинена, то філософський раціоналізм у ній знайшов своє завершення. Але коли гегелівська система була осмислена вона була заперечена простим твердженням: поняття не є все. До поняття як форми вимагається інше як дійсність. Звідси, пише далі Соловйов, відкриваються двері для емпірії, і перш за все для емпірії зовнішньої, тобто, області природничих наук, на базі яких виростає система філософського матеріалізму. Основоположне матеріалістичне поняття, атом, не може бути загальною основою буття, оскільки має характеристики, які зводять його до суми зовнішніх явищ. У цій точці матеріалізм переходить у позитивізм, який стверджує, що дійсні явища є стани нашої свідомості. «Якщо раціоналізм, робить висновок Соловйов, — не може вийти з зачарованого кола загальних понять й досягнути реальної дійсності, то емпіризм, навпаки, обмежений окремими даними феноменальної дійсності, ніяк не може, залишаючись вірним собі, досягти загальних незмінних законів, необхідних для справжнього пізнання» [17]. Отже. На думку Соловйова, ці напрямки приходять до внутрішнього протиріччя і до заперечення й самого предмета метафізики в значенні пізнання істинно-сущого. Подальший розвиток західноєвропейської філософії, по Соловйову, пов'язаний з філософією Шопенгауера та його учня Гартмана. На основі аналізу позитивних та негативних наслідків цієї філософії він робить основоположний висновок: «Свій необхідний розвиток принцип волі отримує, очевидно, лише через приєднання логічного або ідеального моменту, коли воля мислиться не абстрактно, а як дійсна воля, тобто, з предметним змістом або ідеєю» [18]. Як бачимо, Соловйов зводить в систему, об'єднує, структурує більшість творчих ідей Юркевича, що говорить про єднання в душі перш за все вчителя та учня. На основі абсолютизації цієї єдності або тотожності Соловйов виводить «суттєву тотожність метафізичної сутності з суб'єктом пізнання, тобто з нашим духом, ця сутність визначається, таким чином, як всеединий дух, котрого наш дух є чистий прояв або образ» [19]. Звідси Соловйов, як і Юркевич, переходить до практичної філософії, або як він її називає до іфіки. Соловйов абсолютизує й висновки Юркевича щодо регулятивної творчої сутності ідеї в пізнанні і житті людини. На його думку, вище благо є остання мета усякої діяльності, а, отже, воно є остання ціль усього світового процесу як його остаточний результат. Його не влаштовує наявна дійсність, яка являє собою пряму протилежність істинно-сущого і яка постає нині як роз'єднана осібність окремих істот, що ґрунтується на зовнішньому речовинному улаштуванні. «*Остання ціль і вище благо, — резюмує на завершення своїх умовиводів філософ, — досягаються тільки сукупністю істот шляхом необхідного й абсолютно доцільного ходу світового розвитку, кінець якого є ліквідування виключного самоствердження окремих істот в їх виключній ворожнечі й відновлення їх як царства духів, об'єднаних всеохоплюючим духом абсолютним*» [20].

Як можна зробити висновок, великий російський філософ ратував за ствердження в людських відносинах ідеалів любові й добра. «Єдність, — пише він, — усяке внутрішнє єднання багатьох є Любов (у тому широкому сенсі, в якому це поняття співпадає з поняттям ладу, гармонії і миру або космосу). У цьому сенсі благо, істина й краса є різноманітними проявами любові. Воля блага є любов у своїй внутрішній сутності й первісне джерело любові; єдність суттєва, істина є та ж любов, тобто, єдність всього, але вже як вона уявляється: це є єдність ідеальна. Врешті, краса є та ж любов (тобто, єдність всіх), але як проявлена або відчута: це є єдність реальна» [21]. Отже, Абсолютне здійснює Благо через Істину в Красі.

У чому ж відмінність таких, здавалось, схожих на перший погляд позицій двох філософів. На наш погляд, Юркевич виступає з позиції встановлення таких людських стосунків, коли людині надається сама можливість морального вибору. Адже, на думку філософа, голодна людина такого вибору немає: те, що філософ називав «середовище заїло». Можна з деякою мірою певності встановити аналогію з сучасною орієнтацією на соціально орієнтовану економіку. Але у ситуації можливості за людиною постає вибір між

правдою-неправдою, добром та злом. І тут Юркевич підкреслює необхідність детального емпіричного вивчення духовних процесів, що є справою складною й довготривалою. Крім того, великі надії філософ покладав на виховання, що ми вже мали можливість відзначити.

Що ж до філософських умовиводів його учня, Володимира Соловйова, то можна зробити висновок, що філософ повністю поділяв велику спокосу російської філософії XIX століття: знайти шлях миттєвої реалізації царства Божого на землі. Через усе XIX століття проходить в російській філософській думці ідея тотальної зміни людської природи. Згадаймо хоча б знамениту фразу Федора Михайловича Достоєвського: «Потрібно зовсім переродитись, цілковито змінитись й стати новою людиною.» Тут ми бачимо в російській філософії багатоваріантні шляхи до найвищої досконалості: від містичних поривів до гіперболізованих філософських побудовань. У надзвичайно складній історичній ситуації домінувала ідея перетворення світу не через економіку, право, соціологію і т. ін., а через внутрішнє оновлення особистості в результаті вільного сприйняття нею етичних ідеалів. Цей напрямок сформувався як антипод західноєвропейському типу духовності, який на той час переживав кризу, що ми теж вище зазначали. Основним принципом цього світосприймання було проголошення етичного ідеалу утвердження буття іншої людини як найвищої цінності, як точки відліку взаємовідносин між людьми. Тобто, в теорії опора життєдіяльності людини переноситься з самозамкненої особистості, що прогистоїть всім і вся, на взаємодію між людьми. Така точка зору черпала натхнення «з непересихаючого, живодайного джерела — безпосереднього, не раз їденого скептичною рефлексією, морального почуття народу — з його глибинною переконаністю, що «худо быть человеку еди-ну», і, тому, рішення, прийняті людиною так, наче вона єдина у всьому світі — це завжди неістинні, неморальні рішення» [22]. Абсолютизація моральних основ народного життя і їх релігійно-етичній основі як сили, здатної перетворити суспільство — це характерні риси світогляду багатьох представників російської культури XIX століття.

Філософська концепція Вол. С. Соловйова ґрунтується на переорієнтації сенсу існування кожної людини з «буття для себе» на «буття для іншого», зі ствердження свого власного егоїстично й своєкорисливо усвідомленого буття, що обертається безглуздя, на ствердження «буття іншого», іншої людини, інших людей. Але «буття для іншого» неможливе без трагізму самопожертвування. Соловйов обґрунтовує свій погляд на цю проблему, згідно з яким «буття для іншого» має сенс тільки у випадку, коли воно носить характер взаємозв'язку. «Вільне підпорядкування кожного всім, пише філософ, — очевидно, можливе тільки тоді, коли ці всі самі підпорядковані безумовному етичному принципу, по відношенню до якого вони рівні між собою...», тому що одностороннє «...самопожертвування було б і несправедливим, тому що відкидаючи чужий егоїзм, несправедливо було б ...підтримувати чужий егоїзм» [23]. Реальне втілення в історії цього принципу можливе лише в результаті вільного самопідпорядкування кожної людини загальнолюдському ідеалу істини, добра й краси. Підпорядкованість взаємовідносин людини з людиною і людства до природи цьому ідеалу як Абсолютносуущому або Абсолюту залежить від усього сукупного людства, якому належить його реалізація, і в цьому полягає ціль історичного розвитку. Філософ разом осмислює і сам ідеал, і шляхи його реалізації, і завершує свою грандіозну побудову системою позитивної всеєдності — «положительного всеєдинства». «Якщо в області моралі (для волі) всеєдність є абсолютне благо, якщо в сфері пізнання (для розуму) всеєдність є абсолютна істина, то здійснення всеєдності в навколишньому середовищі, його реалізація або втілення в області матеріального буття, є абсолютна краса. Оскільки ця реалізація всеєдності ще не дана в нашій дійсності, людському, природному світі, а тільки здійснюється зусиллями нас самих, то вона виявляється завданням для цілого людства, і здійснення її є мистецтво, що вводить все існуюче у форму краси» [24]. Коротше кажучи, логіка Соловйова може бути перефразована наступним чином: любов вимагає перетворення, переродження людини, але оскільки врятуватись поодиночки неможливо, то любов до людини означає злиття з усім людством, не виключаючи минулих поколінь. Звідси стає зрозумілим, що всередині своєї грандіозної системи, Соловйову не вдається уникнути відношення до людини як до засобу побудови ідеальних людських стосунків, тому він і приєднується навіть до ідеї воскресіння предків російського косміста М. Федорова. Ми відзначили в творчості Володимира Сергійовича Соловйова декілька, так би мовити темних сторін, однак, незважаючи на це істинно гуманістичний пафос його філософської творчості залишається величезним надбанням людства. Як свідчать біографи філософа, Соловйов любив повторювати формулу Федора Михайловича Достоєвського, з яким був у дружніх стосунках, «краса врятує світ!» Віра великого російського ідеаліста в оновлення людини через ідеали істини, добра й краси, безкомпромісне прагнення бачити світ впорядкованим не тільки розумно, справедливо, але й прекрасно, викликає повагу й захоплення.

Творчість обох філософів ще раз наводить на думку, що відкидання відчуття цілісності збіднює ідею людини, а, відтак, збіднює саме відношення «людина-світ», призводить не просто до втрат в області культури, а й до знищення самого середовища людського існування. XX століття, здавалось, підтвердило незаданість

людині загальнолюдських цінностей, але початок нового тисячоліття зустрічає нас розумінням неправильності, хибності такої орієнтації. Дійсність вказує на єдність ідеї та буття, тобто, переконує нас у тому, що сповідування хибних ідей задає хибі буття, породжує хаос і навпаки. Усе вищезначене приводить до висновку, що єдність світу, сповідувана у смислосзначущому ціннісному відношенні, породжує у конкретній дійсності Істину, Добро і Красу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні, — К. «Орій», 1992, — с.19
2. Хайдеггер М. Что это такое философия? //Вопросы философии, 1993, №8, с.120
3. Прот. Г.Флоровский Пути русского богословия — К. «Путь к истине», 1991 — с.267
4. Лопатин Л.М. Философские характеристики и речи — М. «Путь», 1911 — с.121
5. Трубецкой Е.Н. Мирозерцание Вл.Соловьева — М., 1913, т.1, с.УІІ
6. Лопатин Л.М. философские характеристики и речи — М., «Путь», 1911 — с.123
7. Історія філософії України //Юркевич П.Д. «Матеріалізм і завдання філософії» — К.: Либідь, 1993 — с.351
8. Юркевич П.Д.Философские произведения, М.: «Правда», 1990 — с.198
9. Там само, с.352
10. Там само, с.240
11. Там само, 131
12. Там само, с. 203
13. Там само, с.525
14. Там само, с. 305
15. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття — К. вид-во «Сфера», 1997, с.261
16. Юркевич П.Д. Философские произведения — М.: «Правда», 1990 — с.84
17. Соловьев В.С. Сочинения в 2 т. — М.: Мысль, 1988 — т.2,с.107
18. Там само, т.2, с.99
19. Там само, т.2. с.112
20. Там само, т.2, с.121
21. Соловьев Вл.С. Собр.соч., 2-е изд., СПб, 1901, — т.3, с.101-102
22. Давыдов Ю.Н. Этика любви и метафизика своеволия: проблемы нравственной философии — М.: «Мол.гвардия»,1982, с.39
23. Соловьев Вл.С. Собр. соч., 2-е изд., СПб, 1901, т.3, с.7-8
24. Там само, т.2, с.335

В.П. КАПИТОН ИНАКОМЫСЛИЕ И КУЛЬТУРА

Проблема инакомыслия многоаспектна и многозначна. Я не стану перечислять аспекты ее возможного анализа. Бесплодное занятие! Заявить, что темой статьи будет мышление, которое выходит за рамки привычного и стереотипичного, значит, высказать в общем-то банальную мысль. На первый взгляд, проблема инакомыслия вроде бы надумана, ведь человеческое мышление не стоит на месте, оно так же изменчиво, как и сама жизнь. Но так ли это на самом деле?

Проблема инакомыслия выходит за пределы религиозоведческой тематики, хотя возникла она в лоне христианской традиции в связи с обожением еретических учений.

Инакомыслие как феномен человеческой культуры выявляется в человеческой деятельности и не может быть локализовано в памятниках культуры, ибо последние — лишь результат тех процессов, которые происходили в общественной жизни. В таких понятиях, как «Бог», «человек», «жизнь», «вера», «надежда», «любовь», «смерть», не содержится ни мыслительного, ни инакомыслительного субстрата, по которому мы могли бы судить о духовности того или иного периода человеческой истории. «Состояние мысли, — подчеркивает М.К. Мамардашвили, — всегда есть некоторый дополнительный живой акт, случающийся вместе со значением понятий, в том числе и высоких»[1]. Это верная и глубокая мысль. Инакомыслие тоже «дополнительный живой акт». Это специфическое, особое мышление, но не по ту сторону культуры, не позади и не впереди нее, оно в самой культуре, сопровождает каждый переломный этап человеческой истории; инакомыслие — барометр, указывающий на переход от одной ступени исторического развития к другой. Инакомыслие — это и обращение к культуре прошлого, настоящего и зарождающегося будущего, скрупулезный анализ того, что составляет, так сказать, нормальное состояние мысли и что выступает отклонением от нормы, стандарта, канона и т.д. и является способом его верификации. Иной способ, по-моему, просто невозможен.

Формы инакомыслия бесконечны, как и сама культура. Но у этой бесконечности есть свои пределы — инакомыслие всегда сопряжено с вопросом об отношении одного и другого, но не обязательно об отношении старого и нового, прогрессивного и реакционного. Отнюдь! Инакомыслие непременно связано с отношением исчезающего и возникающего, сущего и должного. А этого уже достаточно, чтобы в понятии «инакомыслие» видеть нечто большее, чем просто отрицание общепринятого. Инакомыслие — это такое состояние мышления, когда человек оценивает не только содержание своих поступков и не то, то из них должно последовать, а «формы и принципы, из которых следует сам поступок»[2]. Это предельная форма инакомыслия, имеющая нравственный смысл, оттенок; она проистекает из способности людей думать своим умом и «поступать, не нуждаясь для этого во внешних авторитетах»[3].

«Все императивы, — подчеркивает И. Кант, — выражены через долженствование и этим показывают отношение объективного закона разума к такой воле, которая по своему субъективному характеру не определяется этим с необходимостью (принуждение). Они говорят, что делать нечто или не делать этого — хорошо, но они говорят это такой воле, которая не всегда делает нечто потому, что ей дают представление о том, что делать это хорошо. Но практически хорошо то, что определяет волю по-

Капитон Владимир Павлович — профессор кафедры государственного управления и местного самоуправления Днепропетровского филиала Украинской Академии государственного управления при Президенте Украины, доктор философских наук

средством представлений разума, а стало быть, не из субъективных причин, а объективно, т.е. из оснований, значимых для всякого разумного существа как такового»[4].

Различие между сущим и должным было и будет всегда. Вопрос, разумеется, не в том. И. Кант волнует проблема отношения к должному. Его императив — это форма инакомыслия, это форма морального закона [5]. Но и стандартное, каноническое мышление тоже ведь форма, это закон функционирования культуры. Столкновение между сущим и должным неизбежно приводит к инакомыслию. Но это не просто та действительность сущего, которую предстоит принять или отвергнуть, но обязательно освоить, но и то сущее, которое неотделимо от нас, и оно-то является необходимым условием отношения к миру.

М.К. Мамардашвили в своей умной, волнующей душу статье «Создание и цивилизация» пишет: «У меня ощущение, что среди множества катастроф, которыми славен и угрожает нам XX в., одной из главных и часто скрытой от глаз является антропологическая катастрофа... Я имею в виду событие, происходящее с самим человеком и связанное с цивилизацией в том смысле, что нечто жизненно важное может необратимо в нем сломаться в связи с разрушением или просто отсутствием цивилизованных основ процесса жизни»[6]. Речь здесь идет о разрушении мира ценностей. Могут возразить, что ценности никогда не были абсолютными, всегда что-то изменялось в мире ценностей, одни символы приходили на смену другим. Все это так. Но М.К. Мамардашвили говорит о цивилизованных основах человеческой жизни, имеющих характер неких абсолютов, о распаде сложившегося мира ценностей. Инакомыслие как раз и характеризует время зарождения, становления одних и распада других ценностных символов, понятий, идей, образов и т.д. Иными словами, проблема инакомыслия сопряжена с проблемой исторического или социального времени. Сделаю необходимое отступление.

Понятия «период античности», «период средневековья», «период Возрождения», «время Петровских реформ» символизируют внутреннее единство многообразных социальных процессов. Они окрашиваются конкретными впечатлениями, ассоциациями, порождая уверенность относительно скрывающегося за ними содержания или смысла. Между тем специфика, например, «времени Ренессанса» начинает ускользать, едва мы приступаем к его дефиниции (как ускользает от определений хорошо ощущаемое всеми время XX в.). Трудность состоит в том, что социальное время той или иной эпохи, периода или цивилизации, растворяется в ее экономических и социальных процессах, психологических стереотипах, нравах, лексике, логических процедурах, художественной стилистике и т.д., имеет широкий спектр характеристик.

Исследователь довольно легко узнает все, что относится к той или иной эпохе, несмотря на многообразие и несходство ее чувственных и формальных характеристик в социальной структуре, политике, литературе, живописи, религии и т.д. Это наводит на мысль о существовании «духа времени того или иного периода, эпохи» — выражение, которое исследователь склонен заключать в кавычки, потому что в отличие от эмпирических устанавливаемых особенностей тех или иных исторических эпох и периодов дух времени, как и полагается духу, неуловим и загадочен. Он кажется пустой абстракцией, абсолютной хронологией, например, период итальянского Возрождения (XIV-XVI вв.), период индустриализации СССР (1929-1940 гг.), однако он слишком далек от абстракции.

Интегрирующее понятие, каким является социальное время, входит в плоть и кровь исследователя и кажется чем-то естественным, «ведь античность действительно существовала», «ведь средневековье — прожитый этап человечества»... Это, разумеется, так. Но убежденность в этом складывается под воздействием науки и культуры. В действительности же существовали лишь различные поколения людей, «низы» и «верхи» обществ, социальные классы, слои и группы, исторические и этнические общности, политические деятели, крестьяне, ремесленники, поэты, художники, музыканты, философы, различного рода авантюристы... а также все то, что ими создано. В качестве конкретной эпохи соответствующие факты концептуализируются историографией. Но как только мы отдаем себе отчет в этом обстоятельстве, логический круг разрывается, ибо знакомство с конкретными историческими эпохами и периодами, или, иначе говоря, с состояниями времени (ведь социальное время каждой исторической эпохи уникально), через различные истолкования не только не подрывает объективности исторических понятий, характеристик, но дает, пожалуй, их единственно возможное доказательство.

Осознать неповторимость социального времени той или иной эпохи можно лишь в непосредственном общении с историческими источниками и свидетельствами — экстраполяция здесь болезненна. Никакая последовательная и исчерпывающая индукция не обнаружит этого единства, если угол зрения не будет задан заранее. Приведу пример.

Мы не сомневаемся, что религиозное рвение Бернара из Клерво в борьбе с еретиками, которых он назвал, «лисенятами, портящими виноградники», отразило не только растущее беспокойство церкви в связи с ростом еретических движений, но и скрещивание, столкновение двух мировосприятий, двух ощуще-

ний времени церковного и «времени лисенят». Но где начинаются контуры восприятия времени и где кончаются? Их определение или вычленение ориентации самого исследователя, от того, какие социально-стратификационные, социально-политические и в конечном счете экономические веши устанавливаются в исследуемом материале на основе заданного угла зрения.

Так что же позволяет уяснить в проблеме инакомыслия идея социального времени? В данном случае, по-видимому, особенности мироощущения и мировосприятия, которые были характерны для европейского общества

XIII-XV вв., особенности столкновения между ортодоксией и ересью. Если христианская ортодоксия была в целом привержена линейному видению времени — от прошлого через настоящее к будущему (хотя и включала элементы циклизма), то ереси во многом тяготели к циклическим представлениям времени [7]. Сторонником циклизма времени был, например, христианский философ Сигер Брабантский (он был обвинен в ереси и убит)[8].

Что же следовало из идеи цикличности времени? В христианской ортодоксии время мыслилось как линейное и необратимое, каждый момент его трактовался как уникальный и неповторимый. Линейное время характеризовалось эсхатологичностью — направленностью к пределу, завершенности. Лишить время направленности к концу света, по сути дела, означало утратить надежду на спасение, породить сомнения в близком пришествии Христа — символе веры, который во многом обуславливал мироощущение, стиль жизни, ценностную ориентацию человека средневековья. Наконец, лишить время атрибута эсхатологичности — значит отказать священной истории в провиденциальном назначении. Провиденциальное назначение священной истории обосновывалось различными пророчествами.

Известно, что Библия содержит шестнадцать Книг Пророков. В Книге Пророка Иеремии читаем: «Так говорит Господь: проклят человек, который надеется на человека и плоть делает своею опорой, и которого сердце удаляется от Господа. Он будет как вереск в пустыне и не увидит, когда придет доброе, и поселится в местах знойных в степи, на земле бесплодной, необитаемой. Благословен человек, который надеется на Господа, и которого упование — Господь. Ибо он будет как дерево, посаженное при водах и пускающее корни свои у потока; не знает оно, когда приходит зной; лист его зелен, и во время засухи оно не боится и не перестает приносить плод. Лукаво сердце человеческое более всего и крайне испорчено; кто узнает его? Я, Господь, проникаю сердце и испытываю внутренности, чтобы воздать каждому по пути его и по плодам дел его».

Как должен был человек относиться к таким пророчествам и каков их смысл? В иерархии ценностей пророчество стояло выше всех других форм человеческого знания. Священная история — это по сути своей система ценностей, которые Господь возгласил устами пророков. Пророчества наполнены символами. Отсюда и инакомыслие, возникшее как истолкование, интерпретация символов, с помощью которых человек средневековья выражал «не столько идеи, им уже освоенные, сколько идеи, которыми он еще не овладел и, следовательно, которые рационально сформулировать был не в состоянии»[9].

Положительное значение инакомыслия заключалось в том, что оно медленно и неуклонно, на каждом крутом повороте человеческой истории изменяло «метафизические предпосылки и образное содержание нашего сознания»[10] так, старые понятия вызвали новые ассоциации. И в этом смысле инакомыслие для каждой исторической эпохи являлось даже более важным феноменом, чем появление новых отраслей знания и техники. До сих пор не существует однозначного понимания места инакомыслия, не предприняв глубокого исследования нестандартных, безумных идей всех эпох.

Поверим же в то, что призвание инакомыслия — божественное безумие человеческого духа, бегство от раздражающей назойливости убогости, серости и стандартности.

Такова, например, идея «инаковости», а не «вторичности» женского в культуре. Казалось бы, что французские философы М. Фуко, Ж. Деррида и другие, заявив об инаковости женского в культуре, открыли широкие возможности для исследования крайне сложной проблемы. Но увы, эта широта не просматривается в нашей литературе. Некоторые исследователи поговаривают о философии феминизма. При этом подчеркивается, что «особенность философской методологии феминизма состоит в том, что через анализ феноменов «женского» и «феминистского» в культуре феминистическая философия манифестирует тезис о том, что совершенная культура развивается не только под идеалом логики и сознания, но и чувственности, телесного опыта»[11]. Авторы пытаются решить проблему начав анализ с выяснения методологических оснований: что, собственно относится к «женскому», к «феминизму», что можно рассматривать в качестве специфического метода, проясняющего «природу» женского? В нашей литературе исследования не выходят за пределы тех ориентиров, которые обозначены в работах М. Фуко, Ж. Деррида, Ж. Лакана. Сошлемся на исследования М. Фуко. Французский философ проблему «женского», «фе-

минного» в культуре, бытии редуцировал к проблеме сексуальности как социальному конструкту, одним из проявлений которого есть язык тела.

Но язык тела в конечном итоге приводит к законному вопросу: что мы такое? М. Фуко поясняет: «И не столько сексу — природе как элементу системы живого и объекту биологии, сколько сексу — истории, сексу — значению, сексу — дискурсу. Мы сами разместили себя под знаком секса, но, скорее, не Физики, а Логики секса. Не следует здесь обманываться: за длинной серией бинарных оппозиций (тело / душа, плоть / дух, инстинкт / разум, влечения / сознание), которые, казалось бы, свели секс к чистой механике, лишенной разума, Западу удалось не только и не столько аннексировать секс к некоторому полю рациональности — ... — нет: удалось почти целиком и полностью поставить нас — наше тело, нашу душу, нашу индивидуальность, нашу историю — под знак логики возделения и желания. Именно она отныне служит нам универсальным ключом как только заходит речь о том, кто мы такие»[12].

Уточним, однако, важный момент: возделения и желания лишены всякой логики, они иррациональны и на уровне индивида — это предметное поле психоанализа, развивающего теорию желаний. И когда М. Фуко говорит об особой логике бессознательного, то следует иметь в виду, что речь идет не о некоем действительно логическом проявлении бессознательного, а о его рефлексии, которая впервые, в рамках Западно-европейской культуры, своеобразно фиксируется и в «Трех очерках по теории сексуальности», и «Толковании сновидений» З. Фрейда. Анализ проявления, действия бессознательного концептуализируются в психоанализе. М. Фуко утверждает, что исследование бессознательного именно та граница, которая пролегал между психоанализом и теорией культуры. Конечно, посредством понятия, «влечения», и родственных ему, мы вступаем область психоанализа, обосновавшегося на грани биологии и психологии. Но выйти из этой псевдофундаментальности, необходимо, обратившись к понятиям, существующих на грани психологии, социологии и культуры. Таким для философа выступает понятие «сознание». Во всяком случае для философа построение объяснения в этом ключе (с учетом данного понятия) так же свидетельствует о сдвиге, происшедшем в сфере сознания.

М. Фуко один из разделов «Истории сексуальности» не случайно и очень метко назвал: «диспозитив сексуальности». Диспозитив сексуальности — это комплекс семантических уровней сексуальности функционирующих в обществе, в различные исторические эпохи природы. Диспозитив сексуальности М. Фуко анализирует в культурологическом контексте в терминах: эпистемы, знания, дискурса, власти. «Секс вполне стоит смерти. Именно в этом, как мы видим, — строго историческом смысле секс сегодня действительно пронизан инстинктом смерти. Когда Запад давно открыл любовь, он назначил ей цену, достаточную для того, чтобы сделать смерть приемлемой; сегодня именно секс претендует на роль такого эквивалента — самого дорогого из всех. И в то время как диспозитив сексуальности позволяет техника власти делать свои вклады в жизнь, ...

Создав такой воображаемый элемент, каковым является «секс», диспозитив сексуальности породил один из главных принципов своего функционирования: желание секса — желание его иметь, желание получить к нему доступ, его контролировать, его освободить, артикулировать его в дискурсе, формулировать его в виде истины. Сам «секс» он конституировал как нечто желаемое. И именно эта желаемость секса и связывает каждого из нас с предписанием его познавать, раскрывать его закон и его власть; именно эта желаемость и заставляет нас думать, что мы, наперекор всякой власти, утверждаем права нашего секса, тогда как на самом деле желаемость секса привязывает нас к диспозитиву сексуальности, который заставляет подниматься из глубины нас самих — как некий мираж, в котором, как нам верится, мы узнаем самих себя, — черное сияние секса»[13].

Столь широкий анализ диспозитива сексуальности у М. Фуко не случаен. Острые критики направлены не против психоанализа и психоаналитиков, поскольку М. Фуко работает в той же самой парадигме, что и фрейдисты и темой анализа является: ситуация, изменчивость и постоянство сексуальности и ее истинность в обществе. М. Фуко уточняет: «Я бы хотел поставить совершенно другой вопрос: почему это Запад непрерывно спрашивал себя об истине секса и требовал, чтобы каждый для себя ее формулировал? Почему это он с таким упорством хотел, чтобы наше отношение к самим себе приходило через эту истину?»[14]. В связи с этим понятием становится ясно почему М. Фуко выступает против всевозможных движений за сексуальное освобождение, обходя молчанием вопрос о роли женского, феминного или мужского, мускулинного в культуре.

В попытках, одностороннего противопоставления мужского и женского, рационального и чувственного и т.д. проглядывается аналитизм, разложение, распад, отчужденность, отрешенность человеческого Духа от жизнебытийности, непонимание любви, как основы духа, как принципа человеческого отношения к миру, любви как одной из форм бытия и действия. И поскольку до сих пор не началось преодоление

раскола, этой нестыкованности, неслитности идеи и жизни, мышления и действия нечего и думать о серьезном выздоровлении всей европейской и, к сожалению, не в последнюю очередь, и всей христианской духовной жизни.

Можно понять Н. Бердяева, когда он предостерегает против онтологизации и фундаментализации лжебытия, потому, что проще всего говорить о равенстве мужского и женского, об «механическом» уравнивании специфики мужского и женского типов духа в культуре и истории. Для того, чтобы всерьез говорить об онтологической инаковости мужского и женского, а не просто полярной противоположности, необходимо начать с анализа мышления.

Это в общем малоизведенная область. Одним из популярных в 19 столетии было представление о том, что по объему женский мозг меньше, чем у мужчины, и, следовательно, когнитивные способности женского более ограниченные, чем у мужчин. Этот взгляд разделял известный английский логик, философ и политолог — Джон Стюарт Милль. Однако и в настоящее время этот вопрос — дискуссионный. Характер исследований в этой области самый разнообразный. Исследования ведутся в направлении анализа тех областей головного мозга, которые «ответственны», за одни и те же функции поведения у мужчин и женщин, но различаются по степени проявления, интенсивности и т.д. — к числу таких исследователи относят — язык, математический способности, ориентацию в пространстве [15].

В рамках психологии различаются два типа мышления: логическое и образное. Психология утверждает, что два типа мышления локализованы в различных полушариях мозга: логическое мышление локализовано в левом полушарии, а образное — в правом. Человеческая культура развивалась, используя преимущества обоих типов мышления и, разумеется, нелегко утверждать, что какой-то тип мышления лучше, или «культурнее».

Но еще сложнее судить о том какое мышление превалирует — образное или логическое — у мужчин и женщин. Надежных тестов просто нет. Можно некоторые соображения высказать в качестве рабочей гипотезы. Жизнь любого человека (независимо от пола) предполагает использование обоих типов мышления и, по-видимому, они представлены в целом одинаково и у мужчин, и у женщин. Но равновероятное распределение не означает тождественности, и следует помнить о возможном отклонении, которое может иметь место. Но если мы признаем, что инаковость распространяется и на мышление, которое у женщин имеет чувственно-интуитивную природу. Это означает, что образность и логичность мышления у женщин более чувственно окрашена, имеет скорее интуитивный, чем явно рационализированный характер.

Рассуждение о различиях мышления мужчин и женщин требует известной интеллектуальной смелости. Есть риск натолкнуться просто на непонимание и зряшное отрицание сложной проблемы, решение которой имеет далеко идущие последствия для человеческой культуры и цивилизации. Эти исследования должны быть предметом науки и беспристрастными, поскольку попытка, не считаясь с фактами, утверждать одинаковость тождественность мышления мужчин и женщин, напротив, приводит, в социальном плане к той пресловутой эмансипации женщин, которая может присниться лишь в кошмарном сне.

Поскольку я начал статью ссылкой на М.К. Мамардашвили, то цитатой из его же статьи закончу. «Чтобы не заставлять читателя слишком серьезно думать над некоторыми терминами (я имею в виду только термины, а не проблемы; над проблемой стоит думать серьезно, но мои термины необязательны), выражу свой опыт «зеркального существования» так. Вся моя «теория» создания может быть сведена к одному семени в одном ранее переживании. В первичному впечатлению точки встречи цивилизации, с одной стороны, и глухой жизни — с другой. Я чувствовал, что моя попытка оставаться человеком в охарактеризованной ситуации гротескна, смешна. Основы цивилизации были подорваны настолько, что невозможно было вынести наружу, обсудить, продумать собственные болезни. И чем меньше мы могли вынести их наружу, тем больше они оставались в глубине, в нас прорастали, и нес уже настигало тайное, незаметное разложение, связанное с тем, что гибла цивилизация, что нет агоры»[16].

Чтобы понять то или иное достижение человеческой культуры, необходимо рассмотреть, оценить его с точки зрения различных форм понимания (несводимых ни друг к другу, ни к какому-то особому пониманию), необходимо наличие сопряженности различных, исключаящих и предполагающих друг друга духовных миров. Уничтожение инакомыслия — «самая страшная катастрофа, ибо касается она человека, от которого зависит все остальное»[17].

Список использованной литературы:

1. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М., 1990. С.144.
2. Мамардашвили М.К. Указ. соч. С.147.
3. Кант И. Основы метафизики нравственности // Соч.: В 6 т. М., 1965. Т. 4, ч.1, С. 254.

4. Мамардашвили М.К. Указ. соч. С.149,
5. Кант И. Указ. соч. С. 251.
6. Кант И. Указ. соч. С. 224.
7. Мамардашвили М.К. Указ. соч. С.107.
8. См.: Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981, С.79; Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987. С.129-135.
9. См.: Быховский Б.Э. Сигер Брабантский М., 1979, С. 138-139.
10. Барг М.А. Указ. соч. — С.158.
11. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. М., 1990. —С.77.
12. Теория и история феминизма // Курс лекций. — Харьков, 1996, — С.17
13. Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996. — с. 176-177.
14. Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — с. 264-265.
15. Цит. по Табачникова Свет. Что такое автор? // Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. —с. 374.
16. Virginia Sapiro Women in American Society. In Introduction to Women's Studies/ — California, Jordan, Toronto, 1998. — p. 53-54. Hyde Janet Shibley, Elizabeth Fennema, Susan I. Jamon. Tender differences in mathematic performance: A meta — analysis // Psychological Bulletin, 1990/ 107: p. 139-55.
17. Мамардашвили М.К. Указ. соч. С. 568.
18. Там же. С.121.

УМОВИ ПРИЙОМУ СТАТЕЙ

до науково-теоретичного і громадсько-політичного альманаху «ГРАНІ»

Тексти статей подаються українською чи російською мовами в друкованому вигляді (обсягом 0,5-1 умовн.-друк.арк. від 10 до 30 сторінок формату А4, 60-65 знаків в строчці, 28-30 строчок на сторінці) та в електронному вигляді (у форматі MSWord 97). Примітки та список літератури надавати в кінці статті.

До статті додається інформація про автора: прізвище, ім'я та по батькові, посада і місце роботи, наукове звання, коротка анотація англійською мовою, контактний телефон.

Графік подачі матеріалів до редакції в 1999 році:

№5 - з 20.09 до 04.10

№6 - з 07.12 до 14.12

Матеріали приймаються за адресою:

пр. К.Маркса, 75, кім. 228,

Часи прийому в робочі дні: 9⁰⁰ - 12⁰⁰ і 14⁰⁰ - 16⁰⁰.

Контактний телефон: 744-62-78,

Факс: 45-11-87

Електронна пошта: kvitka@goris.dp.ua

**Послуги рецензування та редагування
матеріалів - 2 грн. за сторінку А4 формату**

